

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

Ревуцька С. К.

Курс лекцій з дисципліни

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК
НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ**

Ступінь: магістр

Кривий Ріг
2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

Ревуцька С. К.

Курс лекцій з дисципліни

**ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК
НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ**

Ступінь: магістр

Затверджено на засіданні
кафедри іноземної філології,
українознавства та соціально-
правових дисциплін
Протокол № 1
від «28» _серпня 2023 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол № 1
від «28» серпня 2023 р.

Кривий Ріг
2023

УДК 159.923+81'233-029:001(045)

Р 44

Ревуцька С.К.

Р 44 Курс лекцій з дисципліни «Психологія особистості та розвиток наукового мовлення», ступінь магістр. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2023. 150 с.

Курс лекцій з «Психологія особистості та розвиток наукового мовлення» надає можливість студентами опанувати навичками соціально-психологічного аналізу особистості; формування мовної компетентності майбутніх фахівців, розвитку усного та писемного мовлення слухачів у сфері наукового та фахового спілкування. Лекційний курс складається із двох змістових модулів, кожен з яких вирішує певний блок завдань. Курс сприяє усвідомленню магістрантами важливості саморегуляції, самоаналізу у науковій діяльності.

© Ревуцька С.К. 2023

© Донецький національний
університет економіки і торгівлі
Імені Михайла Туган-Барановського,
2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Модуль 1. Змістовий модуль I. Психологія особистості	
Лекція 1. Психологія особистості як наукова дисципліна.....	6
Лекція 2. Соціально-психологічна характеристика особистості.....	18
Лекція 3. Розвиток і формування особистості.	29
Лекція 4. Соціально-психологічний механізм взаємодії в професійній сфері.....	39
Лекція 5. Психологічний аналіз діяльності	52
Лекція 6. Мислення та інтелект.	63
Лекція 7. Мова і мовлення.....	73
Змістовий модуль II. Усне та писемне мовлення у науковій діяльності	
Лекція 8. Наукове мовлення і професійна діяльність	81
Лекція 9. Культура писемного наукового мовлення	89
Лекція 10. Логіко-синтаксичні труднощі написання наукового тексту.....	105
Лекція 11. Форми наукової роботи.....	125
Лекція 12. Усне мовлення в науковій сфері.....	136
Список рекомендованих джерел	147
Список використаних джерел	149

ВСТУП

Курс лекцій із «Психологія особистості та розвиток наукового мовлення» є навчальною дисципліною, що забезпечує підготовку ЗВО ступеня «магістр».

Мета курсу полягає у засвоєнні найсуттєвіших наукових положень про природу особистості та набутті навичок соціально-психологічного аналізу особистості; формуванні мовної компетентності майбутніх фахівців, розвитку усного та писемного мовлення слухачів у сфері наукового та фахового спілкування.

Завдання дисципліни полягає в теоретичній і практичній підготовці здобувачів ВО у сфері психології особистості та розвитку усного та писемного мовлення; формуванні вмінь та навичок: визначати індивідуально-психологічні властивості особистості та процеси розвитку і формування особистості; розуміти загальні особливості мовної/мовленнєвої компетентності фахівця; вільного володіння національною мовою для створення різних видів наукових текстів; ідентифікації соціально-психологічного механізму взаємодії в професійній сфері; застосуванні принципів та рекомендацій щодо мовленнєвої поведінки в усній науковій дискусії; створення і презентації результатів наукових досягнень в усній і писемній формі; оцінювання шляхів ефективної міжособистісної та групової взаємодії з урахуванням психологічних особливостей особистості; дослідження й аналіз основних наукових досягнень; семантичних та прагматичних аспектів розмовної мови.

Курс лекцій з дисципліни «Психологія особистості та розвиток наукового мовлення» надає можливість студентами через знання основних психологічних характеристик особистості опанувати навичками самоорганізації своєї наукової діяльності в усній і письмовій формах. Відповідно у курсі є два змістових модулі. Перший змістовий модуль містить теми, які спрямовані на пізнання найвагоміших ознак психології особистості, взаємозв'язку основних видів діяльності науковця. Другий змістовий модуль повністю присвячено здобуттю навичок самостійної наукової діяльності через вияв їх в усній і письмовій формі.

Курс сприяє усвідомленню студентами важливості саморегуляції, самоаналізу у науковій діяльності, знань про психологію особистості, які суттєво підвищують ефективність наукової діяльності.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1: ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Лекція 1. Психологія особистості як наукова дисципліна

ПЛАН

1. Біологічна, суспільна і духовна природа людини
2. Основні поняття психології особистості: особистість, людина, індивід (індивідуум, особа), індивідуальність
3. Вікові індивідні властивості та особистість
4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості
5. Основні підходи до дослідження темпераменту

Література: 1, 7, 10, 13, 17, 19

Поняття і терміни: андрогінія, фемінність, маскуліність, психологічна стать, психологічна старість, психологічний вік, гетерохронність, вікові властивості, темперамент, сензитивність, реактивність, лабільність, ригідність, екстраверсія, емоційна збудливість, інтроверсія, людина, індивід, індивідуальність, особистість психологія особистості, людина, індивід, особистість, індивідуальність.

1. Біологічна, суспільна і духовна природа людини

Особистість як предмет пізнання цікавить багато наук, що вивчають людину. У філософії особистість виступає як сукупність усіх суспільних стосунків. Проблема особистості у філософії – це проблема місця, яке займає особистість у суспільстві. Особистість у соціології – це стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і обґрунтовують включення індивіда в систему соціальних стосунків за допомогою діяльності і спілкування. Особистість у загальній психології – ядро, інтегруюче начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і що надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість.

Суттєвий вклад до загальної теорії особистості вносять педагогічна, вікова, етнічна психологія, психологія праці, психологія розвитку і ряд інших наук.

Психологія особистості вивчає рушійні сили і умови розвитку особистості, періодизацію розвитку індивіда, особистості та індивідуальності, індивідуальні властивості особистості та їх роль у розвитку особистості, розвиток особистості у соціо- та персоногенезі, структуру особистості і різні методичні підходи до її вивчення, теорії особистості та багато інших проблем.

У сучасній психології виділяють наступні напрями дослідження особистості: біогенетичний, соціогенетичний і персоногенетичний.

В основі виділення даних напрямів знаходиться детермінація розвитку особистості під впливом середовища і спадковості. Розглянемо кожний із перерахованих напрямів.¹

¹ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Людина – жива система, яка є єдністю природного і соціального, тілесного і духовного, вродженого та набутого за життя. Тільки врахування усіх таких характеристик та факторів дозволяє зрозуміти цілісність людського єства, можливості та перспективи, що людина має у становленні та розвитку особистого життя, в історії. При розгляді людини в єдності природного та соціального виявляється, що людина є часткою природи, але не рівноцінною усім іншим її часткам, а такою, яка протистоїть природі, як її самостійна сила.

Отже, людина є істотою соціальною, але водночас і, насамперед, людина і *природна істота*, яка породжена природою так само, як і сама соціальна форма її буття. Основоположне значення має і визнання єдності тілесного та духовного в людині. Визнання взаємозв'язку тіла і духу вказує на те, що людина, за суттю своєю, духовна, водночас прив'язана до власного тіла і не може реалізовувати себе як духовна особа абсолютно довільно, без врахування особливостей власної психофізичної організації, тіла.

Людина генетично успадковує специфічно людську будову тіла, структури мозку, нервової системи, задатки. Відповідно, біологічно обумовленими є уроджені анатомофізіологічні особливості людини, деякі особливості протікання розумових процесів, тип нервової системи. Але вже тут виявляється значення соціальних факторів у формуванні та розвитку людини. Слабка від народження дитина може надалі стати фізично здоровою, сильною та навпаки. Що стосується задатків, то генетично обумовленою вважається сту-пінь обдарованості різних людей у різних видах діяльності; Проте широко відомі факти, коли обдаровані діти з віком ставали середньо-розвинутими, тобто навіть ступінь обдарованості багато в чому залежить від умов соціалізації та власних зусиль людини. Прояв біологічних закономірностей розвитку людини має соціально обумовлений характер. Життя людини не жорстко визначене системою умов, до якої входять біологічні та соціальні елементи. Біологічні складові виконують тут роль необхідних передумов подальшого цілісного розвитку людини.

Життя людини постає як сукупність складових: біологічних, соціальних та власних зусиль людини. Людина, коли засвоює морально-правові норми, правила мислення та граматики, форми побуту та естетичні смаки, що склалися історично, стає не просто представником певного спо-субу життя, типу культури і ментальності - а продовжує залишатися унікальною саме тому, що всі зовнішні впливи пропускає через внутрішню духовну призму. Отже, виробляє власне ставлення до життя, створює, будує власну особистість, в кінцевому випадку і життя.²

2. Основні поняття психології особистості: особистість, людина, індивід (індивідуум, особа), індивідуальність

Поняття особистості належить до найбільш суперечливих і складних для визначення у сучасній психології. Єдиного, загально-визнаного визначення

² Природа людини. Її біологічні, соціальні та духовні виміри.URL:
<https://studfile.net/preview/5375884/page:28/>

особистості немає до сьогодні. На питання, що таке особистість, психологи відповідають по-різному, і в різноманітті їх відповідей виявляється складність феномена особистості.

Особистості, згідно з С. Д. Максименком, притаманні такі ключові ознаки: *цілісність, унікальність або індивідуальна неповторність, активність, принципова незавершеність, саморегуляція, саморозвиток*³

Особистість найчастіше визначають як людину в сукупності набутих соціальних якостей. Це означає, що до числа особистісних не належать такі особливості людини, які генотипічно чи фізіологічно обумовлені і не залежать від життя у суспільстві. У багатьох визначеннях особистості також підкреслюється, що до числа особистісних не належать психологічні якості людини, які характеризують її пізнавальні процеси чи індивідуальний стиль діяльності, за виключенням тих, які виявляються у суспільстві. У поняття особистість зазвичай включають такі властивості, які є більш чи менш стійкими, свідчать про індивідуальність людини та визначають її вчинки.

Отже, **особистість** – це людина в системі таких психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються у суспільних відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини.

Для розуміння природи особистості, потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так і в сучасній психології.

Це поняття індивід, людина, особистість, індивідуальність.

Використовуючи поняття людина, ми маємо на увазі, що мова йде про істоту, яка поєднує в собі два напрямки розвитку: біологічний (людина є представником біологічного виду і характеризується певною тілесною організацією, що має такі суттєві ознаки: прямоходіння, наявність пристосованих до праці рук, високорозвинений мозок, особливі морфологічні ознаки) та соціальний (людина є носієм свідомості, що є суспільним продуктом). Тільки в суспільстві і завдячуючи суспільству відбувається розвиток біологічних можливостей людини, формування свідомості, самосвідомості та механізмів саморегуляції.

Взаємодія біологічної і соціальної передумови забезпечує психологічний результат: людина набуває здатність відображати світ у поняттях, планувати і прогнозувати, фантазувати і мріяти, усвідомлювати причини своїх вчинків, діяти розумно. Усі ці аспекти (біологічний, соціальний і психологічний) рівномірно представлені у понятті «людина». Жодне з них не є домінуючим.

Людина – біосоціальна істота, якій притаманні членороздільна мова, свідомість, вищі психічні функції (абстрактно-логічне мислення, логічна пам'ять і т. д.) і яка здатна створювати знаряддя праці та використовувати їх в процесі суспільної праці.

³ Москалець В. П. Психологія особистості: підручник. Київ: Видавництво. Ліра-К, 2020. 364 с.

Людина народжується на світ з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття «індивід» як протилежне поняттю особини тварини. **Індивід** – це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах. Індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатомо-фізіологічні передумови, закладають підвалини створення особистості.

Б. Г. Ананьєв виділяв **первинні і вторинні властивості індивіда**. До **первинних** він відносив властивості, притаманні всім людям, такі як

- вікові особливості (відповідність певному віку);
- статевий диморфізм (належність до певної статі);
- індивідуально-типологічні характеристики, у тому числі особливості конституції (складу тіла);
- нейродинамічні властивості мозку;
- особливості функцій великих півкуль.

Сукупність первинних властивостей індивіда визначає його **вторинні властивості**: динаміку психофізіологічних функцій і структуру органічних потреб. У свою чергу інтеграція всіх цих властивостей обумовлює особливості темпераменту і задатки людини.

Поняття особистість більш вузьке, акцентоване на суспільній суті людини. Іншими словами, особистість – та ж людина, тільки абстрагована від її біологічної, природної сторони, яка розглядається як суспільна, соціальна істота. Це член суспільства, який виконує певні соціальні функції.

Індивід, особистість і суб'єкт, обумовленою єдністю біологічного і соціального. Як індивід людина розвивається в онтогенезі, а як особистість вона проходить свій життєвий шлях, у ході якого здійснюється соціалізація індивіда (В. О. Аверін). Отже, людина – це біосоціальна істота, наділена свідомістю і здатністю до діяльності. Об'єднання цих трьох рівнів в одне ціле формує інтегральну характеристику людини – її індивідуальність.

Індивідуальність – це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, домінуючих потребах, рисах характеру, почутті власної гідності, світобаченні, системі знань, умінь, навичок, рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, індивідуальному стилі діяльності та поведінки, типі темпераменту, характеристиках емоційної та вольової сфер тощо.

Отже, кожна людина постає одночасно як індивід, особистість і суб'єкт діяльності, але далеко не усім удається стати індивідуальністю. Також вірно і те, що кожна людина є структурним цілим, але далеко не кожна людина є цілісною особистістю, тобто досягає гармонійної взаємодії всіх якостей, властивостей, способів діяльності.⁴ Розглянемо ці поняття схематично:

⁴ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Спільні і відмінні риси понять індивід, особистість, індивідуальність

	тварина	немовля	дорослий	«мауглі»	Первісна людина
Індивід	-	+	+	+	+
Особистість	-	-	+	-	+
Індивідуальність	+	+	+	+	+

Таким чином, особистість – соціальна якість індивіда, що не може виникнути поза суспільством. При цьому процес становлення людини як особистості в результаті включеності її в різні спільноти називають соціалізацією особистості.

Малюнок 1. Співвідношення понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість.

3. Вікові індивідні властивості та особистість

Вікові властивості – це всі властивості індивіда, що характеризують його розвиток у ході онтогенезу. Весь цикл життя людини поділяється на окремі своєрідні періоди. Поділ онтогенезу на періоди називають періодизацією

розвитку. Періодизація розвитку людини як індивіда має власні закономірності, як і періодизація її психічного розвитку.

В розвитку існує певна генетично задана послідовність появи органічних структур, функцій, систем, потреб, прагнень. Певні періоди розвитку є сприятливими для максимального розквіту тих чи інших як індивідних, так і особистісних утворень.

Сенситивними періодами називають фази розвитку, у яких організм характеризується підвищеною чутливістю до певних зовнішніх і внутрішніх чинників. У цей період посилено розвиваються певні психічні функції. Якщо в сенситивний період не відбудеться їх формування, то психічний розвиток особистості ускладниться.

Критичні періоди в розвитку індивіда – це вікові інтервали, в контексті яких підвищується чутливість до певних впливів та знижується резистентність (опір) щодо них. Критичні періоди можна розглядати як періоди ризику, в межах яких з високою ймовірністю може бути порушено нормальний хід фізіологічного дозрівання. У критичні періоди відбувається перебудова психічного життя попереднього періоду і формується психологічна структура, яка визначатиме розвиток на подальшому етапі. Критичні періоди – це переходи на вищий рівень розвитку. У критичні періоди знижуються адаптаційні можливості організму, індивід стає більш вразливим.

У віковій психології як критичний виділяють вік 3, 7, 12-13 років. Кризи дозрівання організму співпадають із кризами психічного розвитку, але однозначної відповідності між ними немає.

Гетерохронність розвитку індивіда виявляється у нерівномірності дозрівання та росту різних структур, функцій і систем організму. Так само нерівномірно протікає і становлення психічних властивостей. Гетерохронність індивідного розвитку взаємодіє з процесами гетерохронності особистісного формування. Психічний та особистісний розвиток відображає основні закономірності поступального руху людини життєвим шляхом. За біологічним (генетичним) годинником у нас з'являються певні патерни індивідуального розвитку. Відповідно до біологічного годинника, у різних культурах визначають час для початку шкільного навчання, для одруження, для народження дітей, для виходу на пенсію, тобто відповідно до біологічного годинника «йде» і соціальний годинник. Крім цього, кожна людина має своєрідну вікову індивідуальність. Вікова індивідуальність перш за все характеризується певними темпами розвитку: в одних вона дуже стрімка, випереджувальна (як у юного Моцарта), в інших людей – сповільнена. Вікова індивідуальність людини проявляється у психологічній феноменології особистісного формування.

Вікові зміни охоплюють усі сфери особистості, однак взаємодія особистості з віковою індивідуальністю може відбуватись на різному рівні усвідомлення і з різними результатами. Деякі люди, незважаючи на зрілі роки, поведуться як беспорядні діти. Одні люди просто старіють, а інші, старіючи, стають «молодими», оскільки зберігають життєву енергію, прагнуть

повноцінного особистого та соціального життя й залишаються енергійними, натхненними. Інші люди старіють «передчасно» – замолоду, переживають гіркоту та розчарування, безсилля та приреченість у життєвій боротьбі.

Коли людина відчуває невдоволення своїм хронологічним віком, у неї виникає потреба змінити свій психологічний вік. Психологічний вік є мірою суб'єктивної реалізованості психологічного часу особистості і створює в будь-якому хронологічному віці можливість «вийти за межі «фатальної» визначеності, змінити своє положення у віковій градації» Психологічна старість настає тоді, коли більшість найважливіших подій людина відносить до минулого та не розглядає їх як причини і засоби реалізації значимих подій у майбутньому. Тоді минуле стає не пов'язане із майбутнім, а людина психологічно збільшує свій вік, передчасно наближаючись до старості у своєму суб'єктивному відчутті. Психологічна старість є виявом песимістичного ставлення до власного часу життя, сприйняття домінування реалізованих відношень порівняно з актуальними та потенційними. Завищений психологічний вік (коли двадцятилітня людина вважає себе сорокарічною) свідчить про надмірний песимізм у ставленні до майбутнього та бідні життєві перспективи.

Психологічному віку особистості властиві специфічні особливості.

1. Психологічний вік – характеристика людини як індивідуальності, яка вимірюється у «внутрішній системі відліку» (є інтраіндивідуальною), а не шляхом інтеріндивідуальних порівнянь. Для визначення психологічного віку необхідно знати лише особливості власного психологічного часу особистості.

2. Психологічний вік принципово динамічний як у прямому, так і зворотному напрямку: тобто особистість у психологічному часі не лише старішає, а може помолодшати за рахунок зміни ставлення до минулого чи майбутнього.

3. Психологічний вік людини є багатовимірним і може не збігатися в різних сферах діяльності. Особистість може відчувати себе повністю реалізованою у сімейній сфері й одночасно відчувати свою нереалізованість у професійній.⁵

4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості

Статевий диморфізм – це фізичні відмінності між обома статями, зумовлені біологічно. Біологічне значення статевого диморфізму пов'язане зі збереженням людини як біологічного виду. У 60-ті роки ХХ століття В. А. Геодакяном була сформульована теорія статевого диморфізму. Відповідно до цієї теорії, чоловіча стать є передовим загоном популяції, який вирішує проблеми формування нових генетичних тенденцій, що передаються потомству під час зіткнення з умовами середовища. Жіноча стать виконує місію збереження генетичного здобутку, накопиченого на попередніх етапах еволюції.

⁵ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Стать індивіда є передумовою становлення психологічної статі людини, але не визначає її цілком. *Психологічна стать* розвивається в процесі соціалізації.

Статеворольові стереотипи в наш час значно змінились, і вже мало хто вірить, що єдино можливе призначення жінки – це виховання дітей та домашнє господарство, а чоловік має робити кар'єру і не може вести дім та виховувати дітей. Разом з тим, статурольові стереотипи, звичайно, не зникли. В результаті їх вивчення виникли такі нові поняття, як маскулінність, фемінність та андрогінність, що набули популярності.

Маскулінність – певна схема чоловічої поведінки, ознаками якої є: прагнення бути інтелектуально та фізично активним, неемоційним, не проявляти ознак слабкості. З даних досліджень видно, що в стресовій ситуації чоловіки відгороджуються від негативних емоцій, зосереджуючись на фізичній активності, щоб вивести себе з негативного стану. В більшості культур хлопчиків заохочують бути впевненими, конкурентними та незалежними. Типовий чоловік (за опитуванням студентів про найбільш яскраві та типові чоловічі риси): агресивний, заповзятливий, винахідливий, домінуючий, незалежний, приховує емоції, любить заняття наукою, відзначається діловими навичками, знає, як освоювати світ, легко приймає рішення, самодостатній, вільно розмовляє про секс з іншими чоловіками.

Фемінність – певна схема жіночої поведінки, ознаками якої є: пасивність, концентрація на почуттях, прояв емоцій та прагнення розділити їх з іншими. Від жінки в сучасному суспільстві очікують виконання експресивної ролі, тобто схильності до співробітництва, турботи і чутливості. Типова жінка (за опитуванням студентів про найбільш яскраві та типові жіночі риси): тактовна, проявляє позитивну налаштованість у стосунках, ніжна, не використовує грубих висловів, розуміє почуття інших, релігійна, балакуча, цікавиться власною зовнішністю, цінує мистецтво і літературу, має сильну потребу в захисті, спокійна, охайна.

Андрогінія розуміється як узгодження тенденцій маскулінності і фемінності в одній особистості. Андрогінія – це особливий тип психологічного функціонування з багатьма позитивними наслідками і спрямування на уникнення самовизначення особистості, фіксованого на полюсі статі. Андрогінні суб'єкти користуються або чоловічим, або жіночим типом поведінки залежно від параметрів ситуації. Здатність гнучко реагувати збільшує особистісний потенціал для ефективного вирішення проблем психологічної адаптації і загального задоволення життям. На сьогодні сформувався новий погляд на адаптацію людей з різними характеристиками. Його суть полягає в тому, що андрогінні індивіди більш благополучні в психологічному сенсі.

Їхня перевага – в тому, що вони можуть гнучкіше реагувати на життєві ситуації, використовуючи то «чоловічу», то «жіночу» частину своєї особистості. Вони також не стоять перед проблемою пригнічення тих аспектів своєї індивідуальності, які не відповідають загальноприйнятим стереотипам.

5. Поняття темпераменту особистості

Темперамент вважають найбільш стійкою характеристикою особистості, яка майже не змінюється впродовж життя, виявляється в усіх сферах життєдіяльності і характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто, за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Іншими словами, темперамент характеризує не рівень досягнень людини (люди різного темпераменту можуть мати однаковий рівень досягнень), а спосіб досягнень. Саме ця характеристика темпераменту тісним чином пов'язує темперамент із задатками, оскільки характеризує динамічну сторону психічної діяльності. Темперамент є характеристикою психічної діяльності, оскільки він виявляє себе в усіх її сферах: емоційній, пізнавальній, вольовій. Залежно від умов життя і діяльності людини окремі властивості її темпераменту можуть посилюватися або послабитись.⁶

Темперамент – це стійка властивість особистості, що виражає індивідуально-своєрідну динаміку психіки і поведінки, котра однаково виявляється в різноманітній діяльності незалежно від її змісту, мети і мотивів.

У людини виявляються такі типи темпераменту: холеричний, сангвінічний, флегматичний і меланхолічний. Усі типи темпераменту можна охарактеризувати за переліченими нижче основними якостями:

- лабільність – відображає швидкість виникнення та перебігу збудження і гальмування;
- сензитивність – це сила впливу, яка потрібна, щоб зумовити в людини реакцію;
- реактивність – сила емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники;
- активність – тобто те, наскільки людина виявляє енергійність у житті й діяльності;
- темп реакцій – швидкість перебігу психічних процесів і реакцій;
- пластичність – гнучкість, ступінь здатності пристосування до нових умов;
- ригідність – інертність, негнучкість, нечутливість до зміни умов;
- екстраверсія – спрямованість особистості на навколишніх людей, предмети, події;
- інтроверсія – фіксація особистості на собі, на своїх переживаннях та думках, схильність до самоаналізу, замкненість;
- емоційна збудливість – сила впливу, потрібна для того, щоб спричинити емоційну реакцію.

Холерик – людина із сильною, неврівноваженою, рухливою нервовою системою, яка відзначається перевагою збудження над гальмуванням.

---

⁶ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Холеричний темперамент вирізняється циклічністю та імпульсивністю у діяльності й поведінці. Холерик може цілком віддатися справі, завзято працюючи, енергійно переборюючи труднощі на шляху досягнення мети, і раптом усе кинути.

Непостійність його настрою та циклічність поведінки, які вчені пояснюють неврівноваженістю вищої нервової діяльності, виявляються в переважанні збудження над гальмуванням. Тому інтенсивна діяльність підкірки не завжди достатньо регулюється корою. Це яскраво простежується під час виникнення складних обставин, коли люди цього типу не можуть знайти правильного рішення, та під час сильного емоційного збудження.

Характерні ознаки зовнішнього вияву холеричного темпераменту: квапливий, збуджений темп рухів, прямолінійні рухи починаються з ривка, незграбність рухів, дуже рухлива міміка, голосний голос, швидка мова (її швидкість може коливатися), рукостискання рвучке. Протягом розмови очі то «загоряються», то «тьмяніють», що пов'язано з коливаннями уваги до теми (навіть якщо вона йому цікава). На голосні зауваження відповідає також голосно, різко. Особливо неприємним голос стає, коли йому роблять зауваження при інших людях. Миттєво видає реакцію на негативну оцінку його суджень, пропозицій.

Сангвінік – людина із сильною, врівноваженою, рухливою нервовою системою, для якої властива висока швидкість реакцій. Для цього типу темпераменту характерна висока лабільність. Сангвініки можуть легко збуджуватися, а також легко гальмувати свої бажання. Для діяльності сангвініка характерна продуктивність у тому разі, коли йому цікаво, коли він знаходить щось нове для себе. Якщо стає нецікаво, він починає нудьгувати і полишає розпочату справу, не доводячи її до кінця. Його вчинки обдумані, в стресовій ситуації виявляє «реакцію лева».

Особистість із таким темпераментом дуже рухлива, легко пристосовується до нових умов життя, швидко знаходить контакт у стосунках з іншими людьми, вирізняється товариськістю, вільно й розкуто почуватися в новому оточенні. За спрямованістю сангвінік яскравий екстраверт. У колі своїх друзів завжди веселий та життєрадісний. Настрій у нього здебільшого оптимістичний.

Для сангвініка характерна підвищена реактивність, він голосно сміється та бурхливо сердиться. Почуття виникають дуже легко і так само легко змінюються, може легко контролювати свої емоції відповідно до вимог середовища.

Для сангвініка характерні висока психічна активність, енергійність, працездатність, жвавість рухів, розмаїтість міміки, швидкий темп мови. Сангвінік прагне до частотої зміни вражень, легко і швидко відкликається на навколишні події, товариський. Емоції – переважно позитивні – швидко виникають і швидко змінюються.

Порівняно легко і швидко він переживає невдачі. За несприятливих умов рухливість перетворюється на нестриманість, поспішність. При

недостатньому рівні саморегуляції і низькій критичності рухливість виливається в невинуватий поспішність у прийнятті рішень, у вчинках.

Характерні ознаки зовнішнього вияву сангвінічного темпераменту: широкі рухи, широкі кроки, хода швидка, ритмічна, схильність до малої дистанції при спілкуванні, твердий погляд, досить сильне рукостискання, рухлива і багата міміка, пошвидко-швидко манера мовлення. Очі «загоряються» з появою нової ідеї, нової пропозиції.

Флегматик – спокійний, завжди врівноважений, наполегливий і завзятий трудівник життя (І.П. Павлов). Його реакції оптимально пристосовані до сили умовних подразників, а тому флегматики адекватно реагують на впливи зовнішнього середовища: якщо слабкі подразники, то й реакція слабка, якщо сильні – то сильна.

Але властива їм інертність не дає змоги швидко реагувати на швидкі зміни середовища. Умовні рефлекси у флегматиків утворюються повільніше, але виявляються досить стійкими.

Флегматики вміють контролювати, затримувати та регулювати безумовні рефлекси та емоції. Тому в своїй поведінці, рухах, розмові вони повільні та спокійні. Міміка дуже бідна, голос тихий і невиразний. Вони точно дотримуються виробленого розпорядку життя, і тому ніщо не може відвернути їх від основної праці. Для них характерна зосередженість, витривалість, серед інших вирізняються стійкістю уваги, здатністю старання й наполегливо працювати. За спрямованістю флегматик інтроверт, тому важко сходиться з людьми, не має потреби в нових знайомствах. Водночас йому властиві обов'язковість, товариськість, рівне ставлення до інших людей. Його важко роздратувати чи довести до афективного стану.

Для флегматика характерний низький рівень психічної активності, повільність, важке переключення з одного виду діяльності на інший і пристосовування до нових умов. У нього переважає спокійний, рівний настрій. Почуття і настрої звичайно вирізняються сталістю. За несприятливих умов (відсутність інтересу, втома) можуть розвинути млявість, бідність емоцій, схильність до виконання одноманітних звичних дій.

Характерні ознаки зовнішнього вияву флегматичного темпераменту: повільний, неспішний темп рухів, малорухома міміка, спокійна, повільна мова, низький тон голосу. Часто зупиняє співрозмовника, перепитує, якщо той говорить швидко.

Меланхолік – це людина зі слабкою, невинуваженою, малорухливою нервовою системою, яка володіє підвищеною чутливістю навіть до слабких подразників, а сильний може спричинити в них «зрив».

Меланхолійному типові темпераменту властива слабкість як збудливого, так і гальмівного процесів. Тому умовні рефлекси в меланхоліків нестійкі і від зміни оточення легко гальмуються. У них особливо послаблене внутрішнє гальмування, звідси – низька комплексна реактивність, легке відволікання уваги, нетривале зосередження на об'єктах діяльності.

За спрямованістю меланхолік – інтроверт, тому він важко переживає зміну життєвого оточення, потрапляючи в нові умови життя, дуже розгублюється. Він буває надміру сором'язливим, відлюдкуватим, боязким та нерішучим, не любить нових знайомств і галасливих компаній. Особистість з таким типом темпераменту виявляє розгубленість, спонтанність. У надзвичайних ситуаціях у неї може виявитися «стрес кролика», що призведе до низької ефективності діяльності, а то й невиконання завдань.

Меланхолік – дуже вразлива людина, схильна до астеничних емоцій. Почуття його вирізняються повільністю перебігу, стійкістю та слабкою експресивністю. Це люди надчутливі. Грубість, нетактовність, неповагу та інші негативні моменти поведінки меланхоліки переносять дуже боляче. Їм потрібне спокійне, звичне оточення, де вони можуть успішно працювати.

Характерні ознаки зовнішнього вияву меланхолійного темпераменту: повільний, млявий темп рухів, малорухома й водночас напружена міміка, повільна манера мовлення, голос неголосний, погляд часто збоку або повз співрозмовника, під час рукостискання рука млява, можливі «опущені» кутики рота, стиснутий рот, нерівномірність у ритмі мови. Перестає бути активним при окрику, різкому зауваженні, залученні до нього уваги. Під час групового активного обговорення питання не завжди може виявити ініціативу, особливо при оцінних судженнях, губиться у великій аудиторії, уникає «контакту очей».

Описані типи темпераменту в чистому вигляді рідко трапляються в житті. Фактично, у всіх людей поєднуються риси різних темпераментів, але переважає один із них, тому важко зарахувати ту чи іншу людину до певного типу темпераменту.⁷

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає біологічна, суспільна і духовна природа людини?
2. Яким є співвідношення понять: людина, індивід, індивідуальність, особистість?
3. Що таке сенситивні періоди?
4. Що таке критичні періоди? Які ви знаєте критичні психологічні періоди?
5. Які властиві специфічні особливості психологічному віку особистості?
6. Які фізичні відмінності між обома статями, зумовлені біологічно вам знайомі?
7. Охарактеризуйте поведінку людини з холеричним типом темпераменту.
8. Охарактеризуйте сангвінічний тип темпераменту людини.
9. Охарактеризуйте флегматичний тип темпераменту людини.
10. Охарактеризуйте меланхолічний тип темпераменту людини.
11. Що розуміється під поняттям психологічна стать?

⁷ Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.

Лекція 2. Соціально-психологічна характеристика особистості

ПЛАН

1. Соціально зумовлені характеристики особистості
2. Поняття про характер. Типологія характерів
3. Акцентуації характеру
4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки

Література: 1, 7, 10, 13, 17, 19

Поняття і терміни: *статус, позиція, ролі, ранг, характер, тип характеру, соціальний та індивідуальний характери, конституційні типології характеру, соціальні типології, акцентуальні типології, гіпертимний тип, дистимний, циклоїдний, збудливий, застрягаючий, педантичний, тривожний, емотивний, демонстративний, екзальтований, спрямованість, прагнення, установка*

1. Соціально зумовлені характеристики особистості

При соціально-психологічному підході, що властивий соціології та соціальній психології, особистість розглядається переважно з боку міжособистісних взаємодій, соціальної динаміки тощо. Головна увага приділяється вивченню, інтеріндивідуальної структури того соціального цілого, до якого належить особистість. При цьому, насамперед, вивчаються такі соціально зумовлені характеристики особистості, як її статус, позиція, ролі, ранг.

Статус особистості являє собою своєрідний центр зосередження її прав і обов'язків, схему становища особистості в суспільстві. Статус характеризується стійкістю, тривалістю. Він може бути *цілісним або частковим*. Частковий статус пов'язується з родом занять, розміром доходів, рівнем освіти, етнічною належністю, статевими ознаками тощо. Узагальнення часткових статусів дає змогу визначити загальний профіль статусу.

Статус особистості задається наявною системою суспільних відносин і об'єктивно визначається місцем особистості в соціальній структурі. Цей зв'язок уперше постає в момент народження дитини і відповідає статусу батьків, їхньому економічному, правовому, політичному, культурному становищу в суспільстві. З початком самостійної суспільно-трудової діяльності створюється власний статус людини.

Він зберігає зв'язки зі статусом родини, містить у собі його ознаки, хоча може й віддалятися від нього. Статус особистості є об'єктивною характеристикою, але він може усвідомлюватися людиною адекватно чи неадекватно, активно чи пасивно, цілковито, частково або зовсім не усвідомлюватись. Науковий аналіз статусу особистості охоплює вивчення її реального економічного стану (майнова характеристика, загальний заробіток, забезпеченість житлом, реальний бюджет у співвідношенні зі структурою споживання тощо), політико-правового стану як певного балансу прав і

обов'язків громадянина (права й обов'язки особистості становлять ядро статусу особистості).

Поняття статусу має бути доповнене поняттям позиції особистості, що характеризує суб'єктивний – активний, діяльнісний – бік становища особистості у структурі суспільства.

У складних за своєю природою суспільних відносинах кожна особистість може займати кілька позицій, що відрізняються одна від одної за своїм значенням, визначеністю та іншими ознаками. Наприклад, людина може займати професійну позицію, сімейну, суспільно-політичну, культурну, національну тощо.

Знання статусу і позиції особистості необхідне для визначення її соціальних ролей. Роль узагалі розглядається як динамічний аспект статусу, як реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості в суспільстві. За визначенням І. С. Кона, роль особистості – це соціальна функція, нормативно схвалений спосіб поведінки, яка очікується від кожного, хто займає дану позицію. Очікування, що визначають загальні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості й поведінки конкретного індивіда. Вони даються йому як те, що є зовнішнім, більш або менш обов'язковим. Їхнім суб'єктом є не індивід, а суспільство або якась конкретна соціальна група.

Загальною для соціологів і психологів характеристикою ролей особистості як соціальних функцій є ціннісна орієнтація груп і особистості, спільність цілей діяльності, життєва спрямованість або мотивація поведінки людей. Цінності можна умовно розподілити на матеріальні, соціально-політичні, духовні.

Важливою соціально-психологічною характеристикою особистості є її **ранг**. Ранг особистості, її масштаб і значення для суспільства визначаються багатьма факторами, серед яких найважливішим вважається продуктивність основних видів діяльності особистості, зокрема творчої діяльності. Завдяки цьому забезпечується створення особистістю суспільно значущих матеріальних і духовних цінностей, визначається її внесок у скарбницю суспільних благ. Рангу особистості відповідають її престиж, репутація, авторитет, популярність у групі, колективі, суспільстві.

Цей аспект соціально-психологічної характеристики особистості виявляється в існуванні так званої надіндивідної підсистеми. У класичній психології на це вперше вказав В. Джемс, коли зазначав, що особистість людини не обмежується власним тілом, а охоплює «свої» речі, продукти власної праці, а також поширюється на людей, з якими індивід пов'язаний родинними, дружніми, професійними, духовними стосунками. Цей факт відчувається індивідом у момент розриву зв'язків через смерть, хворобу близької людини, переїзд тощо.

У сучасній психології цей феномен вивчається як явище **персоналізації**, згідно з яким у кожній людини існує потреба бути представленою, продовженою в іншій людині своїми думками, почуттями, світоглядом тощо. Завдяки персоналізації люди пов'язані між собою в єдине духовне ціле,

соціальну, культурну спільність. Ця спільність формується у ході спілкування, коли від однієї особистості до іншої передаються духовні, культурні цінності. Таким чином, вирішується проблема біологічного й духовного безсмертя людського роду, передачі багатств особистості наступним поколінням.

2. Поняття про характер. Типологія характерів

Однією з властивостей людини, що формується під безпосереднім впливом суспільства, взаємодії особистості з іншими людьми, є характер. Характер – це система стійких індивідуальних властивостей людини, що формуються і виявляються в діяльності, спілкуванні та зумовлюють типові для неї способи поведінки й емоційного реагування. В характер входять ті властивості особистості, що накладають певний особливий відбиток на всю поведінку людини та виявляють її специфічне ставлення до світу, інших людей і самої себе. Коли зазначають, що у людини сильний характер, тим самим окреслюють ті властивості особистості, що досить чітко визначають її поведінку, в якій проявляється здатність до подолання перешкод. Коли ж говорять про «безхарактерну людину», то описують особистість, що позбавлена внутрішньої ясності та певності, коли вчинки людини залежать більше від обставин, ніж від неї самої. У характері виявляється визначеність ставлення людини до світу, до того, що для людини є важливим, цінним, значущим. Характер мало залежить від виду діяльності, це достатньо стійка система поведінки в типових умовах. У формуванні характеру провідну роль відіграють соціальні умови. Одним із показників характеру є воля – здатність людини досягати своєї мети, долаючи перешкоди.

Слід розрізняти *соціальний та індивідуальний характери*. *Соціальний характер* – це сукупність суттєвих ознак, властивих певній групі людей і зумовлених суспільними умовами. Соціальний характер залежить від системи цінностей, що панують у суспільстві, відображає ідеали і цінності певної епохи та відзначається певною культурно-історичною динамічністю. *Індивідуальний характер* – це сукупність властивостей, якими люди, що живуть в одній культурі, відрізняються між собою.

Становлення характеру відбувається в процесі взаємодії індивідуальних переживань людини, зумовлених суспільними умовами, з її індивідними властивостями – конституційними, нейродинамічними та психодинамічними. В структурі характеру, як вважав Б. Г. Ананьєв, першими виникають *комунікативні риси*. Внутрішню основу для комунікативних рис характеру становлять стосунки особистості з іншими людьми. Самі комунікативні риси є підґрунтям для формування *предметно дієвих* («діяльнісних») рис характеру, які формуються на основі взаємодії з об'єктивним предметним оточенням через пізнання та предметну діяльність. Система ставлення людини до самої себе є третьою системою ставлень, що об'єктивно мають місце. В подальшому в процесі усвідомлення себе суб'єктом поведінки ставлення перетворюються на *рефлексивні властивості* характеру. Рефлексивні властивості є найбільш пізніми в структурі характеру, вони залежать від комунікативних та діяльнісних. Вони завершують структуру характеру та

визначають його цілісність. Риса характеру – це мотив до певного способу поведінки.

С. Л. Рубінштейн визначав характер як сукупність *генералізованих мотивів* у структурі особистості. Генералізовані мотиви є усталеними, узагальненими, домінуючими, вони визначають орієнтації на певні дії, що забезпечують захист, підтримку та розвиток власної особистості. Відповідно до цих орієнтацій, сучасні психологи виділяють такі типи характерів: *егоцентричний* (орієнтований на власні цілі, завдання), *аллоцентричний* (спрямований на задоволення, потреб, захист інтересів інших людей), *соціоцентричний* (надання переваг цілям соціальних груп, суспільних закладів), *альтруїстичний* (відмова від власних цілей і завдань заради досягнення чужих).

Зв'язок між темпераментом і характером визначається їх спільною фізіологічною основою – типом нервової системи. Від властивостей темпераменту залежать динамічні (швидкість, сила, інтенсивність) особливості рис характеру. Властивості темпераменту можуть сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру (холерику легше стати хоробрим, ніж меланхоліку). Тип темпераменту певним чином обумовлює недоліки характеру при послабленні виховання. У такому випадку сангвінік недостатньо зосереджений, поверховий, легковажний. Холерик – нестриманий, конфліктний, агресивний.

Флегматик – млявий, байдужий, консервативний. Меланхолік вразливий, замкнутий. Отже, тип темпераменту – одна із найважливіших умов походження індивідуально – своєрідних рис характеру.

Тип характеру – це наявність в індивідуальному характері людини сукупності рис, спільних для певної групи людей. Типовими рисами називають психологічні особливості, що є спільними для певної групи людей і водночас є показовими, дозволяють виділити цю групу людей серед інших.

Проблема типології характерів досі не вирішена, хоча низка типологій набула поширення. Слід зазначити, що створення типологій характеру не завжди ґрунтується на наукових методах. Однією з найпривабливіших для широкого загалу є типологія характерів на основі дати народження людини, знаків зодіаку. Різноманітні способи визначення психологічної суті людини та побудова передбачень щодо подальшої долі отримали назву гороскопів. Тривалий час дослідження характерів відбувалися в контексті фізіогноміки (вчення про встановлення відповідності між зовнішнім виглядом людини та її особистістю).

Найвідомішою фізіогномічною системою стало вчення І. Лафатера, який переконував, що основним методом з'ясування характеру має бути вивчення форми голови, ліній черепа, аналіз міміки. Набула поширення і система уявлень про можливість передбачення рис людини та її долі за рельєфом долонь. У науковій психології відкидають як хіромантію, так і фізіогноміку. Однак, психологи продовжують наполягати, що в тому, як людина стоїть,

поводиться, ходить, в якому положенні спить, розкривається суть характеру людини.

Для всіх типологій характерів спільними є такі ідеї.

1. Характер формується в онтогенезі відносно рано і впродовж подальшого життя проявляє себе як більш-менш стале особистісне утворення.

2. Сукупність рис, що утворюють характер, закономірно пов'язані одна з одною.

3. На основі визначення основних рис характеру можна розподілити людей на певні групи.

Найвідоміші типології

Конституційні типології характеру пов'язують характер з особливостями зовнішності людини, будовою тіла (Кречмер, Шелдон).

Акцентуальні типології пояснюють особливості характеру виявленням окремих рис та їх сукупностей, що становлять крайні варіанти психічної норми та межують з психопатіями (Леонгард, Лічко)

Соціальні типології визначають характер на основі ставлення людини до суспільства та моральних цінностей (Фромм, Шостром)⁸.

3. Акцентуації характеру

Як вважає відомий німецький психіатр К. Леонгард, у 20-50% людей деякі риси характеру настільки загострені (акцентуовані), що це за певних обставин призводить до однотипних конфліктів і нервових зривів. **Акцентуація характеру** – перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими людьми. Виявленість акцентуації може бути різноманітною – від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, коли треба замислюватися, чи немає хвороби – психопатії. Психопатія – хвороблива зміна характеру (при зберіганні інтелекту людини), у результаті якої різко порушуються взаємини з оточуючими, психопати можуть бути навіть соціально небезпечні для інших людей. Але, на відміну від психопатії, акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть суттєво зменшитись, наблизитися до норми.

Концепція К. Леонгарда ґрунтується на уявленні, що існують основні та додаткові риси особистості. Основних рис небагато, вони утворюють ядро особистості, визначають її розвиток, адаптацію, психічне здоров'я. Якщо основні риси набувають розвитку, стають яскраво вираженими, вони визначають особистість у цілому, накладають свій відбиток на особистість та всі її прояви, а за певних обставин можуть зруйнувати всю структуру особистості. Виявлено такі основні типи акцентуацій:

Гіпертимний: відзначається енергійністю, яскравою експресивністю (багатством міміки, жестів, рухів), високою мовленнєвою активністю, жвавістю, веселістю, оптимізмом, ініціативністю. Позитивні риси: енергійність, оптимізм, жадоба діяльності, активність. Разом з тим, ці риси

⁸ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

можуть поєднуватися з легковажністю, підвищеною дратівливістю, відсутністю самоконтролю і недостатньо серйозним ставленням до своїх обов'язків. Гіпертимні особи важко переносять монотонну діяльність, вимушену самотність, сувору дисципліну.

Вони рідко самі ініціюють конфлікти, але бурхливо реагують на зауваження. Головні конфлікти виникають через недостатньо відповідальне ставлення гіпертимних осіб до своїх обов'язків.

Дистимний: характеризується домінуванням сумного настрою, зниженою мовленнєвою активністю, уповільненістю дій та низькою готовністю до спілкування. Дистимні особи приємні у спілкуванні, бо володіють такими привабливими рисами, як схильність сприймати реальність серйозно, уникати домінування, усталеність симпатій до друзів. Риси, які відштовхують від дистимів: пасивність, сповільненість реакцій, ригідність поведінки (інерція, негнучкість, загальмованість), відчуженість від партнерів по спілкуванню. Дистимні особи є неконфліктними, вони уникають активного спілкування, люблять посидіти вдома, ведуть усамітнений спосіб життя, цінують своїх друзів.

Циклоїдний: відзначається періодичними чергуваннями гіпертимності та дистимності, що зумовлює зміни в манері спілкування з іншими. У період гіпертимності (на підйомі) проявляє активність, піднесений настрій, бажання спілкуватись. В період дистимності (спаду) змінює манеру спілкування, стає замкнутим, повільним, пригніченим. Циклоїдні особи поведуться то як особи з гіпертимною акцентуацією, то як особи з дистимною акцентуацією.

Збудливий: характеризує легко збуджуваних, запальних людей, які мають труднощі самоконтролю. Особливість цього типу полягає в тому, що емоційне збудження охоплює таких осіб швидко і легко досягає максимального піднесення. У період збудження виявляють дратівливість, запальність, погано контролюють себе. Поза спалахами емоційного збудження, в емоційно спокійному стані збудливі особи охайні, доброзичливі, сповільнені у реагуванні. Психологи – знавці акцентованих характерів стверджують, що представники збудливого типу залюбки спілкуються з малими дітьми, люблять тварин. Разом з тим, збудливі можуть бути ініціаторами конфліктів, активною провокуючою стороною, схильні до сварок. Інколи така конфліктність поєднується з відчуженістю, похмурістю.

Застрягаючий: характеризує людей з інертністю намірів і негативних переживань, помірною контактністю. Інертність психологічних переживань викликає у людей цього типу схильність до повчань, боротьби за справедливість. Застрягаючі особи ініціюють конфлікти, виступаючи в них активною стороною. Орієнтовані на високі показники виконання, схильні до високих вимог до себе і висувають надмірно високі вимоги до близьких людей, співробітників.

Інертність зумовлює прагнення до високих стандартів виконання. Відзначаються вразливістю, глибоко переживають образи, злопам'ятні, мстиві, ревнив.

Педантичний: характеризує людей, мотивованих детальними дрібними вимогами досконалості, що поглинають їхню увагу та визначають переживання, стосунки. Педантичні особи рідко ініціюють конфлікти, легко поступаються лідерською позицією. У конфлікті виступають пасивною стороною. Педантична особа поводить себе як бюрократ, вимагає від усіх дотримання вимог. Зокрема близьких людей переслідує претензіями надмірної охайності. Привабливі риси цього типу: добросовісність, охайність, серйозність, надійність у справах. Відразливі риси: формалізм, занудливість, надмірний настирливий контроль оточення.

Тривожний: характеризує людей з домінуванням почуття небезпеки, незалежно від реальної загрози ситуацій, та високим рівнем контролю своїх дій. Привабливі риси: емоційність, неагресивність, самокритичність, обов'язковість. Схильність до високого самоконтролю зумовлює невпевненість у собі, несмілість, як правило, поєднується з низькою активністю, мінорним настроєм. Тривожні особи не ініціюють конфліктів і зазвичай виступають пасивною стороною конфлікту, в ситуації конфлікту шукають підтримки, опори. Через беззахисність, психологічну вразливість іноді стають мішенню для агресивних, конфліктних осіб.

Емотивний: характеризує людей з високою емоційною чутливістю та нестійкістю емоційних станів. У конфлікти вступають рідко, виконують у них пасивну роль. Привабливі риси: чутливість, здатність до співчуття, доброта, соціальна спрямованість, орієнтація на соціальні норми, обов'язковість. Неприємні риси: надмірна чутливість, сльозливість.

Демонстративний: характеризується підвищеним рівнем потреби у соціальній увазі, прагненням до лідерства, прагненням влади та соціального визнання, розвитком комунікативних здібностей та вмінь. Демонстративні особи відзначаються здатністю активно пристосовуватись до соціальних ситуацій, різноманітністю комунікативних навичок, що дозволяють їм легко переходити від однієї манери спілкування до іншої. У конфліктах виступають активною стороною, систематично самі провокують конфлікти, володіють складними стратегіями активного захисту. Привабливі риси: артистичність, манера спілкуватись, демонструючи розуміння партнерів, здатність захоплювати співрозмовників, неординарність мислення та вчинків. Відразливі риси: лицемірство, егоцентричність, демонстрація своїх переваг (хвастоці), бажання перекласти найважливіші обтяжливі обов'язки на інших, а самому уникнути напруження та ухилитись від роботи.

Екзальтований: характеризує людей, які легко досягають піднесеного стану від радісних подій та впадають у відчай від сумних. Екзальтовані особи альтруїстичні, охоче спілкуються, співчутливі, цінують естетичні враження. їм властиві витонченість, яскравість і щирість почуттів, чуйність та уважність в міжособистих стосунках, легкість у спілкуванні, красномовність, висока вербальна активність. Відразливі риси: підвладність настрою.⁹

⁹ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки

Під мотивацією в психології розуміють сукупність психологічних процесів, які спрямовують поведінку людини. Мотиваційні процеси лежать в основі активності людини та її психічного функціонування, вони визначають той чи інший напрям людської поведінки, її траєкторію. Кожна людина є істотою, яка бажає, але рідко досягає повного задоволення всіх своїх потреб. Якщо в житті людини і виникає момент «мотиваційного затишшя», коли їй властива повна відсутність бажань та потреб, то такий момент є надзвичайно коротким або ж свідчить про порушення особистісного функціонування. Заспокоєння однієї актуальної потреби викликає прихід іншої. Всі люди завжди чогось бажають і є мотивованими на пошук особистих цілей, однак мотиваційні процеси відзначаються яскравою своєрідністю й утворюють осередок структури особистості.

Основу мотиваційної сфери особистості становлять потреби – динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від діяльності, спрямовану на зняття цієї залежності. Потреба, опосередкована складним психологічним процесом мотивації, виявляє себе психологічно у формі мотиву поведінки. Потреба – це нестаток суб'єкта в чомусь конкретному, а мотив – обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу в даному об'єктивному й суб'єктивному середовищі. Схема переходу потреби в мотив:

потреба →	мотивація →	МОТИВ
(нестаток у чомусь)	(усвідомлення потреби)	(обґрунтування рішення)

Мотивом може стати тільки усвідомлена потреба й тільки в тому разі, якщо задоволення цієї конкретної потреби, багаторазово проходячи через етап мотивації, безпосередньо переходить у дію. Різноманітні потреби можуть як співіснувати, так і суперечити одна одній. Із суто пізнавальної точки зору людину може цікавити одна професія, з матеріальної – інша, з позиції престижу – третя. Зупинивши свій вибір на одній із них, людина здійснює чималу роботу щодо усвідомлення привілеїв тієї потреби, задоволення якої для неї найбільш значуще.

Отже, в основі будь-якої дії лежить потреба, яка психологічно виявляється як мотив, що може реалізуватися у низці форм: інтересах, прагненнях, переконаннях та установках.

Під інтересами розуміються мотиви, у яких утілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук. Кількісними характеристиками інтересів є їх широта, глибина та стійкість. Широта інтересів визначається кількістю об'єктів, сфер дійсності, які мають для особистості стійку значущість. Глибина інтересів показує рівень розуміння особистістю змісту об'єкта. Іноді глибина інтересів негативно корелює з їх широтою, і тоді про людину кажуть, що вона має уявлення про все потрошки. Стійкість інтересів виражається у тривалості збереження інтересу. Стійкими є інтереси, які найповніше відповідають

основним потребам особистості і тому стають істотними рисами її психологічного складу.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності. Іноді, залежно від змісту цілі та рівня усвідомленості, прагнення може набувати вигляду потягу чи бажання. Потягові властивий невисокий рівень усвідомленості цілі.

Він має вигляд емоційного пориву, незадоволення існуючим станом речей. Щось не влаштовує людину в житті, але вона ще не знає точно, що саме, бо потяг не має чітко виявленої спрямованості до цілі. Тому самі по собі потяги не спонукають особистість до ціле спрямованої активності. Бажання становлять більш або менш чітко усвідомлення цілі, вони спонукають людину до вольових дій, спрямованих на досягнення значущих цілей.

Чинником, що має мотиваційне значення та виявляє постановку людиною певних цілей, є рівень домагань особистості – прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка. Проблема рівня домагань особистості вперше була поставлена у психологічній школі Курта Левіна. Методика його дослідження полягає в тому, що досліджуваній одержує завдання, наприклад, ряд математичних задач зростаючого рівня складності. Приступаючи до роботи, він обирає для себе одну з градуированих задач, тобто визначає рівень, після досягнення (або недосягнення) якого його просять повідомити, задачу якого рівня складності він вибере наступною. Цей вибір після попереднього успіху (або невдачі) і дає можливість визначити рівень домагань особистості.

Переконавання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство й людину, тобто світогляд. Світогляд структурно пов'язаний з інтересами, прагненнями та установками. Це зумовлює опору світогляду на життєвий досвід особистості та індивідуальні особливості відображення нею дійсності.

Установка – це стійка схильність індивіда до певної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба. Установка відображає стан особистості, який виникає на основі взаємодії її потреб та відповідної ситуації їхнього задоволення, забезпечує легкість, майже автоматичність, та цілеспрямованість поведінки.

Установка може виступати як основоположний фактор, який опосередковує активну взаємодію особистості та соціального середовища. Установки можуть бути як позитивними (поведінка молодшого школяра, який виконує вказівки вчителя, пов'язана із засвоєнням знань і норм поведінки, детермінована позитивним ставленням його до вчителя), так і негативними (етнічні стереотипи, які опосередковують ставлення до представників кавказьких національностей як до войовничих та сексуально агресивних). Ці установки є результатом поспішних і недостатньо обґрунтованих висновків, зроблених на основі деяких фактів особистого досвіду, а частіше – наслідком

некритичного засвоєння стереотипів мислення, прийнятих у певній суспільній групі.

Мотивація та пізнавальні процеси. Мотивація не тільки детермінує діяльність людини, а й пронизує більшість сфер психічної активності, в тому числі й пізнавальну. Це стосується усіх пізнавальних процесів: сприймання, мислення, уяви та пам'яті.

Мотивація та емоції. Поведінка може здійснюватись у вигляді безпосередньої реакції чи цілеспрямованої активності. Більш елементарні форми поведінки людини – реактивні – є емоційними процесами, складніші – цілеспрямовані мотивації. Мотиваційний процес можна розглядати як форму емоційного. Мотивація – це емоція плюс спрямованість дії. Емоційна поведінка є експресивною, а не спрямованою до мети, її напрям змінюється разом зі зміною емоційного стану.

Сила мотиву зумовлює стійкість особистості, що відбивається на ефективності її діяльності.

Воля і мотивація. Важливо розмежовувати волю і мотивацію, яка також регулює і спонукає діяльність. У зарубіжній психології термін воля майже не зустрічається. Вважається, що замість волі існує поняття сили мотивації. Чим вона сильніша, тим активніше долає людина перешкоди (Еткінсон). Жан Піаже визначив волю через значущість для людини тих чи інших дій. Якщо приймати точку зору згаданих авторів, то поняття волі є зайвим, а всю поведінку можна пояснити за допомогою інших термінів.

Одна з найістотніших сторін особистості, які характеризують її мотиваційну сферу – **спрямованість**. Спрямованість розуміють як систему домінуючих мотивів.

Провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини.

Виникнення ієрархічної структури мотивів виступає як передумова стійкості особистості.

У структуру спрямованості входять, передусім, усвідомлені мотиви поведінки: цілі, інтереси, ідеали, переконання особистості.

Їхня стійка ієрархія дає змогу в певних межах передбачити дії особистості, її вчинки. Проте, на поведінку людини впливають не тільки усвідомлені, а й малоусвідомлені мотиви. їхнє співвідношення визначає поведінку людини в новій ситуації. Людина часто діє всупереч свідомо сформованому наміру, під впливом безпосередньої спонуки, наприклад, сильного емоційного стану.

За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання (ділова спрямованість) і спрямованість на себе (особиста спрямованість).

Спрямованість на взаємодію спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес

до спільної діяльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість, відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається найбільшої продуктивності праці – своєї та інших людей, намагається обґрунтовано довести свою точку зору, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість, характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег та своїх обов'язків. У праці вона бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег.¹⁰

Питання для самоконтролю:

1. У чому суть поняття статус? На що він впливає?
2. Як статус, позиція, ролі, ранг впливають на соціально-психологічне життя особистості?
3. Як ви розумієте понятті характеру? Від чого він залежить?
4. Що впливає на силу чи слабкість характеру?
5. Який зв'язок між характером, темпераментом і нервовою системою?
6. Якими є спільні ідеї для всіх типологій характерів?
7. Які вам відомі акцентуації характеру?
8. Чи тотожні поняття мотив і мотивація?

---

¹⁰ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

Лекція 3. Розвиток і формування особистості

ПЛАН

1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості
2. Розвиток і формування самосвідомості
3. Самооцінка особистості
4. Процеси самореалізація особистості

Література: 1, 7, 10, 13, 14, 17, 19

Поняття і терміни: *«розвиток» і «формування» особистості, «становлення», «дозрівання», свідомість, самосвідомість, оцінювання, умови психічного розвитку, самооцінка особистості, гетерохронність, асинхронність, стадіальність, диференціація та інтеграція психічних процесів, адекватна і неадекватна самооцінка, пластичність, рушійна сила психічного розвитку, самореалізація, захисний механізми: «я – винятковий», захисний механізм «я – винятковий», «життя – гра».*

1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості

Онтогенез (процес індивідуального розвитку організму від її зародження до смерті) людини розкриває низка взаємопов'язаних понять, передусім, поняття «розвиток». Психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми. Розвиток психіки людини хоча й обумовлений соціальними умовами життя, але спирається на дозрівання організму.

Під «дозріванням» розуміють, насамперед, зміни індивіда чи окремих його функцій і процесів внаслідок дії внутрішніх вроджених факторів. Так, можна говорити про дозрівання органічних функцій людини чи всього її організму. Дозрівання становить фундамент розвитку, але не входить у це поняття як його аспект чи сторона, бо має якісно іншу природу. Так, ми можемо говорити про виявлення кольору очей дитини на перших місяцях її життя як про прояв дозрівання, а не розвитку, тому що колір очей однозначно визначений наперед генотипом і не залежить від умов життя – наприклад, від того, на що дивитиметься дитина протягом перших місяців життя. Інакше детермінована динаміка рис характеру людини, які виникають внаслідок розвитку, а не дозрівання, оскільки від народження вони не визначені і залежать від того, в яких умовах виховувалась дитина, які вимоги до неї висували оточуючі.

Розвиток людини, як правило, відбувається в умовах суспільства і нерозривно пов'язаний із розвивальними впливами оточуючих.

Соціальна обумовленість психічного розвитку дитини умовами суспільства знаходить відображення у понятті «формування». У формуванні можна виділити стихійний компонент (вплив некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних підліткових об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований

процес змін особистості або ж її окремих якостей внаслідок спеціально організованих впливів.

Поняття «становлення» підкреслює процес набуття нових ознак та форм психіки у процесі розвитку. Можна говорити, наприклад, про становлення характеру людини, її мислення тощо, тобто це поняття доцільно застосовувати тоді, коли йдеться про розвиток певної якості особистості.

Психічний розвиток має наступні особливості.

1. Гетерохронність – нерівномірний, хвильовий характер розвитку окремих психічних процесів. Він виявляється у тому, що для кожної психічної властивості є специфічний період, коли вона розвивається найбільш інтенсивно. Ці періоди – сенситивні.

2. Асинхронність – полягає у тому, що різні психічні функції мають різні сензитивні періоди і за тривалістю і за віком їх настання.

Наприклад, у дошкільників – провідною у психічному розвитку є пам'ять, а у молодшого школяра – мислення.

3. Стадіальність – етапи розвитку мають певну послідовність і взаємопов'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої неповторні риси у психіку дитини. Характеристиками стадій психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення і провідна діяльність.

4. Диференціація та інтеграція психічних процесів, властивостей. Диференціація означає послідовне ускладнення психіки з появою новоутворень. Так, після народження найбільш розвиненим психічним процесом є відчуття, на його основі виникає сприймання, потім пам'ять, згодом – наочно-дійове мислення і уява. Інтеграція – зміцнення зв'язків між окремими психічними утвореннями. Так, завдяки розвитку волі з'являються довільна увага, пам'ять, управління емоціями.

5. Зміна співвідношення детермінант психічного розвитку. З віком дитини змінюється співвідношення біологічних і соціальних факторів психічного розвитку. Із розширенням зв'язків дитини із соціальним середовищем зростає роль соціальних впливів. Змінюються і самі соціальні детермінанти (сім'я, школа, клас, друзі). Для людини провідну роль у психічному розвитку відіграє соціальний фактор.

6. Пластичність – здатність психіки до змін. Наприклад, недоліки зору, слуху компенсуються посиленням розвитком дотику, нюху. З віком пластичність психіки знижується. Так, дитина, на відміну від дорослої людини, може досить швидко оволодіти будь-якою мовою, залежно від соціального оточення і незалежно від раси чи національності.

Отже, специфіка розвитку людського індивіда полягає в тому, що головні умови онтогенезу психіки: органічне дозрівання індивіда та його залучення до людської культури злиті в єдиний процес, а взаємодія цих умов здійснюється внаслідок власної активності індивіда.

Вихідним для розуміння природи психічного розвитку є співвідношення в людині природного і соціального, вродженого й набутого.

Для цілісного процесу психічного розвитку природна основа, обумовлена генотипом, виступає передумовою, своєрідним фундаментом, на основі якого, при визначальному впливі соціального середовища, виникають психічні новоутворення. Дитина отримує від народження здатність до елементарних психічних функцій (задатки): різних видів відчуття й сприймання (зорового, слухового, дотикового тощо), найпростішого запам'ятовування. Вищі психічні функції (мовлення, теоретичне мислення, довільна пам'ять, уява, воля) потребують тривалого періоду навчання й виховання.

Умови психічного розвитку поділяють на зовнішні і внутрішні. **Зовнішні** – фактори природного і суспільного середовища, що діють через внутрішні умови (С. Л. Рубінштейн). Соціальне середовище є **джерелом** психічного розвитку. У ньому вирізняють три компоненти: макросередовище (суспільство, його соціально-економічна і політична система), мезосередовище (національно-культурні та соціально-демографічні особливості місця проживання дитини), мікросередовище (безпосереднє оточення, близькі дорослі, сім'я). **Внутрішні** – психічні особливості індивіда (розвиток свідомості, досвід, освіта, мотивація). Зовнішні та внутрішні умови розвитку особистості тісно взаємопов'язані, їх взаємодія має якісні відмінності на кожному віковому етапі.

Рушійною силою психічного розвитку є суперечності, які виникають між особистістю та її оточенням (зовнішні), а також внутрішні суперечності між окремими складовими особистості та окремими психічними функціями.

Внутрішні суперечності відрізняються на кожному віковому етапі і в той же час об'єднані головною суперечністю – між потребою дитини бути дорослою, жити разом з усіма спільним життям, мати певне місце в житті суспільства, виявляти самостійність і відсутністю реальних можливостей для задоволення цієї потреби.

Зовнішні суперечності стають рушійною силою розвитку особистості тільки у тому випадку, коли вони є джерелом активності, спрямованої на розв'язання внутрішніх суперечностей шляхом вироблення нових способів поведінки.

Усвідомлення та вирішення суперечностей і забезпечують прогресивний розвиток особистості. Розв'язання суперечностей виявляється у виникненні психологічних новоутворень віку, завдяки яким будується нова система взаємин, що засвідчує перехід дитини в новий психологічний вік¹¹.

2. Розвиток і формування самосвідомості

Формування самосвідомості в онтогенезі проходить декілька послідовно ускладнюваних стадій, пов'язаних з віковими етапами психічного розвитку людини. Умовно в розвитку самосвідомості можна виділити такі основні онтогенетичні стадії: від народження до одного року; від одного до трьох років; від трьох до семи років; від 7 до 12 років; від 12 до 14 років; від 14 до 18 років. Залежно від індивідуальних особливостей психічного розвитку ці вікові межі можуть змінюватись. На останньому із названих періодів процес розвитку

¹¹ Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

самосвідомості не завершується, він триває далі, набуваючи нової вікової специфіки.

Кожна стадія самосвідомості детермінована не лише відповідним рівнем розвитку психіки й особистості в цілому, а й результатами розвитку попередніх, менш складних стадій самосвідомості. Інакше кажучи, між усіма стадіями самосвідомості завжди зберігається глибока внутрішня наступність.

Розглянемо особливості деяких найбільш суттєвих для розвитку особистості стадій самосвідомості. Розвиток самосвідомості починається на ранніх етапах онтогенезу внаслідок відокремлення дитиною себе від світу предметів та інших людей. Спочатку вона не відрізняє себе від інших, не може вона відрізнити і свої рухи, які робить, від тих, що належать їй, але здійснює їх дорослий під час догляду за нею.

Під час перших ігор дитини – спочатку з власними ручками і ніжками, а потім і з предметами зовнішнього світу – відбувається відокремлення дитиною себе з простору, в якому вона перебуває.

Суттєвою умовою розвитку самосвідомості є поява в дитини здатності до самостійного пересування у просторі. Цей факт започатковує нові форми взаємин з дорослими, що відкриває нові шляхи і джерела пізнання власних можливостей, розширює межі пізнання себе як самостійного суб'єкта. Особливе значення у розвитку самосвідомості має виникнення й розвиток мовлення, що на якісно новому рівні включає дитину в сферу взаємин з дорослими та іншими дітьми.

Третій рік життя – *період інтенсивного психічного розвитку*. Якщо раніше дитина не уявляла себе окремо від звичних умов, відчувала себе злитою з оточуючими, говорила про себе в третій особі, то в трирічному віці це злиття дитини з оточенням несподівано зникає. Особистість вступає у той період, коли потреба в утвердженні та завоюванні своєї самостійності призводить до цілої низки конфліктів.

Передусім, це протиставлення себе оточуючим, яке здебільшого має негативний характер. Найчастіше дитина не має на меті нічого поганого — вона лише бажає випробувати власну незалежність, Прояви негативізму в цей період можна розглядати як певне тренування дитини в пізнанні межі своїх можливостей. Це період, коли в психічному світі особистості закладаються моральні норми й комплекси, які в подальшому можуть перейти в стійкі особливості особистості. На цьому етапі вирішального значення набуває характер взаємин дитини з дорослими. Оскільки в дитини ще немає адекватного знання про себе й ставлення до себе, вона стихійно приймає ставлення до неї батьків. Отже, витоком первинної самооцінки її особистості стає прийняте на віру ставлення дорослих. Розвиток самосвідомості після трьох років відбувається в напрямку дедалі більшого самоствердження особистості дитини.

У період від 7 до 12 років процес розвитку самосвідомості відбувається повільно, без помітних стрибків і криз. Накопичуються психічні резерви, що готують перехід самосвідомості до важливішої її генетичної форми в підлітковому віці. У 12 років увагу дитини знову починає привертати власна

особистість. Однак, нова криза розвивається в напрямку, ніби-то протилежному до ранньої. Якщо трирічна дитина намагається наслідувати дорослого, то підліток, навпаки, прагне відрізнятись від нього, протиставляти себе дорослим, бути самостійним.

Якщо у трирічної дитини самостійність стверджується у здійсненні якихось практичних дій, то в підлітків прагнення до самостійності виявляється в усвідомленні своєї причетності до дорослих, хоча інколи подібне усвідомлення суперечить їх можливостям.

Основними причинами, що впливають на виникнення новоутворень у самосвідомості підлітка, є, насамперед, соціальні умови його життя, що висувають нові вимоги до його поведінки й діяльності в навчанні, в системі взаємин з дорослими тощо. Вперше в розвитку особистості окремі прояви самосвідомості – самоспостереження, самопізнання, ставлення до себе, саморегулювання діяльності та поведінки – стають необхідними потребами.

Інтерес до себе, бурхливе зростання самоусвідомлення мають вигляд вибуху. Здається, що вони виникають раптово. Проте, психологічні дослідження свідчать, що інтерес підлітка до свого внутрішнього світу, роздуми про себе, про свої стосунки з іншими, своє місце в колективі виникають на основі його інтересу до інших людей і передусім одноліток. Розвиток інтересу до інших зумовлений новими формами спілкування підлітків між собою, що будується на спільних цікавих справах, обговореннях тощо. Встановлюються глибші особистісні взаємини, пов'язані з різноманітними почуттями (симпатії, дружби, кохання та ін.)

У поступовому процесі пізнання власних якостей у підлітка залишається та ж послідовність, що й при пізнанні якостей іншого, – спочатку виділяються зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням якихось видів діяльності, і, нарешті, особистісні якості, більш приховані особливості внутрішнього світу.

Результати самоспостереження й самоаналізу, до яких підліток звертається досить часто, фіксуються в його самооцінці. Розвиток самооцінки підлітка – складний і суперечливий процес. Самооцінка підлітка нерідко коливається, вона нестійка і загалом неадекватна. Він або недооцінює, або, навпаки, переоцінює себе, рівень його домагань часто не відповідає реальним досягненням. Така неадекватність є віковою нормою, вона цілком закономірна і є джерелом самовиховання особистості та її подальшого розвитку.

Підлітковий етап генезису самосвідомості має особливу значущість для розвитку особистості, оскільки саме на цій стадії вона підіймається на якісно новий рівень, що знаменує початок зрілості. Відтепер самосвідомість не тільки відображає особливості формування особистості, а й сама значною мірою впливає на весь процес подальшого її становлення.

Тому підліткова стадія самосвідомості визначає не лише шляхи її подальшого розвитку, а й значною мірою психічний розвиток особистості в цілому.

Отже, при переході від однієї стадії розвитку особистості до іншої відбуваються послідовне ускладнення, розширення сфери діяльності й підвищення ролі самосвідомості в процесі загального психічного розвитку особистості.¹²

3. Самооцінка особистості

Самооцінка особистості – оцінка людиною своїх якостей, себе, рівня успішності власної діяльності, відображення оцінки своєї особи іншими людьми, – виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка – суб'єктивне утворення в людській психіці, але воно є відображенням норм і оцінок, що існують в суспільстві та в міжособистісних відносинах.

Самооцінка пов'язана з однією із центральних потреб людини – потребою в самоствердженні, із прагненням людини знайти своє місце в житті, ствердити себе як члена суспільства в очах навколишніх і у своїх власних.

Під впливом оцінки навколишніх в особистості поступово складається власне ставлення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань.

Самооцінка може бути адекватною і неадекватною. За адекватної самооцінки суб'єкт правильно співвідносить свої можливості і досягнення, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді. До оцінки досягнутого він підходить не тільки зі своїми мірками, але й намагається передбачити, як до цього поставляться інші люди: товариші по роботі і близькі. Іншими словами, адекватна самооцінка є підсумком постійного пошуку реального бачення себе, тобто без занадто великої переоцінки, але і без зайвої критичності щодо свого спілкування, поведінки, діяльності, переживань. Така самооцінка є найкращою для конкретних умов і ситуацій.

Але самооцінка може бути неадекватною – завищеною або заниженою.

На основі неадекватно завищеної самооцінки у людини виникає неправильне уявлення про себе, ідеалізований образ власної особистості і можливостей, своєї цінності для навколишніх, для загальної справи. В таких випадках людина ігнорує невдачі заради збереження звичної високої оцінки самої себе, своїх вчинків і справ. Відбувається гостре емоційне «відштовхування» усього, що порушує уявлення про себе. Сприйняття реальної дійсності спотворюється, ставлення до неї стає неадекватним – чисто емоційним. Раціональне зерно оцінки випадає повністю. Тому справедливе зауваження починає сприйматися як причіпка, а об'єктивна оцінка результатів роботи – як несправедливо занижена. Неуспіх оцінюється як наслідок чийогось підступу або несприятливо сформованих обставин, жодною мірою не залежних від дій самої особистості.

Людина із завищеною неадекватною самооцінкою не бажає визнавати, що все це – наслідок власних помилок, ліні, недостатності знань, здібностей або неправильної поведінки. Виникає важкий емоційний стан – ефект

¹² Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

неадекватності, головною причиною якого є стійкість сформованого стереотипу завищеної оцінки своєї особистості. Якщо ж висока самооцінка пластична, змінюється відповідно до реального стану справ – збільшується при успіху і знижується при невдачі, то це може сприяти розвитку особистості, тому що вона змушена докладати максимум зусиль для досягнення поставлених цілей, розвивати власні здібності і волю.

Самооцінка може бути і заниженою, тобто нижче реальних можливостей особистості. Зазвичай це призводить до невпевненості в собі, боязкості і відсутності дерзаних, неможливості реалізувати свої здібності. Такі люди не ставлять перед собою мету, яку важко досягти, обмежуються вирішенням повсякденних завдань, занадто критичні до себе. Низька самооцінка може призвести до виникнення комплексу меншовартості.

Занадто висока або занадто низька самооцінки порушує процес саморегуляції, спотворює самоконтроль. Особливо помітно це виявляється в спілкуванні, де особи із завищеною і заниженою самооцінкою стають джерелом конфліктів. При завищеній самооцінці конфлікти виникають через зневажливе ставлення, звертання до інших людей, занадто різкі і необґрунтовані висловлювання на їх адресу, нетерпимість до чужої думки, прояви зарозумілості і зазнайства. Низька критичність до себе заважає їм навіть помітити, як вони ображають інших зарозумілістю і незаперечністю суджень.

При заниженій самооцінці конфлікти можуть виникати через надмірну критичність цих людей. Вони дуже вимогливі до себе і ще більш вимогливі до інших, не вибачають жодного свого промаху чи помилки, схильні постійно підкреслювати недоліки інших. І хоча це робиться з найкращих спонукань, усе-таки стає причиною конфліктів у силу того, що небагато хто може терпіти систематичне «пиляння». Коли в тобі бачать лише погане і постійно вказують на це, то виникає ворожість до джерела таких оцінок, думок і дій.

Оскільки самооцінка складається під впливом оцінки навколишніх і, ставши стійкою, змінюється дуже важко, то змінити її можна, змінивши ставлення навколишніх (однолітків, співробітників, викладачів, рідних). Тому формування оптимальної самооцінки сильно залежить від справедливості оцінки всіх цих людей. Особливо важливо допомогти людині “підняти” неадекватно занижену самооцінку, допомогти їй повірити в себе, у власні можливості, у свою цінність.

Самооцінка особистості – досить стала характеристика людини, що формується в дитинстві і залишається на певному рівні (завищена, нормальна, занижена) протягом всього життя. Але в ній є і динамічна частина, яка змінюється в процесі діяльності людини.

Від чого залежить самооцінка? Звичайно, на її формування певною мірою впливають думки, оцінки інших людей, деякі (досить хаотичні) психологічні знання, одержані людиною. Але визначальними в формуванні самооцінки є, по-перше, реальні успіхи, досягнення в діяльності людини. По-друге, самооцінку визначає рівень вимог, що їх людина висуває до себе. При цьому, якщо спробувати вивести формулу самооцінки, вона виглядатиме так:

Саме від рівня вимог, від того, на що людина вважає себе здатною, чого вона вважає можливим досягти, найбільшою мірою залежить самооцінка особистості.

Як формується рівень самооцінки? Певний рівень самооцінки формується в дитинстві. В цьому окрему роль відіграють особистісні характеристики, в першу чергу тип темпераменту людини. Другою складовою формування самооцінки є ті відносини, що склалися в сім'ї, жорсткий чи, навпаки, м'який принцип виховання.

Важливо щоб підхід до кожної дитини був таким, який враховував би особливості її типу нервової системи, і щоб батьки прагнули виховати дитину, яка здатна адекватно оцінити себе.

4. Процеси самореалізація особистості

Самореалізація – здійснення індивідуальних та особистих можливостей «Я» за допомогою власних зусиль, а також співдіяльності з іншими людьми. Самореалізація активізується щодо рис, властивостей та якостей людини, які раціонально й морально прийнятні та які підтримує суспільство. Водночас особистість є такою, якою вона зробить себе сама, наскільки вона сама себе відчуває. Самореалізація є атрибутом самого існування особистості.

Отже, соціальна система, історичні обставини, природно-екологічні умови, соціальне оточення і навіть випадок зумовлюють вияв активності особистості. Проте особистість може реалізувати своє «самозвеличення», оскільки здатна усвідомлювати свою цінність, піднятися над обставинами, мати плани й цілі діяльності, враховувати реальну ситуацію й віддалені наслідки. Критерій самореалізації, який входить в оцінну систему психічної діяльності кожної людини, відображає задоволеність суспільства особистістю й задоволення особистості соціальними умовами. Отже, ефективність самореалізації залежатиме не лише від реальних зовнішніх умов, а й від того, як людина розуміє й оцінює їх щодо себе. Ці розуміння й оцінка зумовлені знаннями й практичним досвідом, особистими характеристиками й соціальними вміннями.

Самореалізація відіграє найважливішу роль впродовж усього життєвого шляху особистості, фактично визначаючи його. Передумови до самореалізації закладені в природі людини й існують як задатки, які в процесі розвитку людини, формування її особистих властивостей стають основою здатності до самореалізації. Образ світу також змінюється впродовж усього життя людини. Він повинен ставати дедалі повнішим та адекватнішим. Однак умовою успішної самореалізації є динамічна функціональна єдність, де образ світу й образ «Я» ніби врівноважені через адекватне розуміння свого місця у світі й використання адекватних соціальних умінь. У разі порушень цієї рівноваги людині для вирішення проблем самореалізації доводиться шукати умовно-компенсаторні шляхи за типом психологічного захисту.

Однією з найважливіших є самореалізація у сфері професійної діяльності. Через різні причини самореалізація може скеруватися шляхом умовної компенсації суб'єктивної складності професійної діяльності.

У цій сфері відомий феномен «емоційного перегорання» у психотерапевтів, які ведуть соціально-психологічний тренінг. Він полягає в поступовій втраті терапевтом здатності бути стійко і різнопланово зануреним своїми емоціями в процес тренінгу. У досвідчених лікарів наявна специфічна «усуненість» від переживань і страждань хворого під час виконання ними необхідних, але хворобливих лікувальних процедур. Така ж «відчуженість» може бути характерна для працівників правоохоронних органів, які виконують стандартні дії щодо порушників.

Докладно професійно-специфічні механізми психологічного захисту описано для великих політичних діячів, державних службовців високого рангу. Унаслідок спостереження за їхньою поведінкою й публічними виступами вдалося виокремити принаймні три специфічні типи захисних механізмів. Для їх позначення використано такі умовні назви: «Я – винятковий», «Життя – гра» і «У вас усе погано».

Захисний механізм «Я – винятковий». Складність просування службовою драбиною підштовхує людей, які досягли на цьому шляху якихось успіхів, до сприйняття себе як не цілком ординарних, у чомусь особливо обдарованих, відмінних від простих людей. Що вищий ранг, який посідає людина в певній ієрархічній системі, то меншою мірою вона схильна ідентифікувати себе з «народом», з «масами». Вищі посадовці у великій організації, як правило, перестають дослухатися до порад «знизу», цілковито покладаючись на свій особистий досвід та інтуїцію.

Причиною появи такого роду переживань є розузгодження між величезною складністю процесу досягнення високого статусу й реальною можливістю його раптово втратити.

Зменшенню такого занепокоєння сприяє переживання власної винятковості, яке формується, і тому принципової незамінності біля керма влади. Достатньо показовим прикладом дії цього механізму є надмірна увага, яку приділяє нині верховна влада Росії долі останків останнього російського імператора і його сім'ї: лише його як вищого керівника (із сотень тисяч безвісти загинувших тоді людей) визнають здатним стати «символом покаяння й примирення».

Захисний механізм «У вас усе погано». Його дія якнайтісніше пов'язана з суттю феномену лідерства. Лідер – фігура, яка виникає в складній ситуації заради подолання групою людей якоїсь значущої для них проблеми. Тому лідерувати набагато простіше, коли групі, населенню погано, коли в соціально-психологічному кліматі домінують тривога й розгубленість, але ще залишається надія на сприятливий результат. Яскравим прикладом цього можуть бути деякі російські лідери, які діють на публіці рішуче й ефективно лише в екстремальних ситуаціях на зразок путчу, виборчої кампанії. Такі ситуації – їхня стихія. Саме тут, на межі життя і смерті, вони набувають виправданої популярності в масах. Коли ж приходиться звичайне, «уповільнене» життя, ці лідери зникають з екранів телебачення, стають соціально пасивними,

час до часу привертаючи до себе увагу суспільства несподіваними й не завжди адекватними вчинками.

Значна частина тих, хто перебуває при владі, не є за своїм психологічним складом справжніми лідерами. Вони «пішли у владу» та опинилися в ній до якоїсь міри ситуативно – такий непевний час. Саме для таких лідерів характерне мимовільне прагнення створити для себе комфортніші умови діяльності через посилення, нагнітання, а частково й провокування нервово-психічної напруженості в навколишніх. У публічному виступі лідера очевидним індикатором такого прагнення є фіксація на змалюванні, часом гротесковому, наявних проблем, бід і труднощів, але особливо – прогнозування додаткових незгод для населення.

Захисний механізм «Життя – гра». Від дій і рішень носіїв влади значною мірою залежить добробут частини населення. Помилкові або недостатньо професійні дії перших можуть становити загрозу цілісності й стабільності держави. Постійне усвідомлення цього було б для них могутнім стресовим чинником. Захистом від нього слугує психологічний механізм «Життя – гра»: у багатьох лідерів формується ставлення до своєї діяльності як до специфічної гри для обмеженого кола осіб. І як будь-яка гра, її можна вести успішно або з помилками й поразками. Але в будь-якому разі по-справжньому вона заторкує інтереси тих, що нібито лише грають. Для будь-якого активного учасника гри дуже важливі її правила й умови, поведінка інших гравців і т. д. І тому цілком закономірний той факт, що у виступах політичних лідерів різного рангу надзвичайно велика питома вага висловів з питань внутрішньопартійних, фракційних, щодо політичних персоналій, регламенту й процедур, усунення й призначення на посаду тих чи інших персоналій, тобто фактично щодо технологічних («ігрових») моментів, які не мають прямого стосунку до інтересів і потреб виборців.

Психологічні захисні механізми, які формуються на мимовільному рівні, є важливою складовою системної адаптації людини до загальних і специфічних умов життя й діяльності. Умовно-компенсаторного характеру цій формі психологічної адаптації додає її спрямованість здебільшого на збереження суб'єктивного комфорту особистості, а не на об'єктивні завдання діяльності. Своєчасне виявлення дії захисних механізмів, встановлення причин їх запуску є передумовами підвищення ефективності діяльності за умов збереження цілісності й гармонійності «Я».¹³

Питання для самоконтролю:

1. Чи тотожні поняття «формування» і «становлення»?
2. Яким чином відбувається розвиток самосвідомості людини?
3. Які особливості має психічний розвиток?
4. Чи впливає суспільна дійсність на свідомість особистості?
5. Що є вихідним фактором для розуміння природи психічного розвитку?

¹³ Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.

6. У чому виявляється адекватна самооцінка особистості?
7. У чому виявляється неадекватна самооцінка особистості?
8. Як виявляється самоповага особистості?
9. Що становить собою так званий комплекс меншовартості?
10. Що становить собою самореалізація особистості?
11. Як формується рівень самооцінки?
12. Яку роль відіграє самореалізація впродовж життя особистості? Чому?
13. Який зв'язок між самореалізацією і явищем «емоційного вигорання»?
14. Яким чином професійно-специфічні механізми психологічного захисту особистості впливають на її самореалізацію?

Лекція 4. Соціально-психологічний механізм взаємодії в професійній сфері

ПЛАН

1. Поняття спілкування у різних сферах життєдіяльності людини.
2. Міжособистісні стосунки у групі
3. Психологічна сумісність і конфлікт у міжособистісних стосунках
4. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації
5. Вирішення конфлікту та управління ним. Конструктивна критика.

Література: 1, 5, 7, 10, 13, 19

Поняття і терміни: *спілкування, комунікація, інформація, вербальне спілкування, невербальне спілкування, функції спілкування, рівні спілкування, рівні спілкування, структура спілкування, суб'єкти спілкування, засоби і результати спілкування, структура міжособистісних стосунків, лідер, офіційний і неофіційний лідер, міжособистісні стосунки, психофізіологічна, соціально-психологічна та психологічна сумісність, конфлікт, внутрішньоособистісний конфлікт, міжособистісний конфлікт, міжгруповий конфлікт, стратегія уникнення, стратегією суперництва, стратегії поступки, компроміс, стратегія співробітництва, конструктивна критика.*

1. Поняття спілкування у різних сферах життєдіяльності людини.

Спілкування є важливою духовною потребою особистості як суспільної істоти. Потреба людини у спілкуванні зумовлена суспільним способом її буття та необхідністю взаємодії у процесі діяльності. Будь-яка спільна діяльність, і в першу чергу трудова, не може здійснюватись успішно, якщо між тими, хто її виконує, не будуть налагоджені відповідні контакти та взаєморозуміння.

Сучасна людина проводить в усному спілкуванні 65% свого робочого часу. Витрата чистого часу на бесіди у пересічного мешканця Землі складає 2,5 року. Це означає, що кожен протягом свого життя встигає «наговорити» близько 400 томів обсягом по 1000 сторінок. Отже, люди багато розмовляють, але часто роблять це неефективно. Приблизно 50% інформації втрачається при

передачі. Причиною є невміння донести до співрозмовника повідомлення, схильність говорити самому, небажання слухати.

За змістом спілкування охоплює всі царини людського буття та діяльності, об'єктивні та суб'єктивні їх прояви. Спілкування між людьми відбувається при передаванні знань, досвіду, коли формуються різні вміння та навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо. Отже, спілкування – це різноманітні контакти між людьми, зумовлені потребами спільної діяльності.

«Спілкування – явище глибоко соціальне. Соціальна природа спілкування виражається в тому, що воно завжди відбувається в середовищі людей, де суб'єкти спілкування завжди постають як носії соціального досвіду. Соціальний досвід спілкування виявляється у змісті інформації, що є його предметом (знання, відомості, способи діяльності), у засобах (мовна та немовна комунікації при спілкуванні), у суспільно вироблених у процесі історичного розвитку різновидах спілкування. За змістом спілкування охоплює всі царини людського буття та діяльності, об'єктивні та суб'єктивні їх прояви. Спілкування між людьми відбувається при передаванні знань, досвіду, коли формуються різні вміння, навички, погоджуються та координуються спільні дії тощо.

Отже, спілкування – універсальна реальність людського буття, яка породжується і підтримується різноманітними формами людських стосунків.

Функції спілкування (комунікації)

Існують різні підходи до класифікації функцій спілкування. Найбільш ефективною є, на нашу думку, така класифікація:

- *інформативно-комунікативна;*
- *перцептивна;*
- *регулятивно-комунікативна (інтерактивна);*
- *емоційно-комунікативна.*

Інформаційно-комунікативна функція – це різні форми та засоби обміну і передавання інформації, завдяки яким стають можливими збагачення досвіду, нагромадження знань, оволодіння діяльністю, узгодження дій та взаєморозуміння людей.

Комунікація може відбутися, коли інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднано діяльність, спілкування й пізнання. Обмін інформацією передбачає також психологічний вплив одного партнера на поведінку іншого з метою її зміни. А це можливо тільки тоді, коли партнери “спілкуються однією мовою”. Тому дуже важливими для успішної комунікації є інші, нижченаведені функції спілкування.

Перцептивна функція – виявляється в сприйнятті і пізнанні партнерами в процесі комунікації один одного та встановленні на цій основі взаєморозуміння.

Регулятивно-комунікативна (інтерактивна) функція – передбачає не лише обмін інформацією, пізнання суб'єктами комунікації один одного, а й взаємодію між ними, регуляцію поведінки суб'єктів та їхньої спільної

діяльності. Це відбувається через переконання, навіювання, наслідування, обмін діями та ін. Визначають два види взаємодії: а) співробітництво (кооперація); б) суперництво або конкуренція.

Емоційно-комунікативна функція – належить до емоційної сфери людини. Під час спілкування виникає і виявляється розмаїття людських емоцій та почуттів.

Існують також інші класифікації, в основу яких покладено такі функції спілкування, як:

- *організація спільної діяльності;*
- *пізнання людьми одне одного;*
- *формування та розвиток міжособистісних взаємин та ін.*

Але всі функції спілкування виявляються в єдності і доповнюють одна одну.

Спілкування як соціальне явище охоплює всі сфери суспільного буття та діяльності людей і може бути охарактеризоване за різними параметрами. У психології, виходячи з певних критеріїв, виокремлюють певні види спілкування.

Залежно від специфіки суб'єктів (особистість чи група) виокремлюють міжособистісне, міжгрупове, міжсоціумне, спілкування між особистістю та групою.

- За кількісними характеристиками суб'єктів розрізняють самоспілкування, міжособистісне спілкування та масові комунікації.

- За характером спілкування може бути опосередкованим і безпосереднім, діалогічним і монологічним.

- За цільовою спрямованістю розрізняють спілкування анонімне, функціонально-рольове, неформальне, у тому числі інтимно-сімейне.

- З розвитком комп'ютерних технологій й появою Internet з'явилася віртуальна комунікація (віртуальне спілкування).

Передача будь-якої інформації можлива лише через знакові системи. Тому в соціальній психології також виокремлюють комунікацію вербальну (словесну) та невербальну.

Вербальна комунікація – комунікація за допомогою усної і письмової мови.

Невербальна комунікація – комунікація за допомогою немовних засобів (жести, міміка, паузи, манери, зовнішність).

Спілкування як живий процес безпосередньої комунікації виявляє емоції тих, хто спілкується, утворюючи невербальний аспект обміну інформацією. Засоби невербальної комунікації як “мова почуттів” значно посилюють смисловий ефект вербальної комунікації, а за певних обставин можуть її замінювати. Мовчання, погляди, жести іноді дають більше інформації, ніж слова. В деяких ситуаціях в спілкуванні на невербальні його компоненти припадає до 80% загального змісту спілкування.

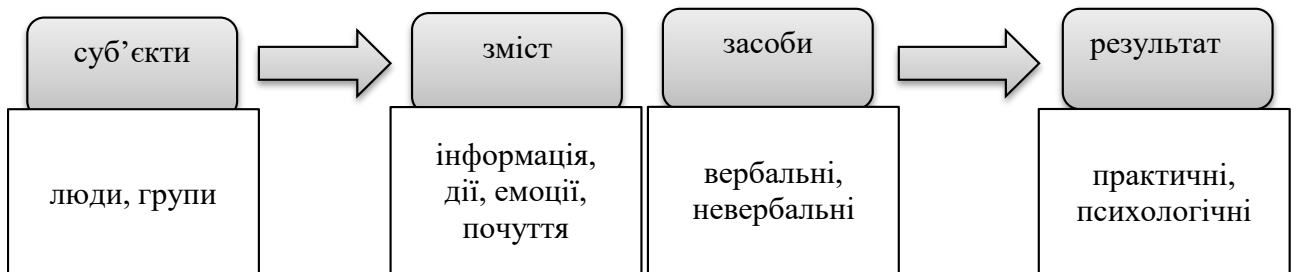
Психологи також визначають **рівні спілкування**:

маніпулювання (від грубої поведінки з людиною до такої поведінки, де зовнішні прояви мають навіть приємний характер);

конкуренція, суперництво (від спілкування на основі принципу «людина людині – вовк», до такого, коли чесне суперництво сприяє певному рухові вперед);

співробітництво (спілкування на основі принципу «людина людині – людина»). Спілкування, в якому виявляються гуманістичні установки, високий рівень його культури»¹⁴.

Структура спілкування. Крім взаємної спрямованості дій людей під час спілкування, найважливішою його характеристикою є те, що кожна особа у взаємодії однаковою мірою постає як суб'єкт, як особистість. В ході спілкування люди звертаються одне до одного, розраховуючи отримати відгук (рис.1.1.)

Малюнок. 2. Структура спілкування

Суб'єктами спілкування є люди (не менш, ніж двоє) чи групи людей, які беруть участь у процесі взаємодії, *зміст* – наповненість спілкування – інформація, дії, емоції чи почуття, *засоби* – механізми передачі змісту – вербальні (слова) і невербальні (жести, міміка, пантоміміка, паузи, речі, одяг), *результати* – практичні – обмін інформацією, речами, виконання справи, психологічні – осмислення інформації, налагодження стосунків, переживання емоцій та почуттів.

Спілкування завжди пов'язане з певним предметом спілкування, який визначає сутність, специфіку спілкування. Існує спілкування інтимне, професійне, світське, ділове та ін.

2. Міжособистісні стосунки у групі

Важливим аспектом у життєдіяльності колективу, знання якого має важливе практичне значення для кожного, хто працює з людьми, є міжособистісні стосунки у групі. Ці стосунки неминуче виникають між членами колективу на ґрунті їхнього спілкування та взаємодії у процесі реалізації завдань, на виконання яких спрямовуються їхні зусилля. Цілі діяльності, її мотиви, організація дій співучасників визначають характер стосунків, що складаються.

¹⁴ Прищак М. Д., Мацко Л. А. Психологія Ч. І: навчальний посібник для студентів заочної форми навчання / Вінниця: ВНТУ, 2013. 98 с.

Міжособистісні стосунки мають складну *структуру*. У цій структурі діють не лише об'єктивні чинники (характер цілей, умови їх досягнення, особливості керівництва, стосунки, що склалися між членами групи), а й суб'єктивні (рівень свідомості та самосвідомості членів колективу, рівень їхніх домагань, індивідуально-психологічні особливості, здібності людей та ін.).

Модель групи як емоційно-психологічного утворення, що є засадовою щодо соціометричних досліджень, не дає змоги належно проаналізувати міжособистісні стосунки людей на основі суспільно визначених норм, ціннісних орієнтацій, оцінок. У цьому зв'язку актуальною стає потреба з'ясувати мотиви, керуючись якими особистість здійснює свій емоційний (а також діловий) вибір, коли вона віддає перевагу одним членам групи і не приймає інших.

У структурі сформованих груп чітко виявляються ієрархії статусів їхніх членів, що визначаються різними соціально-психологічними чинниками. Найпопулярніші з них належать до підгрупи лідерів.

Лідер – це особистість, яка користується визнанням та авторитетом у групі й за якою група визнає право приймати рішення у значущих для неї ситуаціях, бути організатором діяльності групи й регулювати взаємини в ній.

Лідер групи може бути офіційним, коли він призначається відповідно до регламенту штатного розпису й виконує покладені на нього функції керівника, і неформальним, що визнається групою стихійно за його високі якості та значущість тих ролей, які він реалізує в колективі та в інтересах колективу. Для колективу оптимальним вважається варіант, коли формальний лідер-керівник водночас є неформальним лідером. За цих умов його діяльність здійснюється максимально ефективно і найповніше виявляє психологічний потенціал групи.

У колективі за певних обставин часто виникають неофіційні групи, що так само висувають своїх лідерів, як це часто трапляється у шкільних класах. Якщо міжособистісні стосунки у групі підпорядковані загальній меті, то наявність лідерів неофіційних груп не тільки не заважає, а й допомагає колективу розв'язувати поставлені завдання. Якщо ж цілі діяльності окремих угруповань перестають бути підпорядкованими загальній меті, то колектив, по суті, перетворюється на конгломерат окремих груп, в яких не лише лідери, а й усі члени можуть вступати в антагоністичні міжособистісні стосунки.¹⁵

3. Психологічна сумісність і конфлікт у міжособистісних стосунках

Міжособистісні стосунки складаються в реальних умовах життя та діяльності людей, у процесі їх взаємодії. На тому, як розвиваються стосунки, істотно позначаються різні об'єктивні чинники, що визначають успішність таких контактів або ускладнюють їх формування. Так, комфортні виробничі умови, забезпеченість необхідними засобами праці, чітка організація роботи

¹⁵ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

неодмінно створюють сприятливі для взаємодії людей умови. Разом з тим важливий вплив на ефективність такої взаємодії справляє психологічний чинник – їх ставлення один до одного, психологічна та практична готовність до співпраці, індивідуально-психологічні особливості людей та ін. Найповніше суб'єктивний характер міжособистісних стосунків виявляється в сумісності людей.

Сумісність — це оптимальне поєднання якостей людей у процесі взаємодії, що сприяє успішному виконанню спільної діяльності.

У психології виокремлюють такі **чотири різновиди сумісності**: фізичну, психофізіологічну, соціально-психологічну та психологічну.

Фізична сумісність виявляється в гармонійному поєднанні фізичних якостей двох або кількох людей, що разом виконують певну спільну діяльність. Наприклад, максимальна продуктивність фізичної праці можлива лише за умов, коли ті, хто разом її виконує, не поступаються один одному в силі та витривалості. Досить поширеними є критерії відбору за показниками фізичної сумісності у спорті при комплектуванні команд (групування за ваговими категоріями у важкій атлетиці).

Засадовими щодо *психофізіологічної сумісності* є особливості аналізаторних систем, а також властивостей нервової системи. Цей різновид сумісності передбачає успішність взаємодії людей у тих видах діяльності, де чутливість у межах тієї чи іншої аналізаторної системи є вирішальною. Так, робота на конвеєрі потребує певного темпу виконання виробничих операцій від кожного працівника.

Уразі невідповідності психофізіологічних характеристик когось із працівників процес порушується, а може і взагалі припинитися. Для двох контролерів спільна робота, пов'язана з розрізненням насиченості кольорів, буде неможливою, якщо у них гострота чутливості до кольорів буде різною. Ще більшого значення в межах цього різновиду сумісності набуває темперамент. Доведено, що найуспішніше взаємодіяти можуть два неоднакові темпераменти (холерик і флегматик, сангвінік і меланхолік), гірше – люди з однаковими темпераментами (два холерики, два меланхоліки).

Соціально-психологічна сумісність передбачає взаємини людей з такими особистісними властивостями, які сприяють успішному виконанню соціальних ролей. У цьому разі необов'язковою має бути схожість характерів, здібностей, але обов'язковою – їх гармонія.

Життєвий досвід показує, що контакти встановлюються швидше й виявляються міцнішими у людей з рисами характеру, що доповнюють одна одну: одна людина – запальна та імпульсивна, інша – спокійна, поміркована, хтось є теоретиком, а дехто – практиком тощо. Проте це не означає, що сумісними виявляються лише люди з протилежними рисами. Сумісність можлива і в разі збігу рис характеру чи інших особистісних якостей, проте ймовірність руйнування спільноти за цих обставин вища.

Психологічна сумісність передбачає спільність поглядів, переконань, соціальних і моральних установок, цінностей, ставлень. Усе це найбільше духовно зближує людей. Психологічна сумісність, яка на них базується, – це вищий інтегративний рівень сумісності людей, яка характеризує глибокий, змістовий бік взаємодії та зумовлює її ефективність.

Відсутність сумісності у групі людей, включених у виконання суспільно чи особистісно значущої діяльності, за певних умов може спричинитися до конфлікту.

Конфлікт – це суперечність, що виникає між людьми у зв'язку з розв'язанням тих чи інших питань соціального чи особистого життя. Стан конфлікту характеризується гострими негативними емоційними переживаннями його учасників. Конфлікт може виявитися на рівні свідомості окремо взятої людини – це внутрішньоособистісний конфлікт, а також у міжособистісній взаємодії та на рівні міжособистісних групових стосунків.

Внутрішньоособистісний конфлікт виникає тоді, коли спостерігається сутичка рівних за силою та значущістю, але протилежно спрямованих мотивів, потреб, інтересів, потягів у однієї й тієї самої людини (наприклад, необхідність дотримати дане слово та неможливість зробити це через зваби, утриматися від яких особистість не в змозі).

Міжособистісний конфлікт спричиняється ситуацією, в якій члени групи прагнуть до несумісних цілей або керуються несумісними цінностями чи нормами, намагаючись реалізувати їх у спільній діяльності. Конфлікт може виникнути при розподілі функціональних обов'язків між членами групи чи при обговоренні шляхів досягнення спільної мети діяльності.

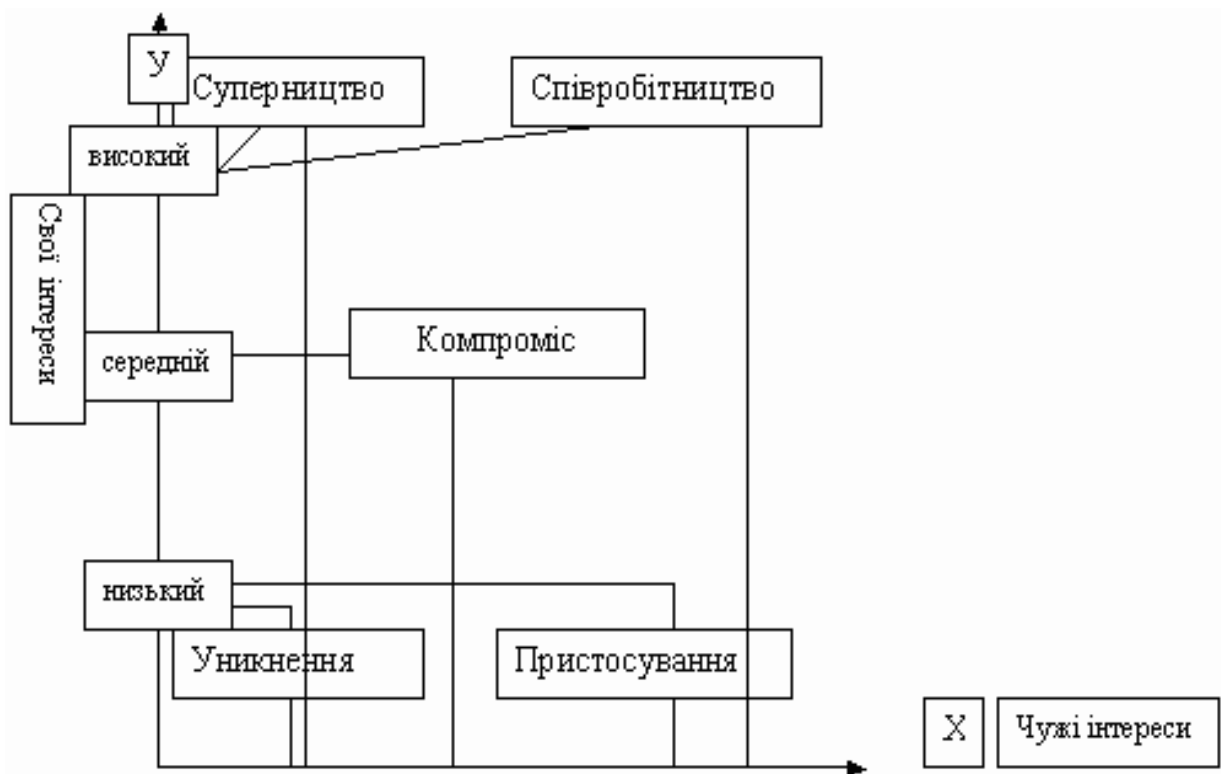
Міжгруповий конфлікт спостерігається там, де гострі суперечності виявляються у стосунках між окремими соціальними групами, що мають на меті власні інтереси, причому своїми практичними діями перешкоджають одна одній. До такого конфлікту можуть призвести шпигунство, суперництво у боротьбі за зони впливу тощо.

Суперечності в міжособистісних стосунках не завжди спричинюються до конфлікту: чимало з них розв'язуються шляхом домовленості, досягнення консенсусу. У групах і колективах, які вже сформувалися і члени яких мають достатній досвід спільного співжиття, суперечності виникають не так часто, як у новоутворених. Це пов'язане з тим, що завдяки взаємопізнанню та взаємній адаптації досягається такий рівень сумісності членів, коли небезпека розв'язання конфлікту зводиться до мінімуму. У групах і колективах, що перебувають у стадії становлення та розвитку, суперечності часто завершуються конфліктами. Причинами цьому можуть бути психофізіологічна та соціально-психологічна несумісності, важкий характер окремих членів, завищена самооцінка тощо. В особистих взаємовідносинах, що ґрунтуються на дружніх стосунках і спільності життєвих інтересів, несумісність рідко буває причиною конфліктів. Коли ж з якихось причин тенденції несумісності починають виявлятися у стосунках, взаємовідносини людей припиняються.

Дослідження сумісності при комплектуванні груп для виконання складної діяльності, пов'язаної з ризиком, має важливе значення для забезпечення її надійності та ефективності. Така робота виконується при підборі екіпажів для космічних польотів, груп альпіністів для сходження, виробничих груп, коли характер роботи потребує від її виконавців високого рівня узгодженості в діях і належних моральноволевових якостей¹⁶.

4. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації

Однією із найбільш популярних і розповсюджених як в бізнесі, так і в переговорній сфері є розроблена американськими авторами К. Томасом і Р. Кілменом двохвимірна модель стратегій поведінки – концепція Томаса-Кілмена, в якій виділяється п'ять основних стратегій людської поведінки в конфліктній ситуації: 1) уникнення, 2) суперництво (боротьба, примушування), 3) компроміс, 4) співробітництво, 5) пристосованість (поступки). Основою для виділення вказаних стратегій поведінки є динаміка співвідношення між ступенем наполегливості в задоволенні своїх інтересів (вісь У) і ступеню готовності піти назустріч опоненту в задоволенні його інтересів (вісь Х).

Малюнок 3. Двохвимірна модель стратегій поведінки

На початку осі знаходиться *нульова точка*, в якій не відбувається задоволення нічиїх інтересів. Ця точка відповідає стратегії уникнення. Тобто, коли низький рівень спрямованості на інтереси опонента та одночасно низький

¹⁶ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

рівень спрямованості на задоволення власних інтересів. **Стратегія уникнення** характеризується прагненням уникнути конфлікту. При аналізі даної стратегії важливо враховувати два варіанти її прояву:

а) коли предмет конфлікту не має суттєвого значення ні для одного із суб'єктів;

б) коли предмет спору має суттєве значення для однієї чи обидвох сторін, проте об'єкти конфлікту сприймають його як такий, що не існує.

У першому випадку стратегія уникнення повністю вичерпує конфлікт, а в другому випадку конфлікт може мати рецидив.

Наприклад тип а): батьки уникають піднімати питання про те, з якою зачіскою ходить їхній син, хоча вона їм і не подобається, вважаючи, що це вже не така важлива проблема, можливо з часом вона вирішиться сама по собі. Приклад стратегії уникнення по типу б): в ході приватизації адміністрація хотіла отримати максимальну кількість акцій, а також розвинути виробництво. Колектив вважав, що його обманули. Проте конфлікту не сталося, в результаті підприємство довгий час не працювало, а його акції втратили колишню ціну.

Вертикальна вісь виражає прагнення задовольнити тільки свої інтереси, не беручи до уваги інтереси опонента. Така лінія поведінки називається **стратегією суперництва** (боротьби, заставляння). Той, хто обирає дану стратегію поведінки, перш за все виходить із оцінки особистих інтересів в конфлікті, як високих, а інтересів свого противника – як низьких. В певних випадках наявність суперництва є рухомою силою прогресу, наприклад: спортивні змагання, випадки суперництва при влаштуванні на роботу, конкурсні іспити при вступі у вищі навчальні заклади. Проте, суперництво вимагає багато сил, і навіть може призвести до хвороби. Така стратегія зазвичай порушує відносини між людьми, створює спокусу – виграти будь-якою ціною, аж до застосування нечесних і жорстких методів. Вибір в користь суперництва (боротьби) характерний для деструктивної моделі. При такій стратегії активно використовується влада, зв'язки, авторитет, сила закону.

Наприклад: поставник, який знає про свою вигідну позицію, користувався нею при переговорах з представниками фірми-споживачів, розмовляв з ними грубо і без належної поваги. Він наполягав на своїх умовах.

Людина, яка притримується **стратегії поступки (пристосування)**, прагне уникнути конфлікту, спрямованість на особисті інтереси низька, а оцінка інтересів противника – висока. Іншими словами така людина жертвує особистісними інтересами в користь інтересів опонента. Така стратегія може служити позитивною поведінковою моделлю, допомагаючи зберегти ресурси до більш сприятливого моменту. якщо баланс сили складається не в вашу користь – поступка є найкращим виходом.

Наприклад 1: робітник виступає проти свого переведення на посаду із меншим окладом при повному збереженні попереднього об'єму навантаження. Начальник пояснює працівнику, що не може зберегти йому, попередню посаду, тому, що по плану скорочення такої посади просто нема. Працівник поступається, не бажаючи псувати відносини з своїм керівником і

розуміючи, що в даному випадку, спорити просто немає сенсу, тому, що спір може закінчитися звільненням з роботи. Проте, поступка має і негативну суть. Вона може бути сприйнята вашим опонентом як прояв слабості і призвести до ескалації, тобто уступаючи, ми не досягнемо потрібного результату і не задовольнимо свої інтереси.

Наприклад 2: одна абітурієнтка не змогла встояти перед проханнями свого колеги по партії допомогти йому вирішити завдання з математики його варіанту. В результаті, вона не встигла виконати досконало свої власні завдання, хоча й була не погано підготовлена. У підсумку її колега по партії став студентом, а вона – ні.

В центральній частині простору між осями займає **стратегія поведінки – компроміс**. Тобто врахування інтересів і опонента і задоволення своїх власних інтересів. Тобто задоволення сторін наполовину. Інколи компроміс є єдиним можливим і найкращим мирним способом розв'язати конфлікт. Кожна із сторін отримує щось, що влаштовує її, замість того, щоб продовжувати війну, і можливо втратити все.

Наприклад 1: дружина не збирається давати розвід своєму чоловікові. Проте вона розуміє, що він настроєний досить рішуче, тим більше, що у нього вже є інша жінка. Дружина не хотіла розмінювати квартиру і віддавати чоловікові матеріальні цінності. В той час відомо, що по закону він має право на половину всього майна, яке нажите ними під час сумісного сімейного життя. Чоловік не хотів загострювати відносини з дружиною через дітей, а також затягувати процес розводу у випадку відмови дружини. В результаті вони домовилися про взаємні поступки, чоловік погодився на варіант розміну, який забезпечив дружині двокімнатну квартиру, а йому – кімнату в комунальному гуртожитку.

Проте компроміс часто служить лише тимчасовим виходом, оскільки одна із сторін не звільняє свої інтереси повністю, і основа конфлікту зберігається. Якщо ж компроміс не є рівним для двох сторін, а одна з них поступилася більше ніж друга, то ризик відновлення конфлікту стає ще вищим.

Наприклад 2: слухачі курсів підвищення кваліфікації попросили викладача відпустити їх на дві години раніше з останніх занять у святковий день. Викладач вважав за доцільне закінчити заняття лише на годину раніше. В результаті він не встиг повністю подати матеріал, що був запланований, а слухачі курсів теж не встигли реалізувати свої плани. Пізніше слухачі мали певні труднощі при здаванні заліку цьому викладачеві, і до того ж він отримав зауваження від свого начальства з приводу дострокового закінчення пари у святковий день.

Стратегія співробітництва має високу спрямованість як на задоволення власних інтересів так і на задоволення інтересів свого опонента. Тобто вона характеризується високим прагненням досягнути максимально можливого задоволення і своїх інтересів і інтересів партнера. Досить часто люди вважають такий варіант дуже бажаним, проте нереальним. Проте в

більшості випадків для ситуацій, які здаються тупиковими, через те, що кожний із опонентів висуває вимоги, котрі явно знаходяться в протиріччі з вимогами іншого, і не шукає інших варіантів задоволення своїх інтересів. На відміну від компромісу, для співробітництва необхідний перехід від відстоювання своїх позицій до більш глибокого рівня, на якому можна буде спостерігати спільність інтересів. Співробітництво приваблює міцністю вирішення проблеми, партнерськими відносинами в його ході. Це єдиний вірний спосіб виходу із конфлікту. Успішне співробітництво сприяє покращенню відносин і бажанню продовжити взаємодію у майбутньому. Ця стратегія поведінки вимагає і часу і зусиль для її реалізації.

Наприклад: цінний співробітник наполягав на підвищенні заробітної платні, яка йому була давно обіцяна. В цей момент начальник не мав можливості задовольнити його прохання, а працівник категорично не хотів почекати. При обговоренні виявилось, поспішність прохання працівника викликана необхідністю закупки матеріалів для добудови дачного будиночку до початку осені. Використовуючи свої зв'язки, начальник забезпечив своєму працівникові можливість покупки більш дешевих будівельних матеріалів і найму будівельної бригади по льотній ціні. Таким чином обидва: і начальник і працівник задовольнили свої інтереси.

Ні одну із перерахованих стратегій поведінки не можна назвати однозначно «хорошою» чи «поганою». Кожна із них може бути оптимальною і забезпечити найкращий ефект в залежності від конкретних умов виникнення конфлікту. Вибираючи стратегію поведінки в конфлікті, необхідно в кожному конкретному випадку виходити з того, що наскільки важливо досягнення позитивного результату з однієї сторони і збереження хороших відносин з опонентом з другої. Якщо ні те ні інше не представляє великої цінності, то найкраща стратегія – уникнення. Якщо результат принципово важливий, а відносини не є вагомими, варто добиватися свого з допомогою суперництва. Якщо відносини перш за все, то найкраще поступитися. Якщо і відносини і результат суттєво важливі, то варто прикласти зусилля і потратити час на досягнення співробітництва.

Якщо особа користується в основному стратегією суперництва, то ризикує втратити партнерів, близьких, здоров'я. Така стратегія вимагає постійного напруження сил і точної інформації. Керівник, який обрав таку стратегію не буде мати зворотного зв'язку із своїм колективом і реального уявлення про хід справ. Людина, яка весь час уступає не має можливості само реалізуватися, досягнути високих успіхів. З нею не рахуються, на ній «їздять». Така особа схильна до комплексу неповноцінності і депресії. Вони значно більше піклуються про збереження хороших відносин, аніж про свої інтереси. Той, хто часто практикує стратегію уникнення перебуває в соціальній ізоляції. У такої особи великий ризик алкоголізму, наркоманії. Особа, яка обирає головним чином стратегію компромісу може сприйматися як безпринципна особа з якою слід тримати «дистанцію». Людина, яка найбільше схильна до вибору стратегії співробітництва ризикує опинитися в ролі «кота Леопольда»,

який марно призивав своїх ворогів: друзі, давайте жити дружно! Він може сприйматися оточуючими як безхарактерна особа, що не може постояти за себе. Лише людина, яка здатна продемонструвати різні стратегії поведінки від жорсткості до великодушності і гнучкості буде сприйматися з повагою, з ним будуть насправді рахуватися.¹⁷

5. Вирішення конфлікту та управління ним. Конструктивна критика.

Для попередження та вирішення конфліктів важливо знати не тільки те що необхідно робити, але і як досягти розвитку проблемної ситуації в конструктивному напрямку.

У практиці конфліктів на підприємстві має місце конструктивна і деструктивна критики. Основні причини деструктивної критики наведені в табл. 7.2.

Таблиця. Причини деструктивної критики

Причина	Характеристика
<i>Фатальність</i>	Критика побудована таким чином, що вона формує у людини, яку критикують, відчуття безнадійної втрати, неможливості виправлення ситуації, зміни подій у кращий бік.
<i>Повчальність</i>	Той, хто критикує, може створити у того, кого критикує, негативне ставлення до своєї персони. Часто таке відбувається, коли критика звучить дуже повчально.
<i>Емоції</i>	Коли критика "йде в одні ворота" (тобто залишається без відповіді), той, хто критикує, часто дає волю емоціям, розпалюється, втягується у вир словесних тирад і часто не може вчасно зупинитися. Слабку натуру така критика пригнічує, а у сильних викликає природне відторгнення і протиборство у відповідь.
<i>Негативні узагальнення</i>	Критичні зауваження часто викликають протидію у того, до кого вони обернені, через негативні узагальнення. До того ж такі узагальнення робляться щодо єдиного приватного аспекту діяльності. У подібних випадках той, хто критикує, непомітно для себе звертається до моделі "якщо..., то.

Професійна критика здійснюється, як правило, вельми успішно. Ефективність цієї критики залежить від професійної підготовки керівника. Якщо керівник на високому професійному рівні віддає чіткі вказівки фахівцям, критикує їх за недосконалість дій, то у фахівців зазвичай не з'являється бажання заперечувати: критику керівника тут сприймають як надання допомоги. Однак часто зустрічається критика, що зачіпає міжособистісні відносини. У даному

¹⁷ Стратегії поведінки особистості в конфлікті. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/4094/86/>

аспекті керівник зустрічається з трьома різновидами критики: з критикою підлеглих; з критикою своїх колег по роботі; з критикою керівництва.

Для правильного спілкування необхідні не тільки прийоми попередження конфліктів, але і необхідно відчувати, коли саме потрібно застосовувати ці прийоми, у якій ситуації, з ким та за яких обставин. Необхідні такі вміння:

- вміння людини розуміти партнера по взаємодії і не йти на конфлікт, якщо немає впевненості в тому, що партнером його мотиви правильно сприйняті;
- терпимість до інакомислення;
- турбота людини про зниження своєї стійкої тривожності й агресивності;
- вміння управляти своїм психічним станом, уникати конфліктних ситуацій при перевтомі або перебудженні;
- вміння в спілкуванні з оточуючими бути внутрішньо готовим до вирішення виникаючих проблем шляхом співпраці, компромісу, уникнення або поступок;
- у процесі спілкування з партнером бажано, хоча б зрідка, посміхатися;
- не слід очікувати від оточуючих дуже багато;
- вміння спілкуватися з людьми, виявляючи щиру зацікавленість в партнерові по спілкуванню;
- вміння людини зберігати конструктивні засоби взаємодії з оточуючими всупереч дії конфліктогенних чинників, тобто володіти високою конфліктостійкістю; не забувати про почуття гумору.

Таким чином, конструктивна критика не спрямована на особу і веде до підвищення продуктивності праці в майбутньому, вона служить загальним інтересам. Саме тому ефективний менеджер ніколи не ухиляється від критики. Спілкуючись з підлеглими, важливо зберігати належну субординацію, цього можна досягти правильно побудованим процесом спілкування. Тому важливо, щоб критика носила позитивний, конструктивний характер. Критикуючи іншого, необхідно дотримуватися низки правил, знати структуру конструктивної критики, розуміти характер критики і дотримуватися конкретної мети. Якщо той, кого критикують, позитивно налаштований на сприйняття критики, то вона виконує конструктивну роль.

Конструктивна критика - це прояв мудрості людини, який бажає виконати або отримати максимально ефективну роботу. Якщо ви, приміром, роботодавець - від конструктивності вашої критики залежить настрої працівників і успіх вашого підприємства. Якщо ви пов'язані з іншими тереном ідей та їх реалізації, пам'ятайте, що конструктивна критика підвищує не тільки працездатність, але і самооцінку, щоб в подальшому визначена робота максимально ефективно виконувалася сильним і впевненим у собі людиною¹⁸.

¹⁸ Романуха О.М. Технології ділових комунікацій у туризмі : конспект лекцій. Донець. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. міжнар. економіки та туризму ; Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2017. 156с.

Питання для самоконтролю:

1. Чому спілкування є важливим фактором життя особистості? Чи може відбутися втрата особистості без задоволення цієї потреби?
2. Які вам відомі функції спілкування? Як вони виявляються в житті?
3. Що є найважливішим у структурі спілкування?
4. Якою є структура міжособистісних стосунків? У чому її складність?
5. Які чотири різновиди сумісності виокремлюють в психології?
6. Які різновиди конфлікту вам відомі?
7. Які ви знаєте стратегії поведінки в конфліктній ситуації?
8. Які є причини деструктивної критики?
9. Що розуміється під конструктивною критикою?

Лекція 5. Психологічний аналіз діяльності

ПЛАН

1. Поняття про діяльність
2. Мета і мотиви діяльності
3. Структура діяльності
4. Засоби діяльності, процес їх засвоєння
5. Основні різновиди діяльності

Література: 1, 7, 10, 13, 17, 19

Поняття і терміни: діяльність людини, мета і мотиви діяльності, спонуки, структура діяльності, поняття про вміння, вміння, поняття про навички, основні різновиди діяльності, ігрова діяльність, навчальна діяльність, трудова діяльність, фізична та розумова праця.

1. Поняття про діяльність

Живим істотам від природи властива активність, яка забезпечує життєво важливі зв'язки організму із середовищем. Джерелом активності живих істот є потреби, що спонукають її до відповідних реакцій, дій. Потреба – це стан живої істоти, в якому виявляється її залежність від конкретних умов існування. Проте активність тварин і діяльність людини суттєво відрізняються за психологічними ознаками. Активність тварин характеризується як поведінка і обмежується інстинктивними та умовно-рефлекторними діями, спрямованими на пристосування до умов життя і задоволення різноманітних біологічних потреб у їжі, розмноженні, захисті. У потребах тварини предмет їх задоволення постає як безпосередній стимул активності й визначає сам спосіб задоволення потреби.

Людська діяльність за сутністю є соціальною. Вона сформувалася історично, у процесі праці. Людина не лише пристосовується до умов життя, а й активно змінює їх відповідно до своїх потреб, що виникли й розвинулися

історично. Діяльність людини характеризується свідомістю і цілеспрямованістю. Особистість як суб'єкт діяльності, задовольняючи свої потреби, взаємодіє із середовищем, ставить перед собою певну мету, мотивує її, добирає засоби для її здійснення, виявляє фізичну й розумову активність у досягненні поставленої мети. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбаченні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

Отже, **діяльність людини** – це свідома активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.¹⁹

2. Мета і мотиви діяльності

Мета – це те, до чого прагне людина, для чого вона працює, за що бореться, чого хоче досягти у своїй діяльності. Без мети не може бути свідомої діяльності.

Цілі людської діяльності виникли й розвивались історично, у процесі праці. Вони породжуються суспільним життям, умовами, в яких живе людина, і залежать від виконуваних людиною ролей, суспільних доручень, від її розвитку та індивідуальних особливостей.

Цілі бувають близькі та віддалені. Віддалена мета реалізується в низці ближчих, часткових цілей, які крок за кроком ведуть до здійснення віддаленої мети, що висувається на далеку перспективу.

Суспільно важлива, змістовна мета стає джерелом активності особистості. Тільки велика мета народжує велику енергію. Така мета викликає єдність розумової, емоційної та вольової діяльності, цілеспрямовану зосередженість свідомості на поставлених цілях. «Рефлекс мети», писав І. Павлов, має величезне життєве значення, він є основною формою життєвої енергії людини. Життя тільки у того змістовне, хто весь час прагне до певної мети. Як тільки зникає мета, воно стає безбарвним, непривабливим.

Мотив – це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та культурними потребами. Потреби породжують інтереси, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти з метою пізнати їх, оволодіти ними.

Спонуками до діяльності можуть бути матеріальні потреби (в їжі, одязі, житлі), духовні та культурні (пізнавальні, суспільно-політичні, естетичні). Мотивація діяльності буває близька (здійснити бажане і найближчим часом) та віддалена (здійснення бажаного планується на тривалий час). Розрізняють мотиви і за рівнем усвідомлення. Бувають яскраво й чітко усвідомлювані мотиви – обов'язки перед колективом, відповідальність, дисциплінованість та ін. Але в багатьох випадках діють неусвідомлювані спонуки, наприклад звички, упереджене ставлення до певних фактів життя, людей тощо. Проте

¹⁹ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с

незалежно від міри усвідомлення мотиву діяльності він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети.

Цілі та мотиви діяльності людини визначаються суспільними умовами життя, виробничими, навчальними, ігровими відносинами. Між цілями та мотивами діяльності людей існує певний зв'язок. З одного боку, мета та мотиви спонукають кожну людину до діяльності, визначають її зміст і способи виконання, а з іншого – вони й формуються у процесі діяльності, під впливом умов, за яких вона відбувається.

У процесі діяльності виникають і розвиваються нові потреби та інтереси, ідеали та переконання – виробничі, розумові, естетичні, спортивні.

3. Структура діяльності

В усіх різновидах діяльності люди користуються рухами природженими (безумовно-рефлекторними) та набутими (умовно-рефлекторними). Безумовно-рефлекторні рухи у процесі життя, у результаті досвіду, навчання та виховання перебудовуються відповідно до вимог умов життя, культури трудових дій та поведінки. Рухи (ходіння, мовлення, писання, читання, пов'язані з обробкою матеріалів, грою на інструменті) під впливом навчання та виховання настільки змінюються, що в них важко розпізнати первинний, природжений характер. У діяльності залежно від її мети та змісту, матеріалу та способів його обробки рухи об'єднуються в різноманітні комплекси і системи. Систему рухів, спрямованих на присвоєння предмета чи його змісту, називають діями. Розрізняють дії предметні та розумові. Предметні, або зовнішні, дії спрямовані на оволодіння предметами, контакти з людьми, з тваринами, рослинами і т. ін. Розумові дії виявляються у сприйманні, діяльності пам'яті, мислення та ін. Розумові дії утворюються на ґрунті зовнішніх, предметних дій. Предметні дії в результаті інтеріоризації, тобто перенесення у внутрішнє життя людини, стають змістом розумової діяльності. На перших етапах засвоєння досвіду діти і дорослі оперують конкретними предметами, засобами унаочнення, порівнюють, розкладають та об'єднують їх, знаходять причинні залежності та їх взаємодію. Потім, у результаті інтеріоризації цих зовнішніх дій з предметами, людина починає оперувати образами цих предметів і зв'язками та залежностями між ними. На ще вищому етапі розвитку ці операції здійснюються за допомогою понять, виражених у слові.

Інтеріоризоване зовнішнє опрацьовується в мисленні, набуває логічного оформлення, вплітається в систему знань і попереднього досвіду людини й реалізується в діяльності у вигляді тих чи інших дій. Винесення внутрішніх, розумових дій назовні називають екстеріоризацією.

Важливу роль у діяльності відіграє її регуляція. У процесі засвоєння знань і досвіду у свідомості людини утворюється образ рухів і дій виконуваної діяльності, або акцептор дії, з яким порівнюється виконувана дія в разі її відхилення від окресленого способу її виконання, коригується відповідно до поставленої мети та акцептора дії.

Отже, **діяльність** – це сукупність цілеспрямованих, усвідомлюваних дій. Свідома діяльність людини характеризується не тільки цілями та мотивами, а й певними засобами, за допомогою яких вона здійснюється.

Успішне виконання будь-якої діяльності потребує від людини оволодіння необхідними для неї засобами. Воно передбачає вироблення у людини вмінь і навичок користуватися ними для досягнення поставленої мети.²⁰

4. Засоби діяльності, процес їх засвоєння

Поняття про вміння. Успіх будь-якої діяльності залежить від уміння її виконувати. Це стосується будь-якої виробничої, педагогічної, спортивної діяльності, писання, читання, гри на музичному інструменті тощо.

Уміння інколи зводять до знання якоїсь справи, розуміння того, як вона робиться, ознайомлення з порядком її виконання. Проте це ще не є вміння, а тільки одна з його необхідних передумов. Людина може, наприклад, знати правила керування автомобілем, але настільки недосконало, що їй ніхто не дасть дозволу його водити. Школяр може знати, як треба складати план оповідання, але буває достатньо простежити за процесом виконання ним цього завдання, щоб зрозуміти, що потрібне вміння у нього ще не сформувалося.

Вміння є там, де знання певної справи поєднується з вправністю у виконанні дій, з яких складається ця діяльність. Вміє керувати автомашиною той, хто, дотримуючись встановлених правил, робить це вправно, чітко й бездоганно, хто має навички у цій справі. Вміє складати план той учень, в якого вироблені певні навички роботи над текстом. Так само і вміння грати на якомусь музичному інструменті, малювати, виконувати фізкультурні вправи та інші завдання спирається на певні навички. Отже, **вміння** – це готовність людини успішно виконувати певну діяльність, що ґрунтується на знаннях і навичках. Діяльність людини найчастіше складається з цілої низки різних дій. Тому вміння їх виконувати також складається з низки часткових умінь. Так, вміння керувати автомашиною охоплює такі моменти, як вміння завести двигун, регулювати його роботу, керувати кермом, стежити за дорогою, за роботою машини. Вміння учня навчатися включає вміння планувати свою домашню навчальну роботу, братися в певні години за її виконання раціональними способами, заучувати заданий текст, виконувати письмові завдання, контролювати результат їх виконання. Комплекс часткових, тісно взаємопов'язаних умінь охоплює все те, що називають умінням: керувати машиною, навчатися, грати на музичному інструменті, малювати.

Поняття про навички. Повторно виконуючи ту чи іншу дію, людина вправляється в її виконанні. Унаслідок цього вдосконалюється виконання нею цієї дії. Дія виконується дедалі швидше, легше, вільніше, потребує менше напруження, зусиль і вольового контролю, кількість помилкових рухів зменшується. Людина усвідомлює мету дії, шлях досягнення цієї мети; техніка

²⁰ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

ж її досягнення функціонує сама по собі, більш–менш автоматизовано. Отже, удосконалені шляхом багаторазових вправ компоненти вмінь, що виявляються в автоматизованому виконанні дій, називаються навичками.

Наявність навичок полегшує людині виконання свідомих завдань. За свідомістю залишається можливість починати, регулювати й завершувати дію, а сам рух відбувається без будь-якого подальшого втручання волі як реальне повторення того, що вже робилося тисячі разів (І. Сеченов). Людина може усвідомлювати й автоматизовані компоненти, тобто рухи, з яких складається певна діяльність. У разі потреби вона може спрямовувати свою увагу на саму техніку написання літер з метою, наприклад, вивести їх каліграфічно, красиво. Можуть усвідомлюватися рухи артикуляційних органів при вимові звуків мови, звичні рухи пальців при грі на музичному інструменті з метою її проконтролювати, змінити дещо в них. Людина починає усвідомлювати рухи за появи ускладнень, перешкод у їх виконанні.

Процес формування вмінь і навичок. Уміння і навички формуються у людини у процесі її навчання. Виокремлюють три основні його фази. Перша розпочинається з усвідомлення завдання та способів його виконання. Так, досвідчений майстер з'ясовує і показує новачкові, як виконувати ті чи інші виробничі операції, а останній ознайомлюється з ними. Навчаючи учнів писати, їх теж ознайомлюють з тим, як треба виводити кожную літеру. Потім ті, хто навчається, пробують застосувати одержані пояснення на практиці, тобто виконувати відповідні дії.

На підставі пояснень, зорового сприймання, показу дії утворюється перше, ще загальне, схематичне зорове уявлення про просторові та часові особливості дії – про напрямок та амплітуду рухів, їх швидкість, погодження та послідовність. Вправлення супроводжується значним вольовим зусиллям і почуттям впевненості, віри у свої сили або сумнівом, нерішучістю, боязкістю. Ці переживання позначаються на ефективності вправлення, сприяючи йому або затримуючи його. У результаті подальших тренувань, тобто багаторазового повторення певних дій з метою їх закріплення та вдосконалення, поступово послідовність рухів стає злагодженішою, а дії – чіткішими та погодженішими. Вправність переходить у другу, вищу фазу своєї досконалості. Фізіологічним її підґрунтям є зміцнення в корі великих півкуль головного мозку тимчасових нервових зв'язків, їх спеціалізація, вироблення певної їх системи, тобто утворення певного динамічного стереотипу.

Унаслідок тренування виконання дії прискорюється і полегшується. Усуваються зайві рухи і зменшується напруження при їх виконанні. Це означає, що іррадіація збудження, яка відбувалася на початку і зумовлювала велику кількість зайвих рухів, змінюється його концентрацією. Зайві рухи, які не знаходять «ділового підкріплення», поступово гальмуються як неадекватні певній ситуації. Адекватні ж рухи стають економнішими, чіткішими, точнішими.

У процесі вдосконалення виконання дії змінюється співвідношення аналізаторів, що беруть участь у цьому процесі. Така зміна виявляється,

зокрема, у тому, що зменшується роль зорових і підвищується роль рухових відчуттів у регуляції дії. Це можна спостерігати під час формування виробничих, спортивних умінь і навичок, умінь грати на музичному інструменті та багатьох інших.

Вирішальне значення у формуванні вмінь і навичок має регулювання рухів на основі самоконтролю. Самоконтроль сприяє виробленню тонких зорових, слухових і рухових диференціювань, а це, усвою чергу, сприяє точності дій. У процесі підвищення вправності зоровий контроль за ходом дії, що має провідне значення на початку вправлення, поступово зменшується, поступаючись контролю за рухами, тобто контролю за дією тих органів, якими вона здійснюється.

Залежно від того, як рухи автоматизуються, змінюється роль зорового сприймання у процесі виконання дії. На перших порах зорове сприймання і дія збігаються, наприклад сприймання літери поєднується з її вимовою. Таке поєднання неминуче й необхідне, але воно дуже вповільнює виконання завдання. Унаслідок вправлення сприймання починає дедалі випереджати дію. Так, при швидкому, виразному читанні вимова прочитаного випереджається сприйманням не лише окремих складів, а й цілих слів, що йдуть за тим словом, яке вимовляється. Сприймані наступні елементи тексту підготовлюють подальші рухи й тим забезпечують швидкий темп і вищу ефективність виконання дії.

Кожна дія складається з більшої чи меншої кількості рухів. Вміле виконання дії потребує об'єднання цих рухів у цілісний акт, а цих актів – у ще складнішу дію.

Наприклад, пілот, літаючи по замкненому колу, за 5–6 хвилин повинен виконати 200 окремих рухів. Успішно справитися з цим завданням можна, лише об'єднавши їх у складніші цілісні дії. Фізіологічним підґрунтям об'єднання рухів у цілісну дію є утворення «асоціацій асоціацій», тобто ланцюгів тимчасових нервових зв'язків, певних їх систем. Закріплюючись, останні стають стереотипними. Ця стереотипія і є підґрунтям автоматизованого виконання дії. У цьому зв'язку вольове зусилля набагато зменшується, повільне зосередження уваги на рухах переходить у стан післядовільної уваги, рухи стають упевненішими і точнішими, полегшується свідомий контроль за процесом виконуваної дії.

Такий рівень розвитку навички характерний для останньої, третьої фази вправності. На цій фазі дії стають завченими, що дає можливість удосконалювати їх, доводити до певного рівня майстерності.

Як уже зазначалося, формування вмінь і навичок починається звичайно зі словесних пояснень і засвоєння правил дії. Оцінка виконаних дій, усвідомлення їх результатів так само здійснюються здебільшого за допомогою слова. Слово, включаючись у процес формування вмінь і навичок, сприяє виробленню чіткої послідовності, темпу і ритму рухів, їх системи.

Проте хоч би якою звичною, автоматизованою не була дія, свідомий контроль над нею ніколи не припиняється. Ми одразу усвідомлюємо

відхилення від необхідного правила чи способу виконання дії. Ми помічаємо, наприклад, неправильний рух руки при письмі, неправильну вимову слова, помилку у виробничій операції, у рухах при керуванні автомашиною тощо і вносимо корективи в наші дії. Отже, хоча дія в цьому разі й відбувається автоматизовано, проте вона залишається свідомо контрольованою.

Умови формування вмінь і навичок. Основними умовами успішного формування вмінь і навичок є усвідомлення мети завдання і розуміння його змісту та способів виконання. Цього досягають поясненнями завдання, демонструванням кращих зразків виконаного завдання та самої дії виконання.

Успіх формування вмінь і навичок найбільшою мірою залежить від свідомого ставлення, готовності особистості до вироблення в собі вмінь і навичок, інтересу до кращого виконання дій, пов'язаних з виконанням завдання.

У формуванні вмінь і навичок важливо враховувати індивідуальні особливості людини: тип нервової системи, попередній досвід, теоретичні знання, нахили та здібності.

Не менш важливу роль у засвоєнні вмінь і навичок відіграють умови навчання, правильна організація процесу вправління: послідовність засвоєння дій, поступовий перехід від простішого до складніших завдань, від повільного до швидкого темпу їх виконання.

При вправлянні потрібно враховувати й те, що тривале безперервне вправління, як і тривалі перерви в ньому (наприклад, заняття з музики, спортивні тренування, трудові операції проводяться один раз на тиждень), не сприяють успішному формуванню вмінь і навичок. Тривалі інтервали між вправами ведуть до ослаблення сформованих умінь і навичок.²¹

5. Основні різновиди діяльності

Людська діяльність різноманітна й багатогранна. Залежно від мети, змісту та форм розрізняють три основні різновиди діяльності: гру, навчання та працю. Людині незалежно від віку властиві всі три різновиди діяльності, проте в різні періоди життя вони виявляються порізно за метою, змістом, формою та значенням. У дошкільному віці провідним різновидом діяльності є **гра**, у шкільному – **навчання**, а у зрілому віці – **праця**.

Гра та навчання властиві й людям, й тваринам. Проте у тварин підґрунтям цих різновидів діяльності є інстинкти, а у людини вони зумовлені соціальними умовами життя, різняться якісно, набагато складніші та багатші за змістом і формою.

Праця за природою та змістом – суспільно-історична категорія. У процесі праці виникла й розвинулася людина як свідомо соціальна істота. Характерна особливість усіх різновидів людської діяльності полягає в тому, що найчастіше

²¹ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с

вони пов'язані з мовною діяльністю. Остання сприяє розвиткові змісту та форм усіх різновидів діяльності, їх цілеспрямованості та мотивації.

Ігрова діяльність. Як основна форма вияву активності дитини дошкільного віку ігрова діяльність є водночас основним засобом пізнання нею зовнішнього світу, відображення його у формі відчуттів, сприймань, уявлень тощо. Але вона відрізняється від навчання та праці. Гра – не продуктивна діяльність. У грі дитина захоплюється переважно процесом, який викликає у неї задоволення. Як тільки інтерес до гри зникає, дитина припиняє її.

В іграх маленьких дітей цілі не бувають стійкими. Це виявляється в тому, що маленькі діти втрачають цілі у грі й легко переходять від однієї гри до іншої. Але у процесі розвитку та виховання цілеспрямованість ігрової діяльності дітей зростає, цілі в іграх набирають стійкішого характеру. Слушно вказують, що гра – це школа думки, почуттів і волі. В іграх не тільки виявляються, а й формуються всі психічні процеси та властивості дітей, спостережливість, уважність, вдумливість, наполегливість, сміливість, рішучість, уміння, навички, здібності. В ігровій діяльності відбувається не тільки психічний, а й фізичний розвиток дітей, розвиваються фізична сила, спритність, швидкість і точність рухів. В іграх формуються всі якості особистості дитини, зокрема такі моральні риси, як колективізм, дружба, товариськість, правдивість, чесність тощо. Тому ігри дошкільників відіграють важливу роль у підготовці їх до шкільного навчання.

У шкільному віці гра має складніший і цілеспрямованіший характер. У школярів переважають дидактичні ігри, в яких яскраво виявляється мета: успішно провести гру, перемогти партнера, розвинути в собі відповідні фізичні та розумові якості. У підлітковому та юнацькому віці можуть виникнути шкідливі звички, наприклад, до азартних ігор. Залучення ж дітей до занять спортом, до цікавих справ стане важливим засобом попередження захоплення шкідливими іграми.

Навчальна діяльність. Навчання – основний різновид діяльності дітей шкільного віку; активна, свідома й цілеспрямована діяльність, яка полягає у засвоєнні знань, вироблених людством з метою підготовки дітей до майбутньої самостійної трудової діяльності. Навчання не обмежується шкільним віком. Людина навчається все життя. До цього її спонукають розвиток науки, техніки, суспільного життя. Науково-технічний і соціальний прогрес, що властивий ХХ століттю, потребує значного поповнення та перебудови систем загальноосвітніх і спеціальних професійних знань, здобутих у середній школі та професійно-технічних навчальних закладах.

У процесі навчання його цілі поступово ускладнюються, але разом з цим вони й диференціюються. Поряд із загальноосвітніми цілями з'являються практичні – підготовка дітей до життя, засвоєння практичних знань, умінь і навичок. На ґрунті загальноосвітніх знань здійснюються політехнічне навчання та професійна освіта. Загальна освіта (знання мови, математики, фізики, хімії, біології, історії) дедалі стає необхіднішою для професійної освіти, підготовки творчих спеціалістів.

Успішне навчання дітей у школі великою мірою залежить від усвідомлення мети навчання і мотивів, якими вони керуються. У навчанні помітно виявляється соціальна та пізнавальна мотивація: перша – через усвідомлення ролі та необхідності знань для життя та праці, друга – у ставленні до змісту знань, в інтересі до них. Мотиви навчання тісно пов'язані з працею. Праця викликає потребу у знаннях, у ній формуються загальні та спеціальні здібності людини. Суспільна мотивація учнем свого навчання найбільшою мірою сприяє глибокому засвоєнню знань.

Важливою умовою успіху в оволодінні знаннями є готовність і підготовленість учня до навчання. Готовність студента до навчання полягає в його психологічній готовності до цього, у бажанні та вмінні навчатися, у наявності у нього необхідного для цього розвитку. Вміння навчатися виявляється в тому, що людина розуміє пояснення викладача й керується ними при виконанні завдань, самостійно виконує ці завдання, контролює себе відповідно до вказівок викладача та правил, а не за тим, як виконав завдання хтось інший. Студенти, які виявляють самостійність у навчанні, краще засвоюють знання й успішніше розвиваються²².

Підготовленість студента до навчання виявляється в конкретних знаннях, уміннях і навичках, потрібних для засвоєння навчального матеріалу. Тому важливо готувати дітей старшого дошкільного віку до навчання у школі не тільки психологічно, а й із конкретних різновидів знань: лічби, мови, уявлень про природу та суспільство. Навчання у школі потребує від учня організованості та дисципліни, щоденної систематичної роботи. Цим навчальна діяльність школяра відрізняється від ігрової діяльності дошкільника й наближається до трудової діяльності.

Засвоєння учнями знань залежить від їхньої активності у навчанні. Навчання пов'язане з розвитком особистості. Навчаючись, дитина розвивається, а розвиваючись, здобуває нові можливості – розуміти та засвоювати складніші знання. Успішніше дитина розвивається тоді, коли у процесі навчання активізується її навчальна самостійність, коли дитина стає суб'єктом, а не лише об'єктом навчання, тобто вміє ставити перед собою навчальні завдання й намагається успішно виконувати їх. Для розвитку особистості особливо важливу роль відіграє активізація розумової діяльності, а не тільки уваги, сприймання, пам'яті, уяви. Як показали дослідження проблеми навчання, евристична та програмована побудова процесу навчання, коментування змісту навчальних завдань, розв'язування навчальних завдань з кожного предмета, докази сприяють подоланню конкретизму в розумовій діяльності та успішному розумовому розвитку.

---

²² Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с

Праця. Праця – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Вона є необхідною умовою існування та розвитку людини.

Приводячи в рух наявні у неї природні органи і сили, людина виготовляє знаряддя праці та за їх допомогою перетворює матеріал природи, надає йому форму, придатну для свого власного життя, задоволення своїх різноманітних потреб.

Від генерації до генерації праця ставала дедалі різноманітнішою, досконалішою, різнобічнішою. До полювання та скотарства додалися землеробство, потім прядіння, ткацтво, обробка металів, гончарське ремесло, судноплавство.

Праця – це жива єдність фізичного та психічного. У процесі праці активізуються й виявляються різні фізичні та психічні властивості людини. Залежно від змісту праці психічні її компоненти набирають певних особливостей. Діяльність слюсаря, тракториста, вчителя або композитора потребує специфічних психічних якостей. Але є психічні якості особистості, спільні для всіх різновидів трудової діяльності, хоча вони й виявляються у кожному її різновиді по-різному.

Перша й необхідна умова будь-якої праці – наявність мети: створити певний продукт.

Характерна особливість праці полягає в тому, що людина передбачає її результати, уявляє собі матеріал, який використовується при цьому, окреслює способи та послідовність своїх дій. Цим її трудові дії відмінні від працеподібних дій тварин. Перш ніж щось будувати, людина створює у своїй уяві образ того, що робитиме. Наприкінці процесу праці виходить результат, який ще до його початку існував в уяві людини. Що складніше трудове завдання, то вищі вимоги ставить його виконання до психіки людини.

Праця потребує відповідної підготовки. Знання, вміння та навички працювати набуваються протягом навчання та попередньої праці. Складніші різновиди праці передбачають триваліше навчання. Щоб опанувати спеціальності лікаря, педагога, інженера, слід після закінчення середньої школи навчатись у вищій школі. Багато часу потрібно також для оволодіння виробничими спеціальностями високої кваліфікації.

У праці людини виявляються її уважність, спостережливість, уява та мислення. Особливо важливі ці якості тоді, коли перед людиною постає нове для неї трудове завдання, коли вона шукає нових, досконаліших способів його виконання.

Праця потребує напруження фізичних і розумових сил, подолання труднощів, самовладання та інших вольових якостей. Цілеспрямована воля потрібна як у фізичній, так і в розумовій праці впродовж усього часу її виконання. Особливо вона необхідна тоді, коли праця не захоплює за змістом або способами виконання. Праця є джерелом різноманітних емоцій людини. У процесі роботи людина переживає успіхи та невдачі. При позитивному ставленні до праці ці переживання спонукають її до ще більшого напруження.

Успіх праці людини залежить від зрозумілості мети, яку вона ставить перед собою, від зрілості мотивів, що спонукають її працювати, та пов'язаного з ними ставлення людини до трудових обов'язків, від відповідності її здібностей, загальної та спеціальної підготовки вимогам праці. Дуже важливу роль у праці відіграють такі індивідуальнопсихологічні якості людини, як акуратність і дисциплінованість.

У процесі суспільно-історичного розвитку людського життя виникла величезна кількість різних видів праці. Різноманітність видів людської праці поділяють на **працю фізичну та розумову**.

До *фізичної праці* належать різні види виробничої та технічної діяльності. Предметом її є матеріал, який дає природа і який обробляють за допомогою різноманітних знарядь. Фізична праця потребує певного використання фізичних сил людини, напруження її м'язової системи. Результатом такої праці є матеріальні продукти, необхідні для задоволення потреб людини. Результат *розумової праці* – це образи, думки, ідеї, проекти, знання, втілені в матеріальні форми існування (літературні та музичні твори, малюнки, різьблення тощо).

Фізична та розумова праця охоплює величезну кількість різних професій і спеціальностей. Ця кількість постійно збільшується у процесі розвитку народного господарства та культурного життя суспільства.

Психологічний опис та аналіз професій (професіографія) і умов праці дають можливість виявити вимоги окремих професій і спеціальностей до особистості працівника, розкрити особливості та структуру професійних здібностей і психологічні передумови раціоналізації праці. Таке вивчення професій та умов праці має важливе значення для професійної орієнтації молоді та навчання й виховання кадрів спеціалістів, для раціональної організації праці, завданням якої є підвищення працездатності, продуктивності праці, зменшення втоми працівників, усунення причин виробничого травматизму та браку продукції.²³

Питання для самоконтролю:

1. Що розуміється під поняттям діяльність людини?
2. Поясніть поняття мотиву, мети, спонуки діяльності. Чому вони є важливими складовими життя людини?
3. Якої є структура діяльності?
4. Як відбувається процес формування вмінь і навичок?
5. Які основні різновиди діяльності вам відомі?
6. З чим пов'язаний перехід навчальної діяльності до праці?

²³ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с

Лекція 6. Мислення та інтелект

ПЛАН

1. Поняття мислення
2. Розумові дії та операції мислення
3. Форми мислення та його різновиди
4. Індивідуальні особливості мислення
5. Індивідуальні особливості інтелекту

Література: 1, 7, 10, 13, 17, 19

Поняття і терміни: мислення, порівняння, аналіз, синтез, розумові дії, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація, предикат, судження, індуктивний умовивід, дедуктивний умовивід, поняття, видові та конкретні поняття, абстрактні поняття, наочно-дійове мислення, наочно-образне мислення, словесно-логічне мислення, самостійність мислення, критичність мислення, гнучкість мислення, глибина мислення, швидкість мислення, послідовність мислення, расові, соціальні і гендерні особливості інтелекту, вікова динаміка інтелекту, гендерні, расові і соціальні особливості інтелекту

1. Поняття мислення

Мислення вивчає не лише психологія. Основне питання філософії формулюють як питання про відношення мислення щодо буття. Сам термін «мислення» використовують у філософській літературі в дуже широкому значенні, інколи як синонім свідомості, інколи як синонім «духа», тобто психіки. Філософію цікавлять дуже прості запитання: що є первинним – матерія чи мислення (відповідь на це запитання розділяє матеріалістів та ідеалістів), чи можна пізнати світ за допомогою мислення, якщо можна, то як відбувається таке пізнання? А психологію цікавить сам процес породження та збереження продуктів пізнавальної роботи.

Мислення – це процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ в їх істотних зв'язках і відношеннях.

Особливості мисленнєвого відображення дійсності є такими:

- мислення виражається в опосередкованому характері мисленнєвого відображення дійсності. Опосередкування можуть мати різний ступінь складності залежно від особливостей пізнавального завдання та предмета пізнання;
  - мислення відображає істотні ознаки, які виражають сутність предметів і явищ, їхні причинно-наслідкові залежності;
  - мислення має узагальнений характер відображення.

За допомогою мислення людина пізнає істотні ознаки, що виявляються спільними для споріднених у тому чи іншому аспекті предметів, і осмислює їх узагальнено, оперуючи поняттями.

Мислення людини нерозривно пов'язано з мовою, яка є знаряддям формування і способом існування думки, оскільки у слові закріплюється

нагромаджений пізнавальний досвід, який людина при потребі використовує. Практика слугує джерелом мисленнєвої діяльності. Мислення породжується потребами людської практики й розвивається в процесі пошуку шляхів їх задоволення.

Значення мислення в житті людини полягає в тому, що воно дає змогу:

- наукового пізнання світу;
- передбачення й прогнозування розвитку подій;
- практичного опанування закономірностями дійсності, постановки їх на службу своїм потребам та інтересам.

Мислення є підвалиною свідомої діяльності особистості, формуваннями її розумових та інших властивостей. Рівень його розвитку визначає, якою мірою людина здатна орієнтуватися в навколишньому світі, як вона опановує обставини і себе.

Мислення кожної людини розвивається і формується в процесі її власної активної пізнавальної діяльності, його зміст і характер завжди зумовлені загальним рівнем пізнання, якого досягло суспільство на певному етапі свого розвитку. Це дає підстави розглядати мислення як продукт суспільно-історичного розвитку.

Суспільна природа мислення виявляється також і в потребах суспільства, в характері тих пізнавальних завдань, на розв'язання яких воно спрямоване.

2. Розумові дії та операції мислення

Предметом мислення людей є актуальні проблеми їхньої життєдіяльності. Розкриття суті предметів і явищ, істотних зв'язків і відношень між ними відбувається за допомогою низки розумових і практичних дій.

Розумові дії – це дії з предметами, відображеними в образах, уявленнях і поняттях про них. Вони відбуваються подумки за допомогою мовлення.

Залежно від того, які образи відіграють при цьому провідну роль, розумові дії бувають сенсорними, перцептивними, уявними, мисленнєвими.

У розумових діях можна виокремити їх головні складові елементи (операції), або процеси – розумові операції: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація.

Аналіз – це розчленування предметів і явищ у свідомості, виокремлення в них їх частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей.

Аналіз у мисленні є продовженням того аналізу, що відбувається в чуттєвому відображенні об'єктивної дійсності. Об'єктом аналізу можуть бути будь-які предмети та їхні властивості.

Синтез – це мисленнєва операція об'єднання окремих частин, аспектів, елементів, ознак і властивостей об'єктів у єдине, якісно нове ціле.

Синтезувати можна елементи, думки, образи, уявлення. Аналіз і синтез – це головні мисленнєві операції, які в єдності забезпечують повне та глибоке пізнання дійсності.

Порівняння – це встановлення подібності й відмінності між предметами та явищами.

Операції порівняння можуть бути різними за складністю, залежно від завдання чи змісту порівнюваних об'єктів. Порівнянню належить важлива роль у розкритті істотних ознак предметів.

Абстрагування – це уявне відокремлення одних ознак і властивостей предметів та явищ від інших їхніх рис і від самих предметів (явищ), яким вони властиві.

Виокремлення в процесі абстрагування ознак предмета і розгляд їх незалежно від інших його ознак стають самостійними операціями мислення. Зокрема, спостерігаючи переміщення в просторі різних за характером об'єктів – машини, людини, птаха, хмар, небесних тіл, ми виокремлюємо рух як спільну для них властивість і осмислюємо його як самостійну категорію. Абстрагування готує ґрунт для глибокого узагальнення.

Узагальнення виявляється в мисленнєвому об'єднанні предметів, явищ у групи за істотними ознаками, виокремленими в процесі абстрагування.

Узагальнення – це продовження і поглиблення синтезуючої діяльності мозку за допомогою слова. Слово здійснює свою узагальнювальну функцію, спираючись на знакову природу відображуваних ним істотних властивостей і відношень, які є в об'єктах. Узагальнення виокремлених рис предметів та явищ дає змогу групувати об'єкти за видовими, родовими й іншими ознаками. Наприклад, види й роди збройних сил.

Класифікація – це групування об'єктів за видовими, родовими та іншими ознаками.

Її здійснюють з метою розмежування і подальшого об'єднання предметів на підставі їх спільних істотних ознак; класифікація сприяє впорядкуванню знань і глибшому розумінню їх смислової структури. Щоб здійснити класифікацію, потрібно чітко визначити її мету, а також ознаки об'єктів, що підлягають класифікації, порівняти їх за істотними ознаками, з'ясувати загальні підстави класифікації, згрупувати об'єкти за визначеним принципом.

Систематизація – це упорядкування знань на підставі гранично широких спільних ознак груп об'єктів.

Систематизація забезпечує розмежування та подальше об'єднання не окремих предметів, як це відбувається при класифікації, а їх груп і класів.

Загальним механізмом операційної діяльності мислення є аналітико-синтетична робота великих півкуль головного мозку .

3. Форми мислення та його різновиди

Результати процесу мислення (думки) існують у формі суджень, міркувань, умовиводів і понять.

Судження – це форма мисленнєвого відображення, яка полягає в запереченні або утвердженні будь-якого факту, зв'язку чи відношення між предметами та явищами.

Характерною властивістю судження є те, що воно існує, виявляється і формується в реченні. Проте судження та речення – речі не тотожні. Судження – це акт мислення, що відображає зв'язки, відношення речей, а речення – це граматичне сполучення слів, що виявляє і фіксує це відображення.

Кожне судження включає суб'єкт і предикат.

Суб'єктом є предмет судження, про який йдеться і який відображається в нашій свідомості.

Предикат – це відображення тих відносин, ознак, властивостей, які ми стверджуємо. Наприклад: «Усі солдати ворожої сторони – мої вороги», де «всі солдати ворожої сторони» – це суб'єкт, а «мої вороги» – предикат.

Міркування – це низка пов'язаних суджень, скерованих на те, щоб з'ясувати істинність якоїсь думки, довести її або заперечити. Прикладом міркування є доведення теореми. У міркуванні ми з одних суджень виводимо нові шляхом умовиводів.

Умовиводом називають таку форму мислення, в якій ми з одного або кількох суджень виводимо нове. В умовиводах через уже наявні в нас знання ми здобуваємо нові.

Умовиводи бувають індуктивні, дедуктивні і за аналогією.

Індуктивний умовивід – це судження, в якому на підставі окремих фактів, посилок, конкретного, часткового роблять узагальнення. Наприклад: «Срібло, залізо, мідь – метали; срібло, залізо, мідь при нагріванні розширюються: отже, метали при нагріванні розширюються».

Дедуктивний умовивід – це судження, в якому на підставі загальних висновків і положень здобувають знання про часткове, конкретне. Наприклад: «Усі метали при нагріванні розширюються; срібло – метал: отже, срібло при нагріванні розширюється».

Умовивід за аналогією ґрунтується на подібності окремих істотних ознак об'єктів, і на цій підставі роблять висновок про можливу схожість цих об'єктів за іншими ознаками.

Умовиводи широко використовують у науковій та практичній діяльності, зокрема в навчально-виховній роботі з дітьми.

Дані, отримані в процесі мислення, фіксуються в поняттях.

Поняття – це форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів та явищ дійсності в їх істотних зв'язках і відношеннях, узагальнюються їх істотні ознаки.

Істотні ознаки – це такі ознаки, які належать об'єктам за будь-яких умов, виражають їх природу, сутність, відрізняють ці об'єкти від інших об'єктів, тобто це їх найважливіші властивості, без яких вони не можуть існувати. Наприклад, істотна ознака всіх літальних апаратів полягає в тому, що вони здатні підніматися в повітря.

Поняття завжди існує і виявляється в слові, через слово воно повідомляється іншим людям. За допомогою мови утворюються системи понять, які становлять різні галузі наук. Поняття і слово становлять собою

єдність, але не тотожність. Слово не утворює поняття, воно є лише знаряддям його утворення.

Поняття – елемент думки, слово – елемент мови. Немає поняття без слова, але не кожне слово – це поняття. Наприклад, «вечоріє» – слово і поняття, «так» – слово, але не поняття тощо.

Одні й ті самі поняття в різних мовах передаються різними словами. Кожне поняття характеризується обсягом і змістом.

Обсяг поняття – це відображене в ньому коло об'єктів.

Зміст поняття – це відображення в ньому сукупності їх істотних ознак.

Поняття з більшим обсягом називаються родовими («меблі», «транспорт»). Щодо понять із меншим обсягом ознак («офісні меблі», «легкові автомобілі»), то вони є видовими.

Поняття, що мають ширший обсяг, мають назву категорії.

Наприклад, «рух», «кількість», «якість», «простір», «час». Поняття поділяють на загальні та одиничні.

Ті поняття, які відображають істотні ознаки одиничних об'єктів, називають одиничними («автомат», «бій», «гармата», «розвідник»).

Поняття, які відображають ознаки цілих класів предметів, є загальними («елемент», «зброя» тощо).

Поняття поділяють на конкретні та абстрактні.

У конкретних поняттях відображаються певні предмети, явища та зв'язки між ними (наприклад, «літаки», «танки», «бійці»).

В абстрактних поняттях відображаються істотні ознаки та властивості відокремлено від самих об'єктів («тактика», «мужність», «хорообрість», «добро», «зло» тощо). Поділ понять на абстрактні та конкретні є відносним, оскільки абстракція має місце в утворенні кожного поняття.

Предметом мислення людини є пізнавальні завдання, які мають різне змістовне підґрунтя і зумовлюють різне співвідношення предметно-дійових, перцептивно-образних і поняттєвих компонентів у їх розв'язанні. Залежно від цього розрізняють три головних різновиди мислення.

Наочно-дійове мислення – розв'язання завдання безпосередньо включається в саму діяльність. Особливо необхідне воно в тих випадках, коли найбільш ефективно розв'язання завдання можливе саме в процесі практичної діяльності.

Наочно-образне мислення виявляється в тому, що людина оперує образами предметів та явищ, аналізуючи, порівнюючи чи узагальнюючи у них істотні ознаки. Воно присутнє й у вищих тварин.

Основна характеристика наочно-дійового мислення відображена в назві: розв'язання завдання здійснюється внаслідок реальної видозміни ситуації за допомогою рухового акту, який спостерігається.

Словесно-логічне мислення (або абстрактне) відбувається у словесній формі за допомогою понять, які не мають безпосереднього чуттєвого підґрунтя, властивого відчуттю і сприйняттю.

Саме цей різновид мислення дає змогу виявляти загальні закономірності природи й суспільства, на рівні найвищих узагальнень розв'язувати завдання, будувати наукові теорії і гіпотези.

4. Індивідуальні особливості мислення

Кожна людина мислить неповторно. Алгоритм її мислення індивідуальний. Тому говорять про індивідуальні особливості мислення, а саме:

- самостійність мислення, яку характеризує вміння людини ставити нові завдання й розв'язувати їх, не вдаючись до допомоги інших людей. Самостійність мислення ґрунтується на врахуванні знань і досвіду інших людей. Людина, якій властива ця якість, творчо підходить до пізнання дійсності, знаходить нові, власні шляхи і способи розв'язання пізнавальних та інших проблем;

- критичність мислення, яка виявляється в здатності людини не підпадати під вплив чужих думок, об'єктивно оцінювати позитивні та негативні аспекти явища чи факту, виявляючи цінне та помилкове в них. Людина з критичним розумом вимогливо оцінює свої думки, ретельно перевіряє рішення, зважає на всі аргументи, виявляючи тим самим самокритичне ставлення до своїх дій. Критичність мислення великою мірою залежить від життєвого досвіду людини, багатства та глибини її знань;

- гнучкість мислення, що виявляється в умінні людини швидко змінювати свої дії при зміні ситуації діяльності, звільняючись від залежності закріплених у попередньому досвіді способів і прийомів розв'язку аналогічних завдань. Гнучкість мислення виявляється в готовності швидко переключатися з одного способу розв'язку завдань на інший, змінювати тактику і стратегію їх розв'язку, знаходити нові нестандартні способи дій за змінених умов;

- глибина мислення, яка виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за нашаруванням неістотних виявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів. Саме ця риса властива особистостям з глибоким розумом, які в простих, добре відомих фактах уміють помічати протиріччя й на цій підставі розкривати закономірності природи та суспільного життя;

- широта мислення, що виявляється в здатності охопити широке коло питань, у творчому мисленні в різних галузях знання та практики. Широта мислення є показником ерудованості особистості, її інтелектуальної різнобічності;

- послідовність мислення, яка виявляється в умінні дотримуватися логічної наступності при висловлюванні суджень, їх обґрунтуванні. Послідовним можна назвати мислення людини, яка точно дотримується теми міркування, не відхиляється від неї, не перестрибує з однієї думки на іншу, не підміняє предмет міркування.

Для послідовного мислення характерне дотримання певних принципів розгляду питання, зрозумілість плану, відсутність протиріч і логічних помилок в аргументації думки, доказовість та об'єктивність у зроблених висновках;

- швидкість мислення – це здатність оперативно розібратися в складній ситуації, швидко обдумати правильне рішення і прийняти його. Швидкість мислення залежить від знань, міри сформованості мисленневих навичок, досвіду у відповідній діяльності та рухливості нервових процесів.

Усі якості мислення людини формуються і розвиваються в діяльності. Змістовна й відповідним чином організована діяльність сприяє всебічному розвитку цінних якостей мислення особистості .

5. Індивідуальні особливості інтелекту

Поява тестів дозволила операціоналізувати поняття інтелекту, поставити низку дослідницьких проблем і виявити цікаві феномени. Серед них такі, які стосуються вікової динаміки інтелекту, його расових, соціальних і гендерних особливостей, впливів на нього сімейного виховання тощо.

Вікова динаміка інтелекту. Існує висока кореляція між вимірами інтелекту в тієї самої людини у різному віці. Іншими словами, якщо людина в дитинстві, наприклад у 6 років, демонструє високий тестовий інтелект, то з великою імовірністю і в 15, і в 30, і в 70 років вона показуватиме високі результати за інтелектуальними тестами (звичайно, щодо людей свого віку).

Варто підкреслити, що характер зв'язку здібностей у ранньому і більш пізньому віці, є статистичним. Іншими словами, високий рівень інтелекту в дитини дає серйозні підстави сподіватися на високий рівень інтелекту в дорослому віці, але не є стовідсотковою гарантією.

Чи можна за наведеними даними зробити висновок, що в людини вже в 35–40 років щодо здібностей відбувається зворотний розвиток? Виявляється, ні. Річ у тому, що для інтерпретації потрібно врахувати ще одне явище – інтелектуальну акселерацію, тобто зростання показників інтелектуального тестування впродовж усього часу існування тестів. Тут слід підкреслити, що наслідком інтелектуальної акселерації є те, що люди старшого віку, які меншою мірою відчули вплив цього процесу, показують не настільки високі показники не в результаті вікового зниження, а через те, що їхнє покоління загалом демонструє менш високі результати. Якщо внести поправку на інтелектуальну акселерацію, то регрес у 40-річному віці виявляється ілюзорним.

Якщо інтелект досягає максимальних значень уже в дуже молодому віці, то успіх в інтелектуальній професійній діяльності приходить значно пізніше. Йдеться не про знання, а саме про вміння: наприклад, професор математики чи фізики відрізняється від аспіранта не стільки обсягом знань, скільки здатністю ставити і розв'язувати завдання. Для оволодіння цими вміннями потрібна тривала робота.

Структура родини й інтелект. У дослідженнях впливу формальних аспектів структури родини на інтелект виявляється декілька багаторазово підтверджених явищ:

- інтелект у дітей в середньому тим вищий, чим старші їхні батьки;
- інтелект вищий у родинах, де менше дітей;
- з порядковим номером народження дитини інтелект зменшується;
- у багатодітних родинах інтелект має тенденцію особливо знижуватися при скороченні інтервалів між народженням дітей;
- у родинах з високим освітнім та економічним статусом інтелект дітей вищий, і перераховані феномени менш виражені (дослідження проводилися в країнах Заходу).

Низка досліджень показує, що батьки видатних людей часто бувають літніми. У біографіях 100 знаменитих англійців, які зібрав Гальтон, середній вік батьків становив 36, а матерів – 29 років. Для 902 американських учених, біографії яких проаналізував Вішер цей показник склав 35 і 29 років.

По-перше, можливо біологічне пояснення. Відповідно до цього пояснення, в організмі матері при народженні кожної дитини відбуваються імунні зрушення, які погіршують перебіг наступної вагітності. З цих позицій, однак, важко пояснити низку інших фактів.

Вплив порядку народження не простежують у представників деяких релігійних конфесій, тобто воно є культурно зумовленим. Вплив віку батьків теж не дуже чітко вписується в цю концепцію.

По-друге, можливе пояснення економічне: батьки витрачають ресурси на виховання перших дітей, залишаючи менше для наступних. З цим поясненням добре поєднується той факт, що у вищих соціально-економічних прошарках ефект розміру родини і порядку народження менш виражений. Внаслідок цього можна припустити, що там свідомо вистачає ресурсів на виховання дітей.

Психологічні особливості родини і здатності. Дослідники дослідили, явище так званого материнського ефекту. Цей ефект полягає в тому, що інтелект дитини більшою мірою залежить від інтелекту матері, ніж від інтелекту батька, хоча з погляду генетики вплив обох батьків має бути однаковим.

Насправді на інтелект дитини більше впливає не мати, а той з батьків, який є емоційно ближчим. Здебільшого емоційно близькою людиною є мати, звідки й виникає «материнський ефект». Таким чином, стає зрозумілим, що з погляду формування інтелекту родина – не просто сума її членів, яка утворює інтелектуальний клімат, а складна структура, яка володіє різними, у тому числі емоційними залежностями.

Ефект Флінна, або інтелектуальна акселерація. За ціле сторіччя, яке пройшло з часу створення першого тесту, було накопичено багато даних про норми інтелекту для різного часу і різних країн. Ці дані показують, що середні результати за тестами на інтелект у більшості країн світу неухильно і досить істотно ростуть. Найбільш систематичні результати щодо зміни інтелекту отримано у США. Вони показують, що з 1910 до 1984 рр. показники інтелекту за тестами на зразок Стенфорд-Біне виростили на 22 бали.

Ріст інтелекту відбувається з різною швидкістю. З 22 балів приросту за тестом Стенфорд-Біне приблизно 10 припадають на проміжок до 1932 р., 10 – на час з 1932 до 1972 р. і ще 2 – на період до 1984 р. К. Ше, котрий докладно досліджував цю проблему, виявив, що в США інтелект стрімко ріс для людей, які народилися між 1890 р. і серединою 1920-х, потім ріст сповільнився, хоча й не зупинився для тих, чиє раннє дитинство збіглося з Великою депресією. Новий могутній приріст відбувся в перші післявоєнні роки, після чого збільшення стало менш значним.

Причина інтелектуальної акселерації не цілком зрозуміла і викликає суперечки. Логічно було б припустити, що важливу роль у цьому могло б зіграти поліпшення освіти. Адже впродовж ХХ ст. у країнах Європи і Північної Америки досить відчутно зросла частка людей, котрі мають повну середню і вищу освіту. Якби таке пояснення було правильним, варто було б очікувати вищого показника інтелекту в тих осіб, котрі вже встигли зазнати впливу від тривалого процесу освіти, тобто в дорослих і старших підлітків, але ніяк не в дошкільників.

Однак факти вказують саме на зворотне – підвищення інтелекту в молодших дітей принаймні не менше, ніж у дорослих.

Інша ідея, яка напрошується, пов'язана з тим, що впродовж ХХ ст. набагато збільшилися потоки інформації, які спрямовані на людину. Можна було б припустити, що діти кінця століття досягали вищого інтелектуального розвитку, оскільки одержували більше інформації через радіо і телебачення. Тоді необхідно було б очікувати вищого КІ в дітей, котрі більше дивляться телевизор і слухають радіо. Насправді, однак, виявляється швидше протилежна закономірність.

Певний ефект на підвищення інтелекту в наступному поколінні робить його підвищення в попередньому. У цьому аспекті підвищення інтелекту в поколінні 1 має позначитися на його підвищенні в поколінні 2, а те у свою чергу – на підвищенні в поколінні 3 тощо. Однак, очевидно, інтелект батьків є не найважливішим чинником у створенні сприятливих умов для розвитку інтелекту дітей, тому момент самопідтримки, хоча й може позначитися на інтелектуальній акселерації, але пояснює лише малу її частину.

Гендерні, расові і соціальні особливості інтелекту. Великі пристрасті, що виходять за межі академічних кіл, стосуються питання про расові розбіжності інтелекту. Автори расистських теорій інтелекту обґрунтовують їх розбіжністю результатів, які показують при інтелектуальному тестуванні представники різних рас. Зокрема, у США і Південній Африці біле населення демонструє значно вищі результати, ніж кольорове. До речі, при цьому в деяких випадках представники монголоїдної раси перевершують європейців за тестами просторового інтелекту. Справа, однак, тут може полягати зовсім не в генетичних розбіжностях, а в умовах життя і виховання. Адже не таємниця, що в згаданих країнах негритянське населення становить здебільшого нижчі прошарки суспільства. Крім того, в африканських родинях у середньому більше дітей, а батьки часто бувають дуже молодими, що, як

говорилося вище, належить до чинників, несприятливих для розвитку інтелекту. Свідченням на користь такого трактування є той факт, що ці розбіжності згодом згладжуються і на сьогодні виявляються менш вираженими, ніж, скажімо, 50 років тому.

Цікаво зазначити, що розбіжності за інтелектом спостерігаються в деяких випадках усередині однієї країни між групами, які належать до однієї раси, але говорять різними мовами. Такі стійкі розбіжності зареєстровано між бельгійцями, які говорять французькою і валійською мовами. Загалом вищі, більш освічені прошарки суспільства в сучасних розвинутих державах перевершують нижчі, менш освічені прошарки за рівнем інтелекту.

Інше питання у сфері психології інтелекту, яке викликає ідеологічні дискусії, – це гендерні розбіжності. Більшість дослідників думає, що загалом середній розвиток інтелекту приблизно однаковий в чоловіків і жінок. Водночас у чоловіків більший розкид: серед них більше як дуже розумних, так і дуже дурних. Ці дані добре підходять під теорію Геодакяна, де висунуто тезу, що чоловіче начало пов'язане з виробленням нових можливостей, а жіноче – зі збереженням генетичного надбання. З цього погляду пояснено велику кількість «виплесків» у чоловіків.

Між чоловіками і жінками спостерігають також певну різницю у вираженні різних аспектів інтелекту. До п'ятирічного віку цих розбіжностей немає. З п'яти років хлопчики починають перевершувати дівчаток у сфері просторового інтелекту і маніпулювання, а дівчатка хлопчиків – у сфері вербальних здібностей. Чоловіки значно перевершують жінок у математичних здібностях. За даними американської дослідниці К. Бенбоу, серед особливо обдарованих у математиці людей на 13 чоловіків припадає лише одна жінка. Суперечки викликає природа цих розбіжностей. Одні дослідники вважають, що їх можна пояснити за рахунок генетики. Інші, більш феміністично орієнтовані, стверджують, що їхня основа – наше суспільство, яке ставить чоловіків і жінок у нерівні умови.

Питання для самоконтролю:

1. Які особливості мисленнєвого відображення дійсності?
2. Які вам відомі розумові дії?
3. З якою метою здійснюється класифікація?
4. Які бувають умовиводи?
5. Які форми мислення та його різновиди вам відомі?
6. У чому різниця понять: категорія і поняття,?
7. У чому різниця понять: наочно-дійове мислення, наочно-образне мислення?
8. У чому проявляються індивідуальні особливості мислення?
9. Як співвідносяться поняття «інтелект» і «мислення»?
10. Які гендерні, расові та соціальні особливості інтелекту?
11. Яким чином зовнішнє середовище впливає на вікову динаміку інтелекту?
12. У чому виявляються індивідуальні особливості інтелекту?

Лекція 7. Мова і мовлення

ПЛАН

1. Поняття про мову та її функції
2. Фізіологічні механізми мовної діяльності
3. Різновиди мовлення

Література: 1, 7, 10, 14, 17, 19

Поняття і терміни: *мова, фонетичний та семантичний бік слова, словниковий склад, мовлення, голосовий апарат мовлення, зоровий, слуховий і руховий аналізатори, семантична афазія, сенсорна афазія, еферентна моторна афазія, заїкання, усне мовлення, діалогічне мовлення, монологічне мовлення, письмове мовлення, внутрішнє мовлення, зовнішнє мовлення*

1. Поняття про мову та її функції

Найзагальнішими та найнеобхіднішими умовами продуктивної психічної діяльності особистості є мова і мовлення, спілкування та увага.

З одного боку, вони пронизують усе психічне життя людини і забезпечують можливість активного задоволення її пізнавальних і суспільних потреб, а з іншого – є засобами реалізації внутрішнього світу та можливостей особистості.

Мова є специфічно людським засобом спілкування, що існує об'єктивно в духовному житті людського суспільства і становить собою систему знаків, які функціонують як засоби такого спілкування. Мова виникла у процесі становлення самої людини як суспільної істоти, у процесі спільної трудової діяльності. Біологічними передумовами виникнення мови були звуки та рухи, які спостерігались у пращурів людини і слугували засобом спілкування, задоволення потреби в обміні думками, у пізнанні властивостей предметів та явищ, що оточували людину, і позначалися словами. Мова – суспільне явище, найважливіший засіб організації людських стосунків. За її допомогою люди досягають розуміння, обмінюються думками, здобувають знання, передають їх нащадкам, дістають можливість налагодити спільну діяльність в усіх галузях людської практики.

Вимовлювані комплекси звуків, якими позначалися певні об'єкти, набували певного значення, ставали спільними для людей засобами обміну думками. Мова є системою знаків, що мають соціальну природу, яка створилася й закріпилася у процесі історичного розвитку діяльності членів суспільства.

Слово як одиниця мови має **два боки** – зовнішній звуковий (фонетичний) та внутрішній смисловий (семантичний). Обидва вони є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку. Єдність цих боків (але не тотожність) утворює слово. Зовнішня фонетична форма слова – це умовний знак предмета або явища, що не передає прямо й безпосередньо його властивостей.

У слові зливаються функції знака та значення. Останнє історично розвивалось, звужувалось, узагальнювалось, переносилось на нові об'єкти.

Унаслідок цього виникла багатозначність слів, що також є продуктом історичного розвитку кожної мови.

Основні елементи мови – її словниковий склад і граматична будова.

Словниковий склад – це сукупність слів у кожній окремій мові. Його специфіка характеризує рівень розвитку мови: що багатший і різноманітніший словник, то багатша і різноманітніша мова. У практиці користування мовою розрізняють словники активний, тобто слова, якими людина користується для вираження власних думок при спілкуванні з іншими людьми, і пасивний – слова, які вона розуміє, коли їх чує або читає, але сама вживає не всі з них. Обсяг і характер активного та пасивного словників людини залежать від її освіти, професії, міри володіння мовою, характеру та змісту діяльності. Словниковий склад, узятий сам по собі, ще не становить мови.

Для того щоб за допомогою слів людина могла обмінюватися думками, потрібна граматики, яка визначає правила зміни слів, сполучення їх у речення. Це забезпечується граматичною будовою мови. Слова, що є в реченні, необхідно не лише розуміти, а й відповідно взаємоузгодити для того, щоб точно передати зміст думки. Правила зміни слів (морфологія) і правила сполучення їх у речення (синтаксис) формулює граматики і цим дає змогу виражати поняття та судження, робити умовиводи про предмети та явища, їх ознаки та відношення. Слово як одиниця мови є носієм інформації, яка завжди співвідноситься з означуваними ним певними об'єктами та явищами дійсності. Фіксація у слові об'єктивної реальності та суспільно-історичного досвіду в різних формах їх прояву визначає сигніфікативну (означальну) функцію мови. Іншою функцією мови, що зумовлюється потребами людського спілкування та розвитком її граматичної будови, є вираження змісту предмета інформації. Ця функція забезпечує можливість формулювання думки і передання змісту повідомлення. Охарактеризовані основні елементи та функції мови стають засобом спілкування, засобом обміну думками за умови, що відбувається процес мовлення між людьми.

Мова і мовлення – поняття не тотожні. Мовлення – це процес використання людиною мови для спілкування. Залежно від віку, характеру діяльності, середовища мовлення людини набирає певних особливостей незважаючи на те, що люди спілкуються однією мовою. Так, мовлення однієї людини образне, яскраве, виразне, переконливе, а іншої — навпаки: обмежене, бідне, сухе, малозрозуміле. У цьому вже виявляється відмінність у володінні мовою. Кожній людині властиві індивідуальний стиль мовлення, відмінність в артикуляції звуків, інтонуванні, логічній виразності; кожна людина говорить по-своєму, хоча й користується спільною для всіх мовою.

Мовлення не існує і не може існувати поза будь-якою мовою. Разом з тим сама мова існує як жива тільки за умови, що активно використовується людьми. Мова розвивається і вдосконалюється у процесі мовного спілкування. Мовлення і є формою актуального існування кожної мови.

Мовлення розглядається і як мовна діяльність, оскільки за його допомогою можна, наприклад, забезпечити спілкування, розв'язання

мнемонічних або мислительних завдань. У цьому разі мовлення може набирати вигляду мовних дій, що є складовими іншої цілеспрямованої діяльності, наприклад трудової чи навчальної. Таким чином, мова – це засіб чи знаряддя спілкування між людьми.²⁴

2. Фізіологічні механізми мовної діяльності

Фізіологічним підґрунтям мовлення є умовно-рефлекторна діяльність кори великих півкуль головного мозку, подразниками для якої є слова, «сигнали сигналів» (І. Павлов), що замінюють безпосередні предмети та їх властивості. Як подразник слово постає у трьох формах: слово почуте; слово побачене; слово вимовлене. Функціонування слова пов'язане з діяльністю периферійного апарату мовлення та центрально-мозкових фізіологічних механізмів.

Периферійний, або голосовий, апарат мовлення складається з трьох частин:

- легенів, бронхів, трахеї;
- гортані;
- глотки, носової порожнини, носоглотки, язичка, піднебіння, язика, зубів і губ.

Кожний з цих органів відіграє певну роль в утворенні звуків мови. Діяльність периферійного мовного апарату підпорядкована корі великих півкуль головного мозку, якою вона спрямовується і функцією якою вона є. Ця функція властива лише людському мозку. Мовні зони кори становлять собою кілька аналізаторів, які взаємодіють і координаційно пов'язані з усією діяльністю нервової системи. Мовлення як рефлекторний за природою процес здійснюється за участю другої сигнальної системи в тісному взаємозв'язку з першою сигнальною системою.

Слово завдяки попередньому психічному досвіду людини пов'язане з усіма зовнішніми та внутрішніми подразненнями, що надходять до кори великих півкуль, і може сигналізувати про них, змінювати їх чи викликати певні реакції на них. У результаті в корі утворюються відповідні системи тимчасових нервових зв'язків.

В утворенні цих зв'язків беруть участь зоровий, слуховий і руховий аналізатори.

Кора великих півкуль двобічно-еферентними та аферентними шляхами пов'язана з різними частинами периферійного мовного апарату. Хоча процес мовлення залежить від роботи всієї кори великих півкуль, окремі її ділянки відіграють специфічну роль, яка полягає в локалізації в них мозкових закінчень аналізаторів, що регулюють процес слухання та говоріння. Встановлено, що центри мовлення розташовані у скроневій частині лівої півкулі. Проте вся ця ділянка пов'язана з різними мовно-руховими механізмами мовлення.

Понад сто років тому П. Брока помітив, що пошкодження певної ділянки кори, а саме задньої частини третьої чолової закрутки лівої півкулі, призводить

²⁴ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

до порушення мовної артикуляції – так званої моторної афазії. Хворий втрачає здатність довільно висловлювати думки, хоча руховий артикуляційний апарат залишається непошкодженим. П. Брока дійшов висновку, що ця ділянка є центром «моторних образів слів». Деяко пізніше К. Верніке встановив, що внаслідок ураження верхньої скроневої закрутки лівої півкулі у хворого порушується розуміння мови. Він зробив висновок, що у цій частині лівої півкулі локалізуються «сенсорні образи слова». У разі ушкодження цієї ділянки у хворого виникає так звана сенсорна афазія, яка полягає в порушенні здатності розуміти мову інших. Чуючи мову, хвора людина не може пов'язати звучання з певним значенням.

Ці та інші ділянки кори, пов'язані з окремими аспектами мовної функції, не є самостійними й суворо ізольованими центрами мовного процесу, а лише окремими ланками складного нервового процесу мовної діяльності. Дослідження П. Брока та К. Верніке породили цілу низку аналогічних тверджень, в яких усі психічні функції, пов'язані з мовленням, «розподілялися» між певними ділянками кори.

Проте численними дослідженнями фізіологів і психологів доведено, що таке розуміння фізіологічного підґрунтя мовної діяльності недостатнє для її інтерпретації.

Так, дослідженнями М. Жинкіна, присвяченими з'ясуванню механізму мовлення, доведено існування кількох таких механізмів. Перш ніж будувати мовний акт, зазначає М. Жинкін, людина будує його смисловий кістяк (за допомогою предметно-зображувального кола уявлень, образів і схем). Це і є механізм програмування висловлювання.

Далі включається група механізмів, пов'язаних з переходом від плану програми до граматичної (синтаксичної) структури речення. До цієї групи належать механізм граматичного прогнозування синтаксичної конструкції, механізм, що забезпечує запам'ятовування, зберігання та реалізацію граматичних характерних слів, механізм переходу від одного типу конструкцій до іншого (трансформація), механізм розгортання елементів програми у граматичні конструкції та ін. Окрім названих М. Жинкін виокремлює ще механізми, які забезпечують пошуки потрібного слова за смисловими та звуковими ознаками, механізм вибору необхідних звуків мови та механізм реального існування звукового мовлення.

Таким чином, можна констатувати, що фізіологічне підґрунтя процесу мовлення досить складне, воно розгортається в певній послідовності та в часі. Тому говорити про ізольовану локалізацію в корі великих півкуль головного мозку всіх боків мовного акту недоцільно. Сприймання мовлення забезпечується тими самими механізмами, що й говоріння. Сприймання мовлення – це також поетапне переведення сприйнятого на смисловий (предметно-зображувальний) код, ототожнення окремих слів, словосполучень, а також цілих фраз із мовним досвідом. Розуміння мовлення є завершальною стадією процесу переведення, коли людина співвідносить зміст сприйнятого

(звернену мову, прочитаний текст тощо) із змістом свідомості та різними чинниками діяльності.

Такі уявлення про фізіологічне підґрунтя та механізми мовлення підтверджуються сучасними дослідженнями мовної діяльності, афазій, що виникають при пораненнях, пухлинах та інших порушеннях діяльності тих чи інших ділянок кори великих півкуль. Істотний внесок в їх характеристику на рівні різних механізмів зробив психолог О. Лурія. Він виокремив динамічну афазію, пов'язану з порушенням здатності говорити фразами, хоча хворий не відчуває труднощів ні в повторенні слів, ні в називанні предметів, ні в розумінні мови. Це є наслідком порушення або механізму програмування висловлювання, або механізму граматично-семантичної організації.

Сенсорна афазія виявляється у втраті фонематичного слуху, тобто в порушенні зв'язку між звуковим складом і значенням слова, що є наслідком порушення звукового аналізу слова.

Семантична афазія – це порушення, що виявляється у труднощах знаходити слово та в розумінні семантичних відношень між словами. Наприклад, хворий розуміє слова «батько», «сестра», але не може зрозуміти, що означає сполучення «сестра батька».

Еферентна моторна афазія характеризується руйнуванням структури висловлювання при збереженні окремих слів і відсутності здатності поєднувати слова у певній послідовності. Тут порушено принцип сукцесивності. Близькою за характеристикою є аферентна моторна афазія, яка виявляється в порушенні членоподільних мовних артикуляцій, у труднощах підбору потрібного звука.

Крім розладів мовлення, що пояснюються ураженням коркових частин аналізаторів, трапляються і функціональні його розлади, пов'язані з діяльністю мовно-рухової частини. Одним із них є заїкання, яке викликається судомами мовних м'язів. До них можуть приєднуватися судоми обличчя, рук тощо.

Заїкання виникає з різних причин: сильного нервового збудження, нервової травми, інфекції, успадкування. Усунути заїкання можна, якщо своєчасно звернутися до лікувальних логопедичних закладів.²⁵

3. Різновиди мовлення

Прояви мовної діяльності неоднорідні. Їх можна поділити та класифікувати на певні різновиди за різними ознаками.

Усне мовлення. Це основний різновид мовлення, яке є звучним і сприймається іншими за допомогою слуху. Усне мовлення поділяється на діалогічне та монологічне.

Діалогічним називається мовлення між двома або кількома співрозмовниками, які міняються ролями того, хто слухає, та того, хто говорить, тобто постають як пасивний чи активний співрозмовник.

Поділ на «активного» та «пасивного» учасника розмови відносний, оскільки і той, хто говорить, і той, хто слухає, виявляють активність, хоча й

²⁵ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

різного плану. Рівень знання мови, її лексичного багатства, граматичної будови та фразеології, практика користування мовою відіграють важливу роль у функціонуванні діалогічної форми мовлення. Засадовим щодо цього процесу є автоматизм, вироблений на системі тимчасових нервових зв'язків. Діалогічне мовлення тісно пов'язане із ситуацією, в якій ведеться розмова, й тому називається ситуативним. Водночас воно є контекстуальним, оскільки, здійснюючись як певна діяльність двох або кількох осіб, кожне висловлювання значною мірою зумовлене попереднім висловлюванням.

Діалогічне мовлення недостатньо організоване граматично та стилістично. Як правило, воно здійснюється простими мовними конструкціями, які зумовлені контекстом, попередніми висловлюваннями. Велику роль у діалогічному мовленні відіграють звичні сполучення слів, репліки, шаблони, ідіоматичні вирази, наприклад: «так би мовити», «от», «і хто б міг подумати» тощо.

Монологічне мовлення – це таке мовлення, коли говорить одна особа, а інші слухають, сприймають її мову. Прикладами монологічного мовлення є доповідь, лекція, виступ на зборах, пояснення вчителем нового матеріалу тощо. Це відносно розгорнутий різновид мовлення. У ньому порівняно мало використовується позамова інформація, яку отримують з розмовної ситуації. Порівняно з діалогічним монологічне мовлення більшою мірою є активним чи довільним різновидом мовлення. Так, для того щоб виголосити монологічний акт мовлення, той, хто говорить, повинен усвідомлювати повний зміст думки і вміти довільно будувати на підставі цього змісту власне висловлювання чи послідовно кілька висловлювань.

Монологічне мовлення є організованим різновидом мовлення.

Той, хто говорить, наперед планує чи програмує не лише окреме слово, речення, а й увесь процес мовлення, увесь монолог загалом, іноді подумки, а іноді як запис у вигляді плану чи конспекту.

Монологічне мовлення у розгорнутих формах потребує певної підготовки, яка полягає в попередньому відборі змісту, чіткому плануванні та відповідному словесному оформленні.

Письмове мовлення. Це особливий різновид мовного процесу, що дає можливість спілкуватися з відсутніми співрозмовниками як сучасниками того, хто пише, так і тими, що житимуть після цього.

Письмове мовлення – це різновид монологічного мовлення, але воно здійснюється як писання та читання написаного у вигляді письмових знаків (слів).

Історично письмове мовлення виникло пізніше від усного і на його ґрунті порівняно з усним має низку специфічно психологічних особливостей. Насамперед воно відбувається поза безпосереднім контактом із співрозмовниками, а тому виключає інтонацію, міміку і жести, сприймання реакції читача, його репліки, які мають важливе значення для усної мови. У письмовому мовленні і зміст, і своє ставлення до нього треба виразити на папері. Тому воно більш розгорнуте, ніж усне монологічне. У ньому треба

зважати на майбутнього читача, дбати про те, щоб писемні знаки були зрозумілі читачеві, йому слід усе пояснити, щоб у нього не виникало жодних непорозумінь. Отже, структурна складність письмового мовлення набагато зростає порівняно з усним; перше висуває більше вимог до людини, потребує більш розгорнутого, розчленованого, послідовного, повного викладу думок, суворішого дотримання правил граматики, добору слів і виразів. Якщо в усному мовленні пропуск окремих слів можна заповнити певними виражальними засобами, то такі пропуски роблять письмове мовлення незрозумілим. Письмове мовлення – це найдовільніший різновид мовлення.

Успішне використання письмового мовлення потребує оволодіння людиною його засобами. У процесі індивідуального розвитку людина навчається письму і читанню значно пізніше, ніж говорінню усно, але між усним та письмовим мовленням існує тісний зв'язок. Так, оволодіння письмом, читання художньої літератури сприяють подальшому розвитку усного мовлення особистості, збагаченню її активного словника та усвідомленню граматичної будови. Письмове мовлення, спираючись на усне, не тільки доповнює, а й приводить до певної його перебудови. Для більшості людей залежно від їх освіти та змісту діяльності письмовий виклад думок буває важчим, ніж усний. Тому навчання організованому культурному мовленню містить і навчання письмовому мовленню.

Внутрішнє мовлення. Усне та письмове мовлення, що може виражатися в діалогічній та монологічній формах, є зовнішнім мовленням. Різновидом його є внутрішнє мовлення. Із назви випливає, що внутрішнє мовлення не спрямоване на спілкування з іншими людьми. Людина користується внутрішнім мовленням, коли щось обмірковує, планує свої дії, не висловлюючись вголос і не записуючи на папері, не контактуючи при цьому з іншими людьми.

Внутрішнє мовлення беззвучне, тобто не вимовлюється вголос, хоча часто виявляється у вигляді шепотіння, а то й починає звучати, переходячи в розмову із самим собою. Це трапляється у разі великого напруження думки, що супроводжується виразними емоціями.

За структурою внутрішнє мовлення відрізняється від **зовнішнього** тим, що воно дуже скорочене, уривчасте, у ньому виключається більшість другорядних членів речення. Унаслідок цього внутрішнє мовлення справляє враження незв'язності та незрозумілості для іншого, часто в реченні залишається один тільки підмет чи присудок, що є центром думки, навколо якого об'єднуються образи. Можливість такого скорочення внутрішнього мовлення пов'язана з тим, що людині, яка міркує подумки, добре відомо, про що йдеться. Тому й відпадає нібито необхідність розгорнуто викладати свої думки для себе. Звичка думати таким «скороченим» способом має й недоліки. Часто те, що немовби цілком зрозуміле при внутрішньому мовленні за його спрощеною та скороченою синтаксичною структурою, виявляється далеко не таким зрозумілим, коли доводиться переказувати зміст думки іншим людям: окремі моменти виявляються незрозумілими, думки неаргументованими,

логічно непослідовними. Відомі випадки, коли добре зрозумілу думку передати у зв'язній мові усно чи письмово неможливо.

Внутрішнє мовлення виникло у процесі мовного спілкування людей через ускладнення завдань і змісту діяльності. Воно породжується потребою, перш ніж виразити щось усно чи письмово, спланувати його, окреслити основні контури, побудувати вислів, схему міркування.

Обидва різновиди мовлення людини – зовнішнє та внутрішнє – перебувають у тісному взаємозв'язку та постійних взаємопереходах. Легкість і швидкість таких взаємопереходів залежать від багатьох умов, а саме: змісту, складності та новизни розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

Мовлення у різних людей має індивідуальні особливості, що виявляються в темпі, ритмі, емоційності, виразності, точності, плавності, голосності, логічній послідовності, образності висловлювання думок. Індивідуальні особливості мовлення людини залежать від її вміння володіти мовленням, використовувати його як засіб спілкування, регулювати його. Залежно від цього одні люди балакучі, інші відзначаються певною стриманістю, замкненістю. Вольова саморегуляція мовлення є важливим моментом його функціонування. Характер діяльності позначається на мовленні й разом з тим потребує володіння певними його особливостями. Кожний фахівець висуває власні специфічні вимоги ставлення до мовлення. Мовлення повинно бути не лише стилістично та логічно досконалим, а й переконливим, емоційнообразним, науково доказовим і впливовим. Такі властивості професійного мовлення не просто виробляються у процесі набуття практичного досвіду, вони потребують і власної саморегуляції, прагнення до вдосконалення мови.²⁶

Питання для самоконтролю:

1. Чому мова – суспільне явище?
2. У чому суть фонетичного та семантичного боків слова?
3. Якою є залежність словникового запасу людини від освіти і виховання?
4. Які вам відомі функції мови?
5. Що розуміється під фізіологічними механізмами мовної діяльності?
6. Яке фізіологічне підґрунтя механізму мовлення?
7. Які розлади мовлення вам відомі?
8. Які різновиди мовлення вам відомі?
9. В чому полягає різниця між внутрішнім мовлення і зовнішнім?

---

²⁶ Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2: УСНЕ ПИСЕМНЕ МОВЛЕННЯ У НАУКОВІЙ СФЕРІ

Лекція 8. Наукове мовлення і професійна діяльність

ПЛАН

1. Мовна/мовленнєва компетентність як невід’ємна складова й обов’язкова ознака освіченості та професіоналізму
2. Науковий стиль і мовлення як основне джерело фахових знань
3. Алгоритмічні приписи як ефективний засіб керування процесом здобуття професійних знань
- 4 Інтегральний алгоритм (золоті правила) швидкого читання

Література: 2, 3, 8, 11, 12, 18, 21

Поняття і терміни: *мовна/мовленнєва компетентність, сутність понять «вивчати мову й опанувати мову, володіти мовою», комунікативна досконалість, мовна/мовленнєва культура студента, риторична компетентність, термінологічна компетентність, науковий текст, комунікативний блок, алгоритмічні приписи, швидкочитання.*

1. Мовна/мовленнєва компетентність як невід’ємна складова й обов’язкова ознака освіченості та професіоналізму

Мова являє собою специфічну поліфункційну природну знакову систему, складний вербальний код, який обслуговує соціум для здійснення, насамперед, основних операцій з інформацією: її створенням, зберіганням, трансляцією, опрацюванням, трансформацією тощо.

Наскільки ми знаємо цей код, настільки ми ясно, точно, нормативно формулюємо й передаємо свої думки та адекватно розуміємо інформацію інших. Завдання кожного – досконало володіти цим кодом, і в першу чергу в обраній галузі професійних знань, щоб вільно мислити засобами рідної мови (й обов’язково інших, спорідненої та міжнародної), працюючи з різними поняттями та джерелами наукового простору своєї спеціальності, і вміти створювати власні тексти як вербальні носії фахової інформації або суми інформацій.

Кожен народ репрезентує свої досягнення в науці, освіті, техніці, культурі через мову – споконвічне явище суспільного життя.

Державний статус мови юридично забезпечує її функціонування в усіх сферах соціального простору, виступаючи таким чином важливим і обов’язковим державотворчим чинником.

Рівнем розвитку рідної мови відображається рівень розвитку інтелекту нації – носія цієї мови: словниковий запас – це те, що знає нація про себе і про світ; граматична система мови – це те, як вона про себе і цей світ говорить.

Важливою справою національного відродження України є піднесення мовної/мовленнєвої культури суспільства, озброєння знаннями стилістичних багатств рідної мови насамперед молоді, яка здобуває вищу освіту й

використовуватиме слово як знаряддя праці, носій інформації, професійну вербальну зброю та засіб духовного впливу і в такий спосіб сприятиме піднесенню культури й духовності народу. В першу чергу це стосується майбутніх гуманітаріїв – філологів, перекладачів, журналістів, педагогів, менеджерів, юристів, економістів-міжнародників, політологів, соціологів, які мають стати провідниками і професійної, і загальної, і мовної культури, втілювати в життя декларовану десятою статтею Конституції України (1996 р.) державність української мови, сприяти функціонуванню української мови в усіх сферах суспільного життя і на всій території України.

Держава, дбаючи про освіченість своїх громадян як джерело їхнього ж блага, утверджує і забезпечує через їх освіту свою державність у сучасному й майбутньому. Отже, саме освіта може і має сприяти реальному закріпленню державності України, а наука – підвищенню інтелектуалізму суспільства і мови, вдосконаленню поняттєвої сфери духовності.

Що означає знати мову? Чи є рівнозначними поширені в наш час поняття вивчити мову й опанувати мову?

Відомо, що можна якісно завчити правила і навіть свідомо застосовувати багато граматичних правил, проте не бути здатним вільно, легко, влучно, доцільно, досконало й оперативно користуватися цими знаннями за різних комунікативних ситуацій та цілей поза навчальним середовищем, тобто не досягти функційної грамотності. **Опанувати мову** – це не просто її розуміти і знати, це здатність мобілізувати набуті мовні знання для розв'язання певних комунікативних завдань за різних контекстів, ситуацій, сфер навчальної, наукової та професійної діяльності.

До того ж не кожне знання логічно трансформується у навик, проте останній зазвичай формується через знання.

Отже, **володіння мовою** виступає багатокомпонентним, складним, комплексним поняттям, яке передбачає й індивідуальне багатство словникового запасу носія мови, і чистоту, ясність, точність, виразність, нормативність його мовлення, і розуміння нюансів значеннєвого спектра слів, і розрізнення мовних засобів за їх стилістичним забарвленням, і досконале володіння способами побудови різноструктурних речень та текстів засобами цієї мови, і знання національних особливостей формо- та словотворення й мовленнєвого етикету, а також уміння надати фонетико-інтонаційної виразності своєму усному мовленню. **Мовна/мовленнєва компетентність** стає потужним фактором у професійній підготовці національних кадрів, бо ж представники наукової й технічної еліти народу, його найосвіченіші верстви і мають стати носіями зразкової літературної мови в обох формах її функціонування.

Вища освіта скерована на формування фахової культури, важливими складовими якої, безумовно, є мовна компетентність та комунікативна досконалість. Здобуття вищої освіти передбачає необхідність опанування поняттєвою сферою обраної спеціальності, вербально представленою засобами національної термінології (системою термінів у двох

взаємопов'язаних сферах її існування: фіксації та функціонування) і діловою фразеологією професійного спілкування у її парадигматичних й синтагматичних зв'язках. Таким чином, два функційні стилі національної літературної мови — науковий та офіційно-діловий — у їх сучасному стані і складають *предмет навчання мови спеціальності* у закладах вищої освіти.

Гуманітарні професії потребують від студента глибокої лінгвістичної освіченості, оскільки мовлення у їх подальшій практичній діяльності виступатиме джерелом і носієм інформації, засобом впливу й переконання, а тому обов'язково має бути нормативним і досконалим. Мовленнєва компетентність фахівця виявляється у різних формах спілкування: усне й писемне мовлення, внутрішнє і зовнішнє, діалогічне, монологічне й полілогічне, повсякденне (побутове) і професійне, підготовлене й непідготовлене (спонтанне) тощо.

Мовна/мовленнєва культура студента формується за різних взаємопов'язаних умов, як-от: шанування державної мови; читання різних джерел, якими репрезентоване стилістичне розмаїття рідної мови (наукова, художня, публіцистична, офіційно-ділова, юридична література); стеження за змінами норм української літературної мови, які фіксуються новими редакціями правопису та лексикографічними виданнями тощо

Розробкою тлумачення феномену **мовна компетентність** традиційно опікуються психолінгвістика, лінгводидактика, загальне, порівняльне і прикладне мовознавство. У сенсі, зокрема, навчання другої/нерідної мови їх нараховується чимало у проєкціях різних лінгвістичних напрямів та шкіл.

У світлі зазначеного зміст поняття *оволодівати мовою* формується усвідомленим, коректним, вільним і адекватним здійсненням ефективної комунікативної діяльності певною мовою. Отже, вагомою складовою комунікативної компетентності фахівця і, зокрема, гуманітарія є лінгвістична (мовна) компетентність, визначення котрої як комплексного поняття ще і досі не набуло єдиного та достатньо коректного вербального формулювання ані у вітчизняній, ані в зарубіжній лінгвістиці

Від яких же чинників залежать якість та кількісні параметри компетентності з нерідної/опановуваної фахової мови?

1. Студентові потрібно *опанувати закономірності* і функціонування мовних форм у конкретних мовленнєвих ситуаціях, і використання їх у різних продуктивних видах фахової мовленнєвої діяльності (при аудіюванні, читанні, говорінні, письмі).

2. Формування *термінологічної* компетентності для фахової діяльності.

3. *Комунікативна компетентність*. Зміст комунікативної компетентності формують знання, вміння, навички, необхідні для розуміння інших/чужих і формування власних програм мовленнєвої поведінки.

4. *Риторична компетентність*

Отже, опанування у ВНЗ мовою спеціальності — це засвоєння передусім наукового стилю як функційного різновиду національної літературної мови в межах обраної галузі знань.

2. Науковий стиль і мовлення як основне джерело фахових знань

Сучасна українська мова, як природний вербальний резервуар інформації, має розгалужену систему функційних різновидів – стилів, які обслуговують різні потреби комунікації: повідомлення, інструктаж, з'ясування, пояснення, обґрунтування, переконання, обговорення, пропаганда, діяння, вплив тощо.

Науковий стиль української мови має свої *особливості*. Його основна *функція* – *інформативна* (повідомлення, пояснення, з'ясування, обґрунтування, роз'яснення, класифікація понять, систематизація знань, аргументований доказ); *завдання* – передавання наукової інформації; *обставини мовлення* – офіційні. Досить широким є діапазон його *використання* – наукові праці (дисертації, монографії, статті, доповіді, реферати, рецензії, анотації, тези), підручники і навчальні посібники для ВНЗ, науково-популярні журнали тощо.

Загальні *ознаки наукового стилю* мови – поняттєвість, об'єктивність, очність, логічність, доказовість, аргументованість, переконливість, узагальнення, абстрагованість, висновки; *мовні ознаки* – усна і писемна форми, широке використання термінів та іншомовної лексики, номенклатурних назв, символів, таблиць, діаграм, схем, графіків, цитат, переважання складних речень; *форма тексту* – монологічна (опис, міркування). Як функційний різновид високорозвиненої літературної мови, науковий стиль репрезентує багатство виражальних можливостей української мови, забезпечуючи спілкування у важливих сферах суспільного життя.

Активно функціонуючи в різних формах вираження наукової думки (найчастіше – у письмовій, рідше – в усній), науковий стиль розгалужується, за традиційною класифікацією, на *чотири основні різновиди*: власне науковий, науково-навчальний, науково-популярний, науково-публіцистичний.

Спосіб викладення матеріалу в науковій літературі визначають як формально-логічний (колективний). І саме він обумовлює вибір системи мовних (лексичних, граматичних) засобів для створення наукового тексту як завершеного комунікативного акту, організованого за законами і чинними нормами цієї мови.

Робота з навчальним текстом, який разом з лекціями є основним джерелом науково-професійної інформації, дозволяє самостійно здобувати, систематизувати й структурувати знання та вдосконалювати навички зі смислового аналізу тексту засобами різних видів читання (суцільного, оглядового, пошукового, реферативного).

Навчальним називають такий науковий текст, який узято для розв'язання певного освітянського завдання. Текст являє собою один із тих об'єктів дослідження, який допускає можливість роботи з ним у різних ракурсах. **Науковий текст**, наочно демонструючи застосування морфолого-синтаксичних та лексико-граматичних конструкцій у їх «природному»

оточенні для опису наукових концептів, є взірцем монологічного наукового мовлення та тією базою, на якій ґрунтується власне наукове висловлювання. У цих функціях на заняттях з мовних дисциплін *науковий текст виступає і як засіб навчання мови, і як об'єкт вивчення*. В останньому випадку предмет розгляду становлять такі особливості тексту: структурно-змістова організація, комунікативна скерованість, композиційна завершеність, різні типи лексичного, граматичного, логічного й стилістичного зв'язку між елементами тексту, інформаційна достатність і насиченість, різні способи подання наукової думки тощо.

Навчальний науковий текст розглядають як єдиний комунікативний блок, що має чітку, логізовану структурну організацію, яка формується під впливом двох основних факторів: характеру висвітлюваного змісту (тема - підтема - комбінація підтем) та способу його презентації.

Комунікативними блоками є і його складові частини (компоненти), розташовані у певній послідовності. Кожний із компонентів тексту є функційно значущою одиницею, тобто може виконувати функції роз'яснення, обґрунтування, уточнення, доповнення, унаочнення тощо. Визначення цих функцій сприяє адекватному розумінню тексту.

Систематична робота з науково-навчальною літературою відшліфовує вміння щодо сприйняття, утримання й поновлення інформації, змістової і мовної компресії тексту джерела та активно розвиває навички писемного мовлення.

Здобуття знань шляхом самостійного опрацювання текстів (а це і є основний чинник самоосвіти!) ґрунтується на комплексі взаємопов'язаних умінь: визначати і формулювати основну проблематику текста-джерела, здійснювати смисловий і структурний аналіз тексту, стисло подавати інформацію тексту за деталізованим планом, знаходити додаткову, побіжну інформацію і відмежовувати її від головної, здійснювати поєднання інформації різних джерел (за допомогою порядку слів, фраз, абзаців і відповідних засобів зв'язку тексту), «згортати» («пакувати») інформацію тексту до рівня головної у різні способи (синтаксична конденсація, вилучення зайвої інформації та скорочення слів, речень, фраз, смислових фрагментів тощо); вводити елементи опису тексту-джерела до продукованого тексту та об'єднувати в ньому всі його компоненти (основний матеріал джерела, додатковий матеріал, оцінка тощо).

Безперечно, що організація процесу самостійного здобуття знань залежатиме і від мети та видів читання. Наукою напрацьовано загальні правила роботи з науковим текстом як правила його читання (розуміння):

- ознайомтеся спочатку з бібліографічним описом тексту;
- переконайтеся, що розумієте всі слова, терміни, терміносполуки, фрази;
- читайте з олівцем в руках, робіть потрібні позначки (наприклад, різнокольорові у відповідності до характеру позначок);

- обміркуйте здобуту інформацію, осмисліть її, спираючись на свої знання і досвід; систематизуйте знання;
- доберіть самостійно приклади, що також ілюструють головні ідеї (думки) тексту;
- перечитайте ще раз найважливіші за змістом фрагменти тексту та ті, що ще не зовсім зрозумілі або ж викликають певний сумнів;
- письмово передайте основну інформацію;
- критично сприймайте прочитане, порівнюйте з інформацією інших джерел щодо висвітлюваного питання, знайомтеся з рецензіями на опрацьовані наукові джерела.

Отже, специфіка роботи з науковим текстом впливає з об'єктивної потреби – здійснювати у найбільш ефективний спосіб аналітико-синтетичну переробку текстової інформації, що в свою чергу вимагає сформованості двох взаємопов'язаних умінь:

- 1) аналізувати текст за композиційно-сисловою структурою;
- 2) подавати здобуту інформацію у стислій формі різними жанрами писемної продукції.

Ці уміння можна якісно та швидко розвинути завдяки систематичній роботі, що врешті-решт сприятиме формуванню і подальшому вдосконаленню творчих здібностей для виконання науково-дослідної роботи.²⁷

3. Алгоритмічні приписи як ефективний засіб керування процесом здобуття професійних знань

Для початку з'ясуємо що таке алгоритм – це по суті такий набір конкретних правил (інструкцій) виконання і дотримання яких завершується бажаним результатом.

Основні *вимоги до алгоритмів* – визначеність, масовість, результативність.

Алгоритмічні приписи – це дії, які залежать від розуміння їх людиною. Внаслідок цього операції, з яких складаються такі приписи, можуть бути досить складними «блоками» розумових дій, аби виконавець міг без надмірного напруження та адекватно оперувати цими блоками.

Найбільш раціональними є узагальнені, нежорсткі приписи, які являють собою послідовні прийоми (методи, «кроки») розв'язання широкого класу завдань, – інструкції, пам'ятки, вказівки. Навчання за допомогою алгоритмів керування є перспективним, оскільки завдяки приписам процес «технології» оволодіння навчальними дисциплінами та фахом відбувається усвідомлено, раціонально, ефективно.

Алгоритмічні приписи, визначаючи систему орієнтирів, зокрема послідовність і зміст розумових дій («кроки») для розв'язання навчального чи професійного завдання, реально допомагають користувачам сформулювати та

²⁷ Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: Навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.

вдосконалити навички з найраціональнішої організації мисленнево-мовленнєвої діяльності, дозволяють зменшити ймовірність помилкових дій при досягненні мовних/мовленнєвих цілей, дають можливість оперативно і вчасно контролювати свої «мисленнєві» кроки, самостійно з'ясовувати помилки та, проаналізувавши їх, відповідно коригувати свою мовну/мовленнєву діяльність.

Приписи *сприяють* піднесенню якості знань, *формують і розвивають* навички раціональної організації навчальної праці, дозволяють систематизувати та структурувати набуті знання й навички, розвивають самостійність та інтелектуальну активність, логізують розумову діяльність, мовне мислення, що все разом при навчанні мови спеціальності збагачує мовну/мовленнєву компетентність, яка є невід'ємною складовою і вагомим гарантом освіченості та професіоналізму.

Узагальнення, яке відбувається при розробці алгоритмічного припису, є необхідною умовою для застосування знань на практиці. З іншого боку, алгоритмічні приписи – це передумова самостійного розв'язання подібних завдань за нових навчальних та фахових ситуацій. При розв'язанні таких завдань виникає нове знання, яке віддзеркалюється в умінні враховувати ознаки поняття, визначати з-поміж них істотні, з'ясовувати послідовність операцій, що дозволяє дійти правильного рішення, зробити об'єктивний висновок, перевірити та, в разі потреби, скоригувати його.

Отже, робота за алгоритмічними приписами має відбуватися кількома взаємообумовленими етапами:

- 1) ознайомлення з системою регламентованих приписом орієнтирів для виконання поставленого завдання;
- 2) засвоєння (тренінг) часткових орієнтирів як проміжних форм системи мисленнєвих операцій, якою і виступає весь припис;
- 3) усвідомлення блоків і всіх кроків алгоритмічного припису;
- 4) засвоєння припису під керівництвом викладача та самостійне розв'язання завдань при опорі на алгоритмічний припис;
- 5) організація мисленнево-мовленнєвої діяльності за внутрішньою програмою без зорової опори на припис.

4. Інтегральний алгоритм (золоті правила) швидкого читання

Навички швидкого читання, як і скоропису, суттєво впливають на якість і темп навчальної, наукової та професійної діяльності.

Кожен має і може навчитися читати швидко (500 і більше слів за хвилину або 3000 і більше знаків за хвилину), якщо з'ясує причини свого повільного читання (наприклад, артикулювання під час читання «про себе», затримування на одній фразі, відсутність уваги, невміння зосереджуватися, недостатність поля зору тощо) та усвідомить сім золотих правил швидкого читання:

1. Читати «про себе» без артикулювання.
2. Читати «по вертикалі».
3. Читати за інтегральним алгоритмом, що визначає послідовність пошуку інформації і здобуття нових знань:

- а) назва книги (статті);
- б) автор;
- в) вихідні дані джерела;
- г) назви розділів, глав, параграфів, тем, підтем тощо;
- д) фактаж;
- е) незрозумілі, спірні місця тощо;
- є) новизна інформації, можливості її використання у практичній діяльності.

4. Читати джерело перший раз повністю, без регресій. Повторне читання джерела здійснювати після осмислення його за першим разом читання.

5. Читати за диференціальним алгоритмом, що допомагає визначити головну, важливу, потрібну інформацію:

- а) ключові слова, терміни;
- б) смислові ряди;
- в) домінанту-значення.

6. Вдосконалювати щодня увагу, короткочасну і довготривалу пам'ять, швидкість читання.

7. Читати щодня обов'язковий для себе обсяг наукової літератури.²⁸

Питання для самоконтролю:

1. Яким чином мовна/мовленнєва компетентність впливає на професійну діяльність?
2. Що означає знати мову?
3. Чи є рівнозначними поширені в наш час поняття вивчити мову й опанувати мову?
4. Як формується мовна/мовленнєва культура студента?
5. Від яких же чинників залежать якість та кількісні параметри компетентності з нерідної/опановуваної фахової мови?
6. Які особливості має науковий стиль української мови ? в чому вони розкриваються?
7. Які вам знайомі функції мови?
8. Як працювати із науковим текстом?
9. Які основні вимоги до алгоритмів? Яка мета їх дотримання? Назвіть етапи роботи з ними.
10. Як навчитися швидко читати?

---

²⁸ Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: Навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.

Лекція 9. Культура писемного наукового мовлення

ПЛАН

1. Наукові тексти різних жанрів: властивості і структурно–сміслові компоненти
2. Організація академічного тексту
3. Вимоги до текстів наукового стилю

Література: 2, 3, 8, 9, 11, 12, 18, 20, 21

Поняття і терміни: жанр, первинні наукові тексти, вторинні наукові тексти, монографія, дисертація, наукові статті, реферати, анотації, тези, огляди, рецензії, великі і малі жанри, процедура, факти, практика аналізу, практика синтезу, хронологічний порядок, логічний поділ, причинно-наслідковий порядок, протиставлення, абзац, структура абзацу, заголовне речення, підтримуюче речення, заключне речення, контрольна думка, тема, вступ, висновок.

1. Наукові тексти різних жанрів: властивості і структурно–сміслові компоненти

Поділ наукових текстів на жанри визначається їх приналежністю до відповідного підстилю, метою, способом викладення інформації, обсягом та структурою. *Жанр* (від франц. genre – вид, стиль, жанр) – форма організації мовного матеріалу в межах певного стилю мовлення, яка історично склалася і має свою функціонально-сміслову специфіку і усталену композиційну структуру.

За ступенем узагальнення наукового матеріалу розрізняють первинні і вторинні жанри:

первинні наукові тексти: монографія, дисертація, бакалаврські, магістерські роботи, наукова стаття, наукова доповідь та ін. Їх мета – виклад первинних наукових відомостей, отриманих у процесі наукових досліджень;

вторинні наукові тексти: конспекти, реферати, анотації, рецензії, тези, науково-технічні огляди, наукові звіти, резюме, протоколи засідань наукових зібрань тощо. Мета вторинних наукових текстів – опис змісту первинних текстів.

За формою жанри наукового мовлення поділяють на великі і малі. До великих жанрів належать дисертації, енциклопедії, монографії, довідники, навчальні посібники; до малих – наукові статті, реферати, анотації, тези, огляди, рецензії.

До власне наукового підстилю відносять тексти таких жанрів:

1) монографія – одноосібно написана наукова праця (видається у формі окремої книги), присвячена дослідженню окремої наукової проблеми, в якій зібрано, систематизовано й узагальнено значну кількість фактичного матеріалу, на підставі чого одержано переконливі наукові результати, сформульовано висновки. Така монографія називається авторською. Існує також жанр колективної монографії – це *наукова праця*, написана кількома

вченими у співавторстві, в якій глибоко вивчається, узагальнюється, описується і досліджується яка-небудь одна наукова тема або напрям.

2) дисертація – оригінальне самостійне науково завершене дослідження, яке може сприяти розв'язанню певної наукової проблеми (для кандидатської дисертації) або відкриттю нових напрямів у науці (для докторської дисертації);

3) наукова стаття – вид наукових публікацій, де описано кінцеві або проміжні результати дослідження, обґрунтовано способи їх отримання, а також окреслено перспективи наступної наукової роботи з певної тематики;

4) курсова робота – самостійне навчально-наукове дослідження студента, що передбачає поглиблення й узагальнення знань із певної фахової чи професійно орієнтованої дисципліни.

5) дипломна робота (проект) – це кваліфікаційна робота здобувача вищої освіти, яка є самостійним науковим дослідженням, що готується для публічного захисту з метою одержання відповідного рівня вищої освіти (бакалавра або магістра). Це навчально-наукове дослідження, що включає систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань із базової фахової навчальної дисципліни та їх застосування для розв'язання конкретних наукових і практичних завдань у відповідній галузі знання.

У науковому стилі пишуть також твори малих жанрів – реферати, анотації, рецензії, наукові доповіді тощо²⁹.

2. Організація академічного тексту

Академічний текст, як ми вже розуміємо, це досить складне утворення – ціла система взаємопов'язаних елементів, процедур і кроків, відповідей на питання хто, що і про що, і, врешті, як і навіщо пише текст. Питання щодо особи, що пише текст насправді є актуальним у професійному академічному тексті, адже авторитетність і компетентність у фаховому полі є вагомим фактом. Так, для вивчення питань ми орієнтуємося на фахівців певної галузі, авторитетних досвідчених науковців, щоб мати цілісну картину досліджуваного з професійної точки зору. Звісно, що інколи й дилетант може потрапити висловити цікаву/креативну думку. І тут постає питання – що саме і про що пише? – відповідь криється у правильно сформульованій темі тексту. Формулювання теми досить складна річ, адже передбачає поєднання власних ідей і вже відомої інформації у декількох словах, що викликають у читача свої власні взаємозв'язки і аналогії, а відповідно – сприйняття і розуміння. Третє питання «Як і навіщо?» стосується автора тексту, тобто того, що він зробив і як, щоб читач зрозумів його ідею так, як він те розуміє. Т.В.Лютий, услід за І.Б. Короткіною, визначають це як процедуру.

Процедура – це інтелектуальна дія, що визначає власну позицію щодо теми дослідження, основу на власних знаннях та розумінні предметної

²⁹ Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с.

галузі. Також можна говорити, що процедура – це міст між безпосередньо методикою досліджень та манерою (лінією) подання під час оприлюднення результатів ваших досліджень. Часто у тексті використовуються різні процедури, проте одна завжди має домінувати. Така процедура ще називається **центральною**. В академічних текстах соціо-гуманітарного та економічного характеру гарним тоном є зазначення центральної процедури у назві. В працях з точних та природничих дисциплін центральна процедура подається у тезі (про тезу детально поговоримо трохи згодом). Таким чином, два останніх питання можна об'єднати у одне: «Що і як?», де «що?» – то тема, а «як?» – процедура.³⁰

процедура

Відстеження (представити основні етапи)

Дослідження (розділити на складові і критично обговорити кожную частину)

Огляд (представити основні характеристики)

Порівняння, зіставлення або протиставлення

Аналіз (розділити на складові, структурувати)

Доказ (переконати за допомогою аргументації)

Опис (представити в деталях)

Логічний порядок (спосіб організації тексту)

Хронологічний: в часі або в послідовності подій або етапів

Ієрархічний: від найбільш важливого до другорядного

Класифікаційний: згрупувати ідеї і впорядкувати їх логічно

Порівняльно-порівняльний: послідовно по характеристикам або блоками

Дедуктивний: від загального до часткового

Причинно-наслідковий: від найменш важливого до найбільш важливого

У порядку розташування, розміру або форми об'єктів

Отже, робота над текстом починається наступним чином: розуміння теми (культурний вимір) і ставлення до неї (критичний вимір) дають нам можливість висунути і сформулювати тезу (сильна теза нагадає нам про «п'ятий елемент» – силу), знайти підхід до предмета дослідження (процедуру, спосіб організації тексту) і на цій підставі намітити фокус тексту. Щоб організувати текст, необхідно на основі процедури вибудувати систему доказів, яка буде спиратися на аргументи, які підтримуються фактами. Факти повинні покрити предметну область (знову культурний вимір). Факти не варто плутати із думками.

Фактами вважаються висловлення, які можуть бути доведеними/спростованими загальновідомою інформацією (довідкова

³⁰ Навчальний посібник з дисципліни «Академічне письмо та оприлюднення наукових результатів» / Укладач Лютий Т.В. URL: https://www.dropbox.com/s/63irdh9zfsfh6s9/04_LyutyyTV_Academic_Writing.pdf?dl=0

література, статистика). Факти – це об'єктивна річ і загальновідома. Факти можна висловлювати множиною думок, що може створити дискусійний характер думки.

Думка – завжди потребує доведення процедурами (аналізом, оглядом, синтезом) засобами аргументації чи фактами. Вона індивідуальна, суб'єктивна.

Практика аналізу.

Аналіз передбачає виокремлення складових цілого, або розуміється як метод дослідження, тобто визначення складу. Отже, для складання власних текстів треба розуміти з чого його складати – визначити будівні елементи.

Одним із найважливіших будівних елементів тексту є абзац. Всупереч поширеній в нашій освіті думці, текст не ділиться на абзаци, а будується з них, як будівля з блоків. Для того, щоб будівля була надійною, зручною і красивою, кожному блоку має відповідати своє точне місце, а кожен абзац повинен володіти і внутрішньої цілісністю, і міцними зв'язками з іншими абзацами. Якщо текст збудований продумано і точно, то поміняти в ньому що-небудь місцями практично неможливо: він утворює єдине логічне ціле. Таким чином, добре організовані абзаци допомагають авторові переконливіше викладати свої ідеї, а читачеві – легше їх сприймати.

П'ятиабзацне есе слайд.

Практика синтезу.

Відомо, що синтез як метод вивчення предмету передбачає поєднання окремих частин і розгляд їх як єдиного цілого, тобто вивчення, у нашому випадку, академічного тексту як цілого.

Чесно кажучи, вивести текст зі вступу і висновку простіше, ніж вступ і висновок з основної частини. Проте, якщо автор написав академічно грамотний текст, то його логіка повинна підказати і ту центральну думку, яка проходить через основну частину, і питання, яким автор задавався, і висновок, до якого він прийшов. Зрештою, висновок повинен виникати з доказів в основній частині. Маючи десять абзацив і логічний поділ текстів на два блоки, ми маємо цілком гідну підставу для того, щоб зрозуміти автора.

Власне єдність тексту, визначається головною ідеєю, яка проходить через весь текст. Ця ідея чітко виражається тезовим реченням у вступі у вигляді теми, потім поділяється на окремі аспекти, кожному з яких відповідає один абзац. Абзаци упорядковуються так, щоб аспекти утворили логічну послідовність, що призводить читача до головного висновку, який виражений у заключній частині.

Виходить, що в тексті, по-перше, немає жодного абзацу, який би не підтримував основну ідею в будь-якому окремому аспекті, а по-друге, послідовність абзацив буде підпорядкована єдиній логіці, яка вибудовує аспекти в чітко визначеному порядку і, відповідно, вимагає для кожного абзацу тільки одного певного місця в тексті.

Найбільш характерними видами логічного порядку є *хронологічний порядок, логічний поділ ідей, причинно-наслідковий порядок і порівняння /*

протиставлення.

Хронологічний порядок – це порядок викладу в часі, тобто послідовність подій або фаз процесу, як наприклад, етапи розвитку школи, послідовність розробки інноваційного проекту, опис навчального процесу і т.д.

У **логічному поділі** ідей тема розділяється на частини, і кожна з частин обговорюється окремо. Наприклад, вступ шкільної програми основ православної культури може обговорюватися з точки зору соціальних, психологічних і політичних наслідків для суспільства. Послідовність викладу цих блоків розділених ідей в тексті також визначається логікою (наприклад, пріоритетністю, ступенем впливу або масштабами).

У **причинно-наслідковому порядку** обговорюються причини або наслідки (результати) будь-яких дій, подій або процесів. У тексті можуть обговорюватися одночасно і причини, і наслідки, як наприклад, результати прийняття нового державного стандарту, вплив зміни адміністративного статусу району на роботу системи освіти, нова кадрова політика директора школи, аналіз причин падіння успішності і т.д.

Порівняння / протиставлення – це логічний порядок, в якому йде мова про схожість і/або відмінності між двома або більше явищами або предметами, як наприклад, успіхи школи до і після впровадження нових технологій навчання або порівняльний аналіз різних інноваційних програм.

Єдність тексту визначається не тільки логічним порядком і правильною структурою. Існують важливі мовні засоби, що дозволяють об'єднати текст і допомогти читачеві не випустити з уваги основну ідею. Так, наприклад, на риторичі ми вивчали заперечувальні, нейтральні, підтверджувальні перехідні конструкції, що допомагають організувати текст.

Формулювання головної ідеї тексту - тези.

У академічному тексті може використовуватися декілька процедур, але важливо пам'ятати, що цілісність тексту досягається за рахунок єдиної об'єднуючої його ідеї, ключового питання або завдання, яка утримує фокус тексту. Ця ідея виражається в підході письменника до теми і вказується в тезі як головна процедура.

Теза – це твердження, в якому сформульована центральна ідея всього тексту. Правильно сформульована теза дозволяє утримати фокус тексту від вступу до заключної частини.

Теза має формулюватися у вступі, її розкриттю буде підпорядкована основна частина, в якій буде проведено дослідження, а в заключній частині теза постане перед читачем вже у вигляді головного висновку.

Розташування тези у вступі не означає, що вона формулюється під час роботи над ним. Насправді, теза формулюється ще до початку роботи над текстом і неодноразово коригується в процесі роботи, поки, нарешті, не займе своє місце на початку готового тексту. Коли у вас немає тези, у вас немає ні центральної ідеї, ні уявлення про те, що, як і навіщо ви будете писати, в результаті чого писемність перетворюється в некерований, складний і досить безглуздий процес.

Правила формулювання тез.

1. Теза не може бути виражена у вигляді факту, оскільки її потрібно довести.

Наприклад: *Державний устрій на основі федерації передбачає наявність декількох суб'єктів, що володіють певною політичною самостійністю.*

2. Теза не повинна містити занадто вузьку думку, яку можна розкрити одним абзацом.

Наприклад: *Вимоги, що пред'являються до студентів ДонНУЕТ під час вступу, включають не тільки результати ЗНО.*

3. Теза не повинна бути занадто загальною: це звужує й обмежує більш загальну тему.

Наприклад: *Розвиток інформаційних технологій необхідний в усіх галузях.*

4. Протилежні ідеї не повинні бути виражені рівнозначно: теза повинна відображати позицію автора і фокусувати увагу на доказі.

Наприклад: *Трудова міграція надає як позитивний, так і негативний вплив на економіку країни.*

Абзац як основний елемент тексту. Структура абзацу.

Для написання зв'язного логічного тексту нам потрібно оволодіти навичками написання його найменшої одиниці – абзацу. Головною функцією абзаців є сприяння логічності побудови тексту.

Абзац – це група тематично взаємопов'язаних речень, в яких може обговорюватися одна основна думка, висуватися нова теза, продовжуватися висвітлення теми попереднього абзацу з іншої точки зору тощо. Абзац може складатися із одного або кількох речень, однак їх кількість не важлива для якісного представлення мікротеми, що розкривається у абзаці.

Абзац має свою структуру з трьох елементів: заголовне речення, підтримуюче речення, а також заключне речення.

Заголовне речення передає основну думку абзацу. Воно не тільки називає тему абзацу (про що в ньому піде мова), а й обмежує цю тему рамками того специфічного аспекту або аргументу, який може бути повністю розглянуто в одному абзаці. Та частина заголовного речення, в якій формулюється цей специфічний аспект, називається контрольною думкою. Наприклад:

Тема	Контрольна думка
Зимовий цикл українських свят	– це низка національно-релігійних свят,

що тривають від 4 грудня до 15 лютого.

Малюнок 3 – Модель заголовного речення

Підтримуюче речення розвиває тему, тобто пояснює або підтверджує заголовне речення, пропонуючи більш детальну інформацію в напрямку, заданому контрольною думкою. Ось приклад підтримуючих речень до наведеного вище заголовного речення:

Цикл зимових свят починається 4 грудня зі свята Введення в храм Пресвятої Богородиці, «коли вводиться літо у зиму». З цього дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку не можна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня). У зимовому циклі простежується двочастинна структура давньої обрядовості: зустріч – проводи. Зустріччю предків на Свят-вечір розпочинався період найважливіших зимових свят – Різдвяні свята, котрі закінчувалися проводами на Водохреща. Різдвяний цикл свят був пов'язаний із відродженням нового сонця, яке відтоді починає щораз вище підноситися і тепліше пригрівати. У ньому було найбільше обрядових дійств, якими намагалися забезпечити здоров'я, щастя і достаток; багато з них також було спрямовано на шанування покійних предків. У цей період українці вінували, колядували та щедрували – співали ритуальних пісень-побажань господарям осель та їхнім домочадцям. Умовно завершував зимовий цикл святкових дат 15 лютого – Стрітення, з ним народне повір'я пов'язувало прикмети, за якими визначали настання весни, передбачали, яке буде літо.

Заключне речення вказує на кінець абзацу і залишає читачеві важливі моменти для запам'ятовування або підводить підсумок, перефразовуючи заголовне речення:

Таку багату національну спадщину традиційних зимових свят, що засвідчують світогляд пращурів, важливо передати нащадкам.

Заключне речення пишеться не завжди і не в кожному абзаці, проте буває особливо корисним в тих випадках, коли абзац насичений деталями, текст складний за змістом або перехід від однієї думки до іншої вимагає особливої уваги. Воно також необхідне, коли абзац представляє собою окремий текст (наприклад, анотацію або резюме). У даному випадку заключним можна вважати і останнє речення абзацу, де вказано на завершуваність зимових свят 15 лютого.

Заголовне речення є корисним навігаційним засобом як для письменника, так і для читача. Письменникові видно, яку інформацію потрібно включити в даний абзац (і яку, відповідно, виключити), а читачеві видно, про що піде мова в даному абзаці, і він краще підготовлений до сприйняття даної інформації. Більш того, це заощадить час читача, оскільки підтримуючі речення можна і не читати (хоча писати їх, природно, необхідно). Подивіться на три речення нижче.

Гонконг – один з найбільш гучних і багатолюдних міст світу.

Гонконг розташований близько до побережжя, але далеко від великих річок на півдні Китаю.

Гонконг є місцем базування офісів цілого ряду провідних компаній.

Всі три речення починаються однією темою (*Гонконг*), однак контрольна думка у кожного своя. Відповідно, кожне з цих речень може бути заголовним і відкривати свій власний абзац. Читачеві легко припустити, які деталі будуть викладатися письменником в кожному випадку, і він може уважно прочитати один абзац (наприклад, про компанії, розташовані в Гонконзі) і пропустити інші, лише пробігши очима заголовні речення.

Диспозиція і цілісність абзацу.

Ми приділили достатньо уваги заголовним реченням і тому, як завдяки добре сформульованій контрольній думці абзац організовується і вбирає в себе необхідну і впорядковану відповідним чином інформацію. Останні речення, можливо, не такі важливі і помітні, проте в грамотному тексті і у них є певні функції. Виробивши навик починати абзац з заголовного речення, корисно пам'ятати і про те, як закінчити абзац і зв'язати його з наступним реченням.

Як уже говорилося, останні речення абзацу можуть виконувати дві функції: по-перше, підводити підсумок того, про що йшла мова в абзаці, перефразовуючи заголовне речення; по-друге, пов'язувати цей абзац з наступним, не розкриваючи його тему, але натякаючи на те, як буде розвиватися текст далі. В цьому відношенні функції заключного речення схожі з функціями укладення до тексту, особливо якщо це висновок не до статті, а до рубрики статті або до глави в книзі. Крім того, абзац у тексті може починатися (і часто починається) з речення, що зв'язує його з попереднім абзацом.

У науковій літературі заключне речення абзацу в тексті дозволяє зробити висновок з нього, що може бути дуже зручно для побудови висновкової частини всього тексту. Ці проміжні висновки збираються потім воедино і допомагають читачеві сприймати текст як ціле, слідуючи за логікою автора.

Вступ і заключна частина. Основні функції і характеристики вступ.

Вступ і висновок – найважливіші складові академічного тексту. Щоб знайти їх, важливо розуміти їх основні характеристики, звернімо увагу на те, що вступ інтригує читача і повідомляє йому головну тему, про яку піде мова, а висновок підводить підсумки і дивиться в майбутнє.

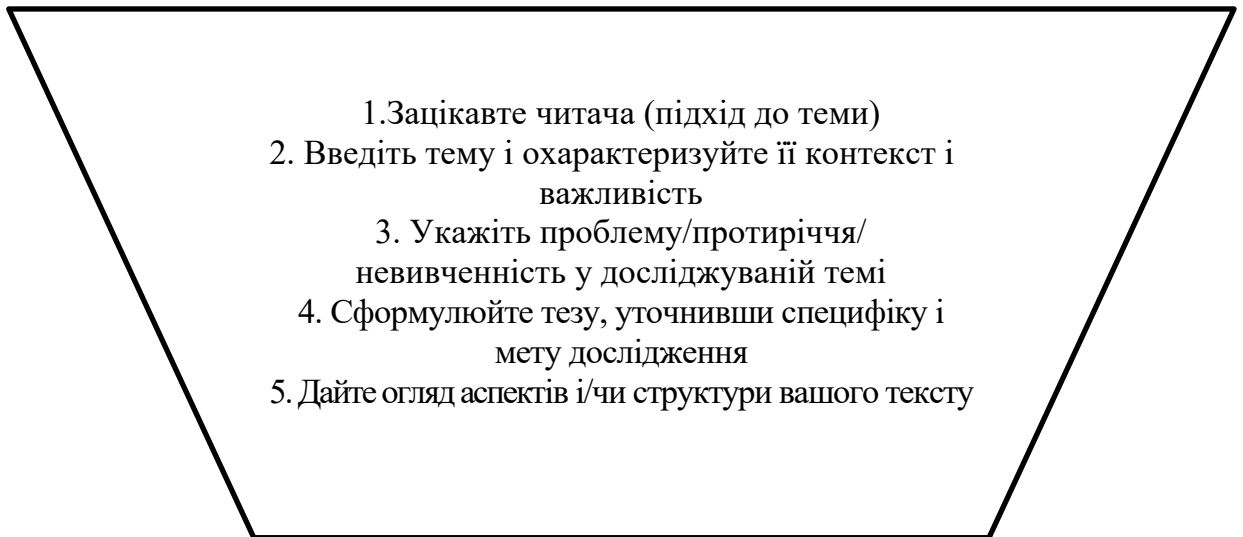
Вступ виконує цілий комплекс функцій: зацікавити читача, окреслити тему в цілому, позначити проблему, сформулювати тезу, намітити структуру тексту і аспекти, за якими буде проходити дослідження. І все це повинно бути укладено в один невеликий абзац.

Вступ іноді порівнюють з лійкою, за допомогою якої автор звужує дискусійне поле до тієї проблеми, яку можна вирішити в межах даного тексту (рис. 2.4). Перш за все, треба зацікавити читача, щоб він в цю «воронку» зазірнув. Потім потрібно окреслити тему, в рамках якої проводиться дослідження (предметна область) і виділити в ній ту проблему, яка буде розглядатися в тексті. Далі формулюється ключова ідея, тобто теза (що має на

увазі і процедуру) і, нарешті, дається огляд аспектів, або етапів, які текст охоплює.

У базовій моделі есе (рис. 2.2) верхня центральна стрілка показує, що вступ виникає з якогось зовнішнього контексту, загального для автора і читача за межами тексту. З цього ж зовнішнього контексту, тобто з розуміння теми або культурного виміру, народжується і ідея автора. Проходячи через воронку вступу, ця ідея знаходить чітких обрисів, формулюється і стає об'єктом дослідження зі спрямованою на нього певною процедурою.

Малюнок 4 – Структура вступу за принципом лійки

Стрілка, що веде від вступу до першого абзацу основної частини, показує відразу два типи зв'язку: зв'язок вступу з усією основною частиною тексту і його зв'язок безпосередньо з першим абзацом основної частини. З одного боку, у вступі вказуються аспекти проблеми, які будуть розглядатися в тексті в порядку їх викладу, а з іншого боку, останні слова вступу можуть слугувати певною мірою заключним реченням, яке буде пов'язувати його з темою першого абзацу основної частини.

Однак найважливішою частиною вступу є формулювання тези – тієї ідеї, яку автор розвиває і доводить і на основі якої, врешті-решт, робить висновок. З урахуванням «інтриги», теза не буде міститися в першому реченні, проте воно цілком може увібрати в себе аспекти проблеми і навіть порядок їх викладу.

Перехід від «інтриги» до тези і аспектам обговорення лежить через постановку проблеми. Зацікавивши читача, автор лише привертає його увагу. Далі він повинен сформулювати саму проблему, яка спонукала його писати, а вже від проблеми перейти до тези, сфокусувавши увагу на те коло питань, яке можна обговорити в рамках даного тексту. Тут важливо, що не тільки абзац, а й ціле есе, стаття або навіть книга не можуть осягнути неосяжне. Вступ, таким чином, і окреслює рамки дослідження, і організовує текст, і налаштовує його

фокус³¹.

Обґрунтуємо вибір теми та її **актуальність**. Мовні засоби можна використати такі: *проблема ...має першорядне, наукове, теоретичне, практичне значення; проблема актуальна, цікава, доцільна, не втратила свого значення, актуальності тощо.*

В огляді літератури подаємо літературні джерела, що висвітлюють історію розвитку проблеми; теоретичні роботи, які повністю присвячені темі; роботи, які розкривають проблему частково, зробимо короткий висновок про ступінь висвітленості в науковій літературі основних аспектів теми.

Мовні засоби можна використати такі: *з указаної, названої, цієї проблеми існує...; наявна значна кількість..., недостатня кількість публікацій, робіт, досліджень.*

Мета дослідження – це уявлення про результат роботи. Мета визначається на основі більш конкретного, детального опису теми дослідження. Для формулювання мети дослідження можна запропонувати такі конструкції: *робота присвячена вивченню, розгляду, дослідженню, опису, вирішенню...*

Мовні засоби припущення можемо використати такі: *система роботи ... набуває ефективності, якщо; вивчення специфіки майстерності письменника ... сприятиме формуванню читацького інтересу, підвищуватиме читацьку культуру дітей за умов...*

Завдання дослідження в сукупності повинні давати уявлення, що слід зробити для досягнення мети. У науковій роботі формулюємо, як правило, від 3 до 5–7 завдань. Серед мовних засобів оформлення завдань переважають дієслова *вивчити, дослідити, описати, проаналізувати, розглянути, визначити, встановити, обґрунтувати, виявити, перевірити, довести, показати, апробувати та ін., а також іменники фактори, підходи, роль, доцільність, форми, методи, прийоми, технології, критерії, особливості та ін.*

Для досягнення поставленої мети і розв'язання завдань у роботі вичленовують **методи**. Вибір методу залежить від предмета дослідження, спеціальності, за якою виконується наукова робота, від дослідницької мети³². Про методи, методика дослідження саме лінгвістичних текстів поговоримо на іншому предметі.

Методологічна основа – це основне, вихідне положення, на якому базується наукове дослідження. Йдеться про головні положення праць вітчизняних і зарубіжних дослідників, що стосуються певних наукових явищ.

Наприклад, загальною методологічною основою дисертації О. Переломової «Ідіостиль Валерія Шевчука» є лінгвістична концепція О. О.Потебні про слово як засіб апперцепції; концепція В. В. Виноградова про

³¹ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 130с

³² Семенов О.М. С-30 Культура наукової української мови: Навч. посіб. /За ред. Л.І. Мацько. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 252 с.

мовну особистість; вчення Г. О. Винокура і Б. О. Ларіна про естетичну функцію художнього слова. дисертація Наукова новизна. Наукова робота обов'язково має бути скерована на одержання нових знань в обраній галузі.

Зрозуміло, що для молодого дослідника є важким (а інколи й неможливим) процес здобуття абсолютно нових знань. У зв'язку із цим у студентських наукових роботах новизна визначається переважно такими термінами, як *доповнено, уточнено, узагальнено, систематизовано, класифіковано, проілюстровано, обґрунтовано, унаочнено*.

Практичне значення дослідження. Укажемо, кому і де будуть корисні отримані результати, розроблені матеріали. Для магістерських робіт, дисертацій важливо подати короткі відомості щодо впровадження результатів дослідження із зазначенням назв організацій, в яких здійснена апробація запропонованого дослідження.³³

Поняття заключної частини.

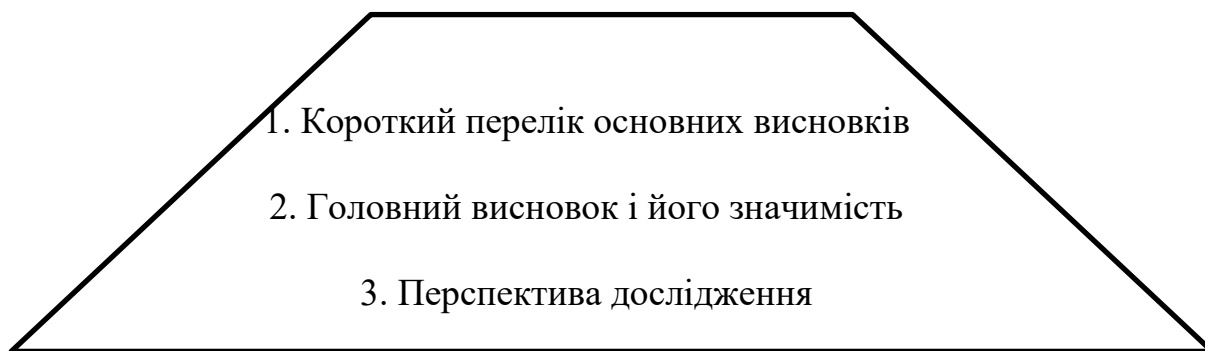
Структура закінчення є протилежною структурі вступу і нагадує «обернену воронку» і містить схожі за характером елементи, але в зворотному порядку (рис. 2.5). Найближче до тексту будуть перераховані висновки по кожному з аспектів, потім сформульований головний висновок, тобто твердження тези і обґрунтування його значущості, а потім тема ніби розчиняється, виходячи за межі тексту. Тут намічаються перспективи подальших досліджень (причому не обов'язково тільки даного дослідження і даними дослідниками), оцінюється значення отриманих результатів для розвитку цього напрямку досліджень і даються рекомендації про те, як можна використовувати результати дослідження в подальшому. Так фокус тексту розкривається і пов'язує ідеї письменника з більш широким контекстом досліджень за межами даного тексту.

Структура тексту і організація інформації всередині його елементів значно полегшує завдання і автора, і читача. Однак ідеальна структура завжди є лише моделлю, і ця модель досить гнучко використовується досвідченими авторами, що робить її ефективною, зручною і прийнятною в різних дисциплінарних і жанрових контекстах. Дотримання моделі аж ніяк не робить текст нудним і передбачуваним.

«Не слід повторювати зміст вступу, основної частини, висновки до розділів. Узагальнюємо власні спостереження, оцінюємо результати, одержані під час дослідження, вказуємо ступінь досягнення поставленої мети, виконання завдань, пропонуємо рекомендації щодо практичного використання здобутих результатів. Пишуться висновки тезами. Скористаймося при цьому такими мовними зворотами, як *узагальнено результати проведеного дослідження ...; відзначено, що ...; з'ясовано, що; дослідження показало ...; зіставний аналіз ... уможлиблює ...*»³⁴

³³ Там само

³⁴ Семенов О.М. С-30 Культура наукової української мови: Навч. посіб. /За ред. Л.І. Мацько. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 252 с.

Малюнок 5 – Структура заключної частини за принципом оберненої лійки

Важливим показником якісного академічного тексту є й те, що хороший висновок – це не закінчення, а лише початок! Закінчення є однією з найважливіших частин, що передає головну думку автора, а найголовніше – мету, адресовану читачеві.³⁵

3. Вимоги до текстів наукового стилю

Найхарактерніша ознака наукового стилю – формально-логічний спосіб викладу матеріалу. Це знаходить відображення в усій системі мовних засобів та правил їх практичного використання в текстах наукового стилю з метою дотримання таких основних вимог:

Об'єктивність та регламентованість. Науковий стиль є більш регламентованим й унормованим, ніж, наприклад, художній стиль, оскільки наукове повідомлення передусім має бути точним, логічним, умотивованим, таким, що доносить до адресата мовлення конкретну, однозначну інформацію, не викривлену зайвою суб'єктивністю, образністю, емоційністю. Текст наукового стилю підпорядкований завданням впливу на розумову, а не на почуттєву сферу, тому провідним є прагнення до максимальної об'єктивності. Ці вимоги реалізуються за допомогою використання відповідних мовних засобів:

а) широко використовуються терміни, абстрактна лексика, наукова фразеологія, що найбільш відповідають вимозі однозначності та конвенційності, адекватності й мінімізують можливість різного тлумачення, забезпечують зрозумілість інформації. Під час викладу матеріалу необхідно уникати понять, які не можна тлумачити однозначно. _

б) об'єктивність висловлення забезпечується безособовим характером викладу матеріалу, чому сприяє широке вживання безособових та неозначено-особових синтаксичних конструкцій. Увага зосереджується на змісті висловлення, а не на суб'єкті викладу, тому замість займенника 1 особи

³⁵ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 130с

однини використовуються: узагальнювальний займенник множини «МИ»; або форма дієслова 1-ї особи множини: *вважаємо, розглянемо, доведемо*; або форма викладу від 3-ї особи: *«Автор розробив...»* (замість *«Я розробив...»*). Аналогічну функцію виконують речення з пасивними дієприкметниками: *«Розроблений комплексний підхід до вивчення...»* або безособові речення: *«Було розроблено комплексний підхід...»*. Одним із засобів об'єктивізації на синтаксичному рівні є поширене використання неозначено-особових речень, наприклад: *«Спочатку проводять відбір зразків...»*;

в) обов'язковою умовою об'єктивності викладу матеріалу є наявність посилань на інші наукові тексти з чіткою адресацією (вказівкою назви джерела, автора, місця видання, сторінки) за допомогою використання усталених лексичних конструкцій: *за повідомленням..., на думку..., услід за..., як зазначає..., як вважає..., як доводить..., посилаючись на..., звертаючись до... і под.*

г) загальна емоційно-експресивна нейтральність викладу, що вимагає відсутності емоційно-експресивної лексики, діалектизмів, просторічної лексики, професійних жаргонізмів. Однак, варто зауважити, що сучасні дослідники все частіше розглядають наукову мову, відходячи від традиційного положення про несумісність її з емоційно-образною оцінкою, зауважуючи, що емоційно-оцінне сприйняття є невід'ємним складником у пізнанні і осмисленні людиною дійсності, в тому числі й науковому, що не може не відобразитися на способах мовної реалізації наукових знань.

Постмодерна парадигма позначилася на мовних канонах наукового стилю. Так, наприклад, можемо спостерігати новітні тенденції наукового викладу в досить емоційному способі мовленнєвого представлення наукових знань у працях маркетингової тематики: *«Найбільш сумний результат – конкуренція між марками товарів одного й того підприємства. Споживачі масово перейдуть на нове розширення, і бренд, який щойно чудово себе почував, загине. <...> Існують стратегії, які спеціально використовують ефект канібалізму, кінцева мета яких – заміна віджилих своє прабатьків. У маркетингу «бренд-син» може посунути «бренда-батька», але це не повинно відбуватися просто через недогляд!»*.

Логічна завершеність, цілісність і зв'язність. Науковий виклад потребує складної аргументації й виявлення причиново-наслідкових відношень між об'єктивними фактами й явищами, що досягається за допомогою таких мовних засобів:

а) вживання спеціальних слів і словосполучень, що забезпечують встановлення логічних зв'язків між складниками думки і є свого роду дороговказами, що попереджають про повороти думок автора, наприклад: *спочатку, насамперед, потім, по-перше, по-друге, отже, таким чином, виходячи з вищесказаного, виходячи із зазначеного вище, з огляду на це, перш ніж перейти до..., зупинимось на...; розглянувши..., перейдемо до; необхідно зупинитися на... тощо (виражають послідовність розвитку думки); проте, тим часом, але, у той час як, тим не менше, аж ніяк (заперечення,*

протиставлення); *таким чином, тому, завдяки цьому, внаслідок цього, крім того, до того ж* (причиново-наслідкові відношення); *отже, значить, на закінчення зазначимо, як висновок, все сказане дозволяє; підсумовуючи, слід сказати* (результат, висновок) та інші. Так, наприклад, вжиті на початку речення слова *дійсно* або *справді* дають зрозуміти, що подальший текст буде констатацією; тоді як слова *навпаки, з іншого боку* налаштовують на сприйняття заперечення, протиставлення.

б) у деяких випадках словосполучення розглянутого вище типу допомагають не тільки окреслити перехід авторської думки, а й сприяють рубрикації тексту. Наприклад, слова «*перейдемо до розгляду*» можуть замінити заголовок рубрики, відіграючи роль не виділених графічно рубрик.

в) переважають складні розповідні речення, насамперед складно-підрядні з причиновими, наслідковими, пояснювальними відношеннями, що дозволяють висловити логічну послідовність розгортання складної думки, забезпечують її аргументованість.

Текстам наукового стилю притаманна *чітка внутрішня структура*, що часто забезпечується поділом їх на розділи, підрозділи, параграфи, пункти, підпункти. Така структурно-композиційна особливість наукового тексту, з одного боку, допомагає його укладачеві якнайчіткіше висловити свої думки, а, отже, якнайповніше продемонструвати свою наукову компетентність, здатність до послідовного й логічного мислення. З іншого боку, вона полегшує сприймання висловленої думки, а також пошук потрібної інформації адресатом мовлення.

Складаючи науковий текст, потрібно прагнути того, щоб кожен розділ був відносно самостійним науковим дослідженням з певної складової загальної проблеми, при цьому кожна складова має бути підпорядкована загальній меті і темі дослідження, логічно пов'язана з іншими складовими, щоб текст був цілісним, а не фрагментарним.

Крім членування тексту на розділи й параграфи, він має деталізований розподіл на значеннєві частини, абзаци та речення. Варто пам'ятати, що надмірне дроблення тексту утруднює його сприйняття, тому абзаци мають бути обґрунтованими і зводитися до викладу однієї думки.

Текст має вирізнятися композиційністю. Початок і кінець абзців у науковому тексті – це найбільш інформативні місця; інші речення тільки розкривають, деталізують, обґрунтовують, конкретизують головну думку або є сполучними елементами.

У тексті не має бути змістових повторів, зокрема, це стосується висновків, написання яких передбачає новий рівень систематизації й узагальнення. Науковий текст має вирізнятися стислістю і ясністю викладу, відповідати формулі «Думкам просторо, а словам тісно». Ця вимога передбачає запобігання невиправданим повторам, багатослів'ю, зайвим словам, невиправдано громіздким синтаксичним конструкціям тощо.

Характерним постає використання спеціальної наукової символіки, умовних скорочень, формул, списків, а також графічних засобів: карт, схем, графіків, таблиць, діаграм тощо.

Системність – ще одна необхідна й обов'язкова якість наукової мови. Вона означає уникнення непотрібних лексичних і смислових повторів, надмірної деталізації й словесної надлишковості. Слова й словосполучення, які не несуть смислового навантаження, мають бути усунені з наукового тексту. Порушенням стилістичної норми є вживання плеоназмів – слів, зайвих для вираження смислової повноти поняття: *габаритні розміри, дві великі різниці* замість *габарити, велика різниця* тощо.

Дотримання законів логіки

Часто незнання основних законів логіки призводить до помилок при написанні наукового тексту. Текст повинен бути результатом послідовного й доказового мислення.

Закон тотожності передбачає, що предмет думки залишається незмінним у межах однієї теорії, одного міркування або доведення, тобто знання про предмет не повинно підмінюватися іншим знанням. Дотримання закону тотожності дозволяє уникнути невизначеності, неконкретності міркувань. Нерідко неточні формулювання, нечіткість оцінок і висновків є причиною того, що мовець у процесі міркування непомітно для себе починає говорити про щось інше. Ця логічна помилка називається «підміною тези». Наприклад:

У навчальних аудиторіях із цією метою встановлені персональні комп'ютери, об'єднані в локальну мережу. Студенти в роботі можуть використовувати пакети прикладних програм спеціального призначення. Кожен комп'ютер має лазерний принтер. Ця подія свідчить про початок широкого використання нових інформаційних технологій. Будуються нові корпуси, тисячі молодих фахівців щороку приходять працювати на підприємства й в установи.

Відповідно до **закону протиріччя** одночасно істинними не можуть бути два висловлювання, одне з яких стверджує що-небудь про предмет, а інше заперечує те ж саме, у тому ж самому предметі, у той же самий час. Наприклад:

За результатами найвищі показники має продукт № 7. Не менш високі показники має й продукт № 4.

Очевидним є протиріччя: найвищі показники можуть бути тільки в одного продукту. Отже, з двох суджень одне істинне, а інше ні.

Закон виключеного третього являє собою твердження: якщо є два взаємосуперечливих судження про предмет, то одне з них обов'язково істинне, а інше помилкове, і між ними не може бути середнього, тобто третього судження, яке могло б бути також істинним у тому самому відношенні, у той самий час. Закон виключеного третього діє у таких випадках:

- Коли одне з суджень що-небудь стверджує, а інше заперечує те саме щодо одиничного предмета або явища. Наприклад: судження «*Завод виконав план повністю*» збігається із судженням «*Завод не виконав план*», однак у строгому сенсі ним не можна замінити судження «*Завод не виконав план*».

- Коли одне із суджень що-небудь стверджує щодо цілого класу предметів або явищ (виходить, і щодо кожного предмета або явища, яке входить до цього класу), а інше те ж саме заперечує щодо частини предметів або явищ цього класу. Наприклад, судження: «Усі зразки відповідають стандарту» і «Зразок №1 не відповідає стандарту» суперечать одне іншому: якщо перше судження істинне, то друге – помилкове, і навпаки. Завжди при зіткненні справді суперечливих, взаємовиключних суджень з метою усунення невизначеності потрібно визначити, яке з цих суджень істинне, а яке помилкове, і не шукати істину у додатковому судженні. Якщо ставиться конкретне запитання, яке вимагає однозначної відповіді, то спочатку необхідно дати відповідь саме на це запитання.

Закон достатньої підстави формулюється так: щоб визнати судження про предмет істинним, треба вказати достатні підстави. Істинність висунутих положень потрібно доводити. Не можна приймати за істинні бездоказові твердження. Закон достатньої підстави припускає послідовність і аргументування висловлювань, тобто внутрішній зв'язок і взаємообґрунтованість думок у міркуванні. Починаючи спростовувати аргументи опонента, ми таким чином зобов'язуємося довести їхню хибність, тобто навести достатні докази для визнання аргументів опонента неправильними.

У наукових текстах часто використовують *визначення (дефініцію)*. Визначенням називається точне розкриття змісту поняття, що дозволяє судити про суть явища, його властивості та суттєві ознаки. Правильне визначення повинне включати вказівку на родову ознаку і на видову відмінність. До визначень висуваються такі вимоги:

У визначенні повинні бути зазначені найважливіші суттєві ознаки предмета, але не випадкові чи малозначущі. У визначенні не потрібно використовувати поняття, які самі потребують визначення.

Не слід давати негативне визначення (доцільно вказувати, чим є, якими ознаками наділений предмет, а не зазначати, чим він не є або якими ознаками не наділений).

Не можна використовувати як визначення речення, які містять тлумачення значень запозичених слів³⁶.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення наукового стилю мовлення.
2. Які тексти відносяться до первинних наукових текстів?
3. Назвіть підстилі наукового стилю і їх особливості.
4. Які тексти відносяться до вторинних наукових текстів?

³⁶ Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с.

5. Охарактеризуйте вимоги до логічної послідовності викладу в науковому тексті.
6. У чому полягає логічна помилка «підміна тези»?
7. Які правила формулювання тези?
8. Чим визначається поділ наукових текстів на жанри?
9. На які жанри наукового мовлення поділяються наукові тексти за формою?
10. Якою є організація академічного тексту?
11. У чому полягає взаємозв'язок вступу і закінчення?
12. Якою є структура абзацу?

Лекція 10. Культура писемного наукового мовлення³⁷

ПЛАН

1. Інструментарій аналітичного мислення.
2. Основні принципи зв'язного тексту.
3. Синтаксис в академічному тексті
4. Проблеми пунктуації
5. Засоби зв'язку
6. Синтаксичні конструкції

Література: 2, 3, 11, 12, 18

Поняття і терміни: *пасивні конструкції, інфінітивні речення, безособові речення, узагальнено-особові і неозначено-особові речення, односкладне безпідметове речення, означено-особові речення, двоскладне речення, активні конструкції, зворотне дієслово, зворотна конструкція, модальність, синтаксичні конструкції, список, сурядні сполучники, підрядні сполучники і сигнали переходу (перехідні конструкції), ланцюг, елементи речення: суб'єкт, дієслово і об'єкт; фрагменти, паралелізм, зв'язаність, ядерна структура, ядро, група, залежні елементи, інструментарій аналітичного мислення*

1. Інструментарій аналітичного мислення.

Упродовж кількох тижнів ми з вивчали текст як систему, як цілісність, вивчали його різноманітні моделі побудови, навчилися впорядковувати свої думки й ідеї в логічну структуру академічного тексту, орієнтуючись на класичну композицію тексту, однак, як і впродовж майже всього періоду навчання мові, досі не говорили власне про мову, мовне оформлення тексту.

Упродовж багатьох років професійної діяльності, доводиться читати тексти і учнів-школярів, і студентів, і викладачів, і, навіть, маститих професорів. Часом буває, що текст ніби і логічний, має беззаперечну базу обґрунтованих доказів, структурований, але абсолютно не сприймається – відчутна якась перенасиченість у когось комами, у когось складними словами, у когось незрозумілою побудовою речень чи порядком слів тощо. Такі

³⁷ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 130с.

помилки інколи і побачити важко, їх просто відчуваєш, адже вони не спотворюють логіки, лише сприйняття, змушуючи читати декілька разів.

До сучасного науковця МОН України висуває вимоги: публікації у зарубіжних журналах, однак писати для таких журналів не вчать, хибно вважаючи, що мовленнєве оформлення у нас однакове. На справді, різниця є і полягає у синтаксисі, специфіка англомовних текстів не передбачає їх надмірної ускладненості, вишуканості, навантаженості службовими словами.

Так, один із редакторів зарубіжного видання надіслав таку відмову у публікації:

«Проблема вашого тексту в мові, а не в доказах. Ви оперуєте ключовими аналітичними категоріями, і предмет вашого дослідження становить інтерес для читачів нашого журналу. Проте, неправильний синтаксис і помилки в службових словах будуть відволікати увагу читача від логіки розвитку вашого тексту. виправити текст означало б переписати його цілком, тому я раджу вам звернутися до експерта, який вичитає і виправить його для вас»³⁸

Наведений приклад свідчить про те, що мовленнєве оформлення академічного тексту є не просто його невід'ємною складовою, а й визначає його якість як продукту. Зневага до мови загрожує тим, що замість красивого і зручного для читання тексту, читач побачить нагромадження слів, що важко пов'язані у складні конструкції без сполучників і перехідних конструкцій. Це спонукає більш серйозно підійти до питання мовного оформлення.

Розбираючись з академічним текстом на рівні мовленнєвого оформлення, ми будемо використовувати кілька важливих принципів. Це *мислення групами і ядерними структурами, стандартна модель речення, зв'язність і паралелізм.*

Для більш зручної роботи ми не будемо використовувати прийняту в сучасній лінгвістичній науці термінологію, яка є прийнятною для філологів і незрозумілою для інших фахівців, спробуємо максимально спростити термінологічний апарат.

Отже, складемо невеликий термінологічний інструментарій, яким будемо послуговуватися.

Речення – думка, сформульована в письмовій формі, що має початок і кінець, починається з великої літери і закінчується крапкою. Речення містить блок з двох головних елементів – суб'єкта та дієслова (підмета і присудка), а також може містити або не містити залежні елементи (другорядні члени речення).

Суб'єкт і дієслово (головний блок) – нерозривно пов'язана пара елементів, необхідних в реченні, що виражають центральну думку в мінімальної формі. Суб'єкт може бути діячем (активний суб'єкт) або об'єктом дії (пасивний суб'єкт). Крім того, суб'єкт може бути смисловим (той, хто

³⁸ Короткіна І. Б. Академічне письмо: процес, продукт і практика : учебное пособие для вузов. М. : Издательство Юрайт, 2016. 295с.

реально діє), але прихованим або формально вираженим через об'єкт. Дієслово виражає головну дію речення.

Залежні елементи – об'єкти, обставини, ознаки та інші елементи, які залежать від головного блоку. Вони можуть бути виражені групами слів – іменниками, прикметниками, різними зворотами, обставинами, залежними реченнями і т.д.

Група – усі ті слова, які утворюють головний або залежний елемент, пояснюючи ядро.

Ядро – центральне слово в групі слів, яка утворює той чи інший головний або залежний елемент.

Ядерна структура – думка, що складається тільки з ядер.

Зв'язаність – принцип забезпечення наступності інформації між реченнями, при якому останній значущий елемент речення, що несе нову інформацію, стає першим значущим елементом наступного речення.

Паралелізм – принцип організації елементів речення або цілих речень на основі аналогічного синтаксичного і граматичного устрою.

Зазвичай речення складається з трьох простих елементів: суб'єкта, дієслова і об'єкта. Той, хто діє, є суб'єктом; те, на що він діє (або з чим і як взаємодіє), є об'єктом, і вся думка (все речення) тримається на найголовнішому члені речення – дієслові, який ця дія і висловлює. Об'єкт є не завжди, а ось втрата головних елементів – дієслова або суб'єкта – має серйозні наслідки, в чому ми незабаром переконаємося.

суб'єкт

Життя

дієслово

складається

об'єкт

з миттєвостей

Будь-який елемент речення може виражатися цілою групою слів. Якщо він виражений одним словом, то це слово і є ядро. Речення може складатися з одних ядер, наприклад: «*Студенти працюють над проектом*», а може складатися з груп, які утворюють групу суб'єкта, дієслова і / або об'єкта, наприклад: «*Найбільш мотивовані студенти третього і четвертого курсів активно працюють над проектом розвитку університетського середовища, яка буде включати живу інтерактивну зону і кіберпростір*». Друге речення являє собою ніби «одягнене» перше, тобто в ньому кожен з трьох елементів являє собою групу – ядро і його деталі.

Слід особливо підкреслити, що ядром суб'єкта або об'єкта може бути не тільки іменник, а й взагалі все, що відповідає на питання «хто? що?», наприклад: «*Наносити психологічну травму дитині неприпустимо*»; «*Монотонне чекайте відповіді може довести людину до відчаю*». Особливо корисно пам'ятати про те, що на питання «що» відповідає інфінітив. Порівняйте, наприклад, речення: «*Пацієнту необхідний тривалий сон*» і «*Пацієнту необхідно більше спати*». Інфінітив більш виразний, точний і звучить природніше, коли потрібно назвати дію.

Написання цілісними суб'єктно-об'єктними групами допомагає організувати речення ясно і точно. Ви мислите ними як готовими будівельними блоками і будете з них речення, не боячись заплутатися в словах.

Одна і та ж група може бути і суб'єктом, і об'єктом, і обставиною. Наприклад:

«Нещодавно збудований на кампусі університету спортивний комплекс є найбільшим в регіоні»;

«Студенти можуть скористатися послугами недавно збудованого на кампусі університету спортивного комплексу в будь-який зручний для них час»;

«Зустріч баскетбольних команд пройде в недавно побудованому на кампусі університету спортивному комплексі».

Не кожне слово-ядро є смисловим центром групи. Функції ядер бувають іноді формальними, чисто синтаксичними. Якщо, наприклад, слова «споруда» або «спати» є центральними і синтаксично, і логічно, то слово «наносити» виконує роль формального ядра. Щоб не втратити синтаксичного зв'язку, при редагуванні довгих або не дуже виразних речень корисно прочитувати їх як ядерні структури, наприклад: *«Наносити неприпустимо»*, *«Споруда являє собою вежу»*.

2. Основні принципи зв'язного тексту.

Стандартною моделлю речення є порядок суб'єкт – дієслово – об'єкт. Наприклад, речення *«Економіка повинна бути економічною»* звучить більш природно і нейтрально, ніж *«Економічною економіка бути повинна»* або *«Бути економічною повинна економіка»*. І хоча з точки зору принципу «від відомого – до нового» може бути цілий ряд варіантів (причому правильних з точки зору конкретного контексту), в науковому тексті перевага віддається стандартній моделі. У свою чергу, в рамках самої стандартної моделі перевага віддається активному суб'єкту, вираженого іменником в називному відмінку, точному дієслову в особистій формі і одному об'єкту, чітко підлеглому дії дієслова.

Стандартна модель проста з точки зору ядерної структури, але речення, які вона дозволяє будувати, можуть бути інформаційно ємними і синтаксично довгими за рахунок використання груп. При цьому простота сприйняття зберігається, а інформаційна насиченість досягається за рахунок розширення ядер – до певної межі, звичайно.

Наприклад: *«Парадоксальна ситуація, що склалася в ці роки на ринку продукції сільськогосподарського виробництва, нагадувала аграрну кризу 1873 р, яка охопила Західну Європу, Росію і США і тривала в цілому близько двадцяти років».*

Стандартною ядерною структурою є: *«ситуація нагадувала кризу»*.

3. Синтаксис в академічному тексті.

3.1 Проблеми пунктуації.

Щодо важливості розділових знаків можна говорити багато, однак найкращим прикладом-переконанням вже довгі роки слугує речення: «Стратити не можна помилувати», в якому кома відіграє життєвозберігаючу роль. Створюючи власний текст завжди треба пам'ятати про пунктуаційні знаки, що допомагають увиразнювати вашу думку, або можуть остаточно зіпсувати зміст речення і заплутати читача. Комами нехтувати не можна, оскільки це один з найголовніших ваших інструментів в графічній організації інформації. Саме графічної, оскільки ви пишете не словами, а групами слів. Але, з іншого боку, у житті ми не говоримо і не пишемо такими фразами, а завжди використовуємо слова смисловими групами з необхідними сполучними елементами.

«Стратити не можна, а помилувати можна», «Слід стратити, а не помилувати», «Стратити не можна, але не можна і помилувати».

Ви думали, що три слова дають два різних смисли, а насправді дві групи дають три різних смисли: логіка «так», логіка «ні» і логіка вибору.

Тож важливість організації тексту засобами і лексики і пунктуації є очевидною. У даній лекції ми зануримося у синтаксичні труднощі, що супроводжують автора під час написання академічного тексту.

Отже, почнемо з крапки. Крапка означає кінець речення і є показником того, що думка чи емоція є відносно закінченою, а отже має смислове завершення. Якщо крапку поставити там, де речення ще не закінчилося, хоча воно може бути дуже довгим і навіть на вигляд розумним, ми отримаємо лише фрагмент речення, на кшталт того, що ми використовували. Якщо крапку ставити після кожної короткої думки, ми отримаємо як би обрубані речення. Вони маленькі. Вони правильні. У них немає ком, однак вони не подобаються нам. Їх хочеться з'єднати. Пам'ятаймо, що з'єднувати можна лише коли вони передають одну відносно завершену думку.

Найвідоміший римський оратор Цицерон стверджував, що кінець речення «має визначатися не паузою мовця, щоби перехопити повітря, і не позначкою переписувача, а ритмом самого тексту».

З'єднувати незалежні речення, а також елементи складного речення краще сполучним зв'язком. Якщо сполучника немає, немає і логічного зв'язку. Якщо є сполучник, є і логічний зв'язок, але між реченнями (перед сполучником) треба ставити кому, щоб показати, що речень/думок два. Якщо сполучник з якихось причин поставити не можна (наприклад, речення паралельні, але сильно навантажені пунктуацією всередині себе), то між ними потрібно ставити крапку з комою. Крапка з комою – це скоріше крапка, аніж кома, тому після неї сполучник ставити не потрібно.

Вірний варіант: *Критики теорії порядку народження стверджують, що вона не наукова, тому що її неможливо довести, а також тому, що вона має схожість з астрологією; така теорія цікава, можливо, але вона не повинна прийматися всерйоз.*

Невірний варіант: *У сучасному економіко-правовому лексиконі поняття «соціальна відповідальність організації» ототожнюється переважно з соціальною відповідальністю бізнесу; а основним суб'єктом бізнесу є фірма.*

Тут одне незалежне речення пояснює інше. Проте, використовувати сполучник чи кому не можна, оскільки, по-перше, речення вже насичені пунктуацією, а по-друге, з'єднувати сполучником один і той же повторюваний суб'єкт («теорія ..., і теорія ..») нелогічно. Крім того, як ми пам'ятаємо, перша буква на початку речення дозволяє бачити текст як триаду, і крапка з комою дозволяє уникнути зайвої великої літери.

Відповідно, крапку з комою ставимо в тому випадку, якщо речення (або елементи) з якихось причин не можна зв'язати між собою сполучником чи розділити крапкою. Крім того, крапка з комою дозволяє зберегти єдність речення (або елементів), які вже містять коми.

Повернімося до ком. В організації речення кома відіграє дві важливі ролі. Перша роль полягає в тому, щоб відокремлювати одне незалежне речення від іншого, коли вони з'єднані сполучником, наприклад: *«На даному етапі проблема не може бути вирішена, і нам доведеться шукати інші засоби її вирішення».* У цьому випадку в одному реченні з'єднується дві думки.

Інша роль полягає в тому, щоб відокремлювати залежний елемент (залежне речення, дієприслівниковий або дієприкметниковий зворот) від головного речення, наприклад:

«Оскільки на даному етапі проблема не може бути вирішена, нам доведеться шукати інші засоби її вирішення» або *«Нам доведеться шукати інші засоби вирішення проблеми, оскільки на даному етапі вона не може бути вирішена».*

У цьому випадку в реченні одна думка – *«нам доведеться шукати інші засоби вирішення проблеми».*

Інколи у роботах авторів зустрічається інша помилка – відсутність коми. Якщо зворот (залежна частина) розташований в середині речення, то ми маємо його відкрити комою і закрити комою, тобто кома має виконати свою функцію розмежування думок.

«Проте, як показує практика не всі люди вміють починати, підтримувати розмову та слухати свого співрозмовника».

Зворот, який ми вважаємо залежним елементом, може містити власний суб'єкт і дієслово, але при цьому він не є повноцінним реченням.

Наприклад: *«якщо ініціатива карається»*, *«в зв'язку з тим, що тривалість життя збільшилася»* або *«до того, як вибухнула криза».* Такі залежні елементи можуть відігравати в реченні роль об'єкта або обставини, пояснюючи або уточнюючи щось в головному, а жити окремим життям не можуть. Написані окремо, вони представляють собою помилку під назвою «фрагменти».

Фрагменти – це різного роду набори залежних елементів, які автор видає за речення. Найчастіше фрагменти виникають, коли речення починається не з головного блоку, а з залежного елемента:

У реченні *«Оскільки в більшості випадків, які ми спостерігаємо в новітній історії, держави з парламентсько-президентською формою правління і налагодженою системою демократичних виборів на ділі керуються олігархічною групою лідерів»*, письменник потрапляє в потік лінійного письма і забуває, з чого почав. Йому здається (а може, і вам зараз здалося), що він уже висловив закінчену думку. З-під його пера, як йому здається, вийшов і цілком пристойний суб'єкт, і дієслово, але лише здається. Насправді він написав залежний елемент перед реченням, яке написати забув. «Оскільки...» і читач пробігає цю роздуту думку очима декілька разів, щоб зрозуміти що ж буде «тоді», тобто шукає головну думку, і не знаходить її.

Фрагменти можуть виникати не тільки на початку речення, але й в кінці. Іноді автор ставить крапку, а після цього продовжує речення, наприклад:

«... в такій ситуації молодші діти стають плаксами і ябедами. Тому що молодша дитина, будучи фізично слабше, підсвідомо шукає підтримки у батьків, які, на його думку, повинні захистити його від будь-яких проявів агресії з боку інших дітей».

Так само, як і в попередньому випадку, залежний елемент тут видається за самостійне речення, хоча насправді автор просто замість коми поставив крапку перед «тому що». Проте, обидва випадки виникнення фрагментів були спровоковані лінійним письмом в сукупності з численними комами. Довжина елемента і його поширеність ніяк не можуть перетворити його в самостійне речення, як не може кетчуп, булочка і огірок являти собою гамбургер. Немає головного елемента – котлети.

Якщо не враховувати формальні коми всередині груп (той, що ..., а також вони, як ...; у зв'язку з тим, що ... та ін.), то виправдана логікою кома перед головним блоком або після стандартної моделі «суб'єкт – дієслово – об'єкт» є сигналом того, що перед реченням або після нього стоїть потужний залежний елемент. Цей елемент не можна відривати від речення.

Залежний елемент може розташовуватися і в середині речення. Це особливо небезпечно і вразлива позиція. Суб'єкт і дієслово повинні «бачити» один одного. Чим більше залежних елементів і ком їх розділяє, тим важче читачеві зрозуміти написане і тим легше письменнику припуститися помилки. Крім того, інформація, яка знаходиться між двома комами, часто сприймається як другорядна.

«Оскільки зміст тестових завдань не є предметно орієнтованим, під час обробки результатів виконання завдань, окрім правильності та повноти відповідей, урахувався темп виконання студентами завдання, уміння виконати його до кінця».

Виходить два ядра – часу (*під час обробки результатів виконання завдань*) і критеріїв (*окрім правильності та повноти відповідей*), сприймаються як неважливі, другорядні.

Спроба причепити до одного речення цілий ряд залежних елементів тягне за собою ще одну помилку, яка називається «ланцюг».

Ланцюг – це каскад залежних елементів.

Типовим прикладом ланцюга є вірш «Будинок, який побудував Джек». Потрібно тільки пам'ятати, що ланцюг може статися не тільки в кінці речення, але і на початку, і в середині, наприклад: «*Будинок, в якому лежить пшениця, яку краде синиця, ...*». В академічних текстах це може набувати такої форми:

«А тому звертання до розуму чи здорового глузду за умови формування позитивної свободи часто не спрацьовує або буває недостатнім, тому що потрібно задіювати і інші канали впливу, причому на високому професійному рівні, що може бути проблемою, оскільки формуванню духовної еліти в різних галузях культури в нашій країні приділяється недостатньо уваги».

Ланцюг не обов'язково містить коми, хоча в українській і російській мовах їх особливо багато. Ланцюги виникають і без ком, коли речення містить одразу декілька різних об'єктів і обставин, наприклад:

«Я не став обговорювати з колегами потворно підготовлений і невиразний виступ Петрова під час його презентації два тижні тому на міжрегіональній конференції в Інституті гуманітарних досліджень».

З одного боку, речення можна представити у вигляді ядерної структури «*Я не став обговорювати виступ*», а залежні елементи в ньому нібито складають групу об'єкта з ядром «*виступ*». З іншого боку, ці елементи пояснюють ядро з різних, ніяк не пов'язаних між собою сторін (яке, чиє, де, коли, за яких обставин). Логічно було б спочатку дати інформацію про те, що і як сталося, а потім перейти до того, що підлягало або не підлягало обговоренню, але в іншому реченні. Або навпаки, потрібно було спочатку позначити позицію автора по відношенню до проблеми, а потім привести всі деталі. Так чи інакше, деталі необхідно дозувати і укладати у відповідні блоки.

Для того щоб уникнути фрагментів, ланцюгів і іншої плутанини, намагайтеся дотримуватися двох простих правил.

- 1) Не використовуйте більше одного залежного елемента поспіль.
- 2) Уникайте одночасного використання залежних елементів в різних місцях речення.

Якщо пам'ятати про це (не забуваючи мислити групами), то в вашому реченні буде одна логічно важлива кома або, в крайньому випадку, дві.

Кома може відокремлювати не тільки залежні елементи, але й сигнали переходу, і логічні зв'язки, які виражають думку автора, наприклад: «*Таким чином, ми не можемо вирішити цю проблему*» або «*Безумовно, проблему можна вирішити і іншим способом*». Оскільки такі слова виконують іншу функцію (і крім того, зазвичай дуже короткі), то в реченні вони можуть бути

присутніми одночасно з залежним елементом. Проте, за ними логічніше розташовувати головну думку, а не залежний елемент. Порівняйте два речення:

1) *Безумовно, якщо взяти до уваги всі наявні в нашому розпорядженні засоби, проблему можна вирішити і іншим способом.*

2) *Безумовно, проблему можна вирішити і іншим способом, якщо взяти до уваги всі наявні в нашому розпорядженні засоби.*

Отже, грамотне використання крапок, крапок з комою і ком дозволяє уникнути фрагментів і ланцюгів і організувати речення ясно і зрозуміло.

3.2 Засоби зв'язку.

Українська мова пропонує низку способів і засобів зв'язку речень: використання сполучників, синонімів, прислівників, займенників, часток, повторів слів. Насправді, нам потрібно просто знати, як уникнути логічних помилок і донести до читача думку так, щоб він не зміг її інтерпретувати інакше.

Спробуємо піти спрощеним логічним шляхом, розділивши всі способи з'єднання речень і їхніх елементів на три групи: сурядні сполучники, підрядні сполучники і сигнали переходу (перехідні конструкції).

Сурядні сполучники (і, але, або) будуть встановлювати логічний зв'язок між паралельними структурами або незалежними реченнями, сполучники підрядні (коли, якщо, як тільки, оскільки, тому що і т.д.) – логічний зв'язок залежного елемента з головним блоком, а сигнали переходу (по-перше, отже, тим не менше, крім того і т.д.) – логічний зв'язок між частинами тексту.

Сурядні сполучники відіграють в тексті роль логічного оператора. Задля спрощення передачі думки в тексті обмежимося трьома основними: і, а/але, чи/або. Ці три сполучники виконують три найважливіші логічні функції: поєднати елементи, виключити один з них або надати вибір між ними.

Відповідно, сурядні сполучники об'єднують у логічне ціле паралельні структури («музей, театр і бібліотека»), або незалежні речення («У місті буде відкрито театр, і культурне життя істотно пожвавиться»).

Втрата сполучника означає втрату логіки. Наприклад, речення «У місті необхідно побудувати театр, музей, бібліотеку» залишає читача в подиві: чи то необхідно побудувати всі три, чи то хоча б щось одне. У першому випадку, треба було написати «театр, музей і бібліотеку», а в другому «театр, музей або бібліотеку». Різниця буде особливо відчутна, якщо ми врахуємо, що подібне речення в публічному тексті має конкретного адресата.

У сучасних наукових текстах дуже часто зустрічається помилка свідомого опущення сполучника у реченні. Спробуйте побіжно прочитати наступний опус:

Комунікативний характер середовища, як його найбільш важлива характеристика, розглядається в дослідженнях І. В. Роберт, Ю. М. Насонової, І. Н. Розіної. Е. С. Полат зазначає таку властивість

середовища як гнучкість і можливість адаптувати процес навчання, змінювати цілі, зміст, методи, форми навчання.

Коли замість чергової коми виникла крапка (на що в друкованому тексті ніхто не зверне уваги), суб'єкт наступного речення (Е. С. Полат) перетворився в ще один паралельний об'єкт попереднього, що і збило читача з пантелику. Заодно зверніть увагу на відсутність сполучникового зв'язку і не паралельність об'єктів в кінці опусу. Якщо логіка в перерахуванні імен дослідників вимагає сполучника «і» між парами прізвищ, то тут взагалі важко розібратися, що до чого відноситься. Гнучкість чого – середовища? Тоді в якому відношенні? Може, гнучкість полягає в тому, щоб мати можливість міняти щось, але що саме? Між словами «можливість» і «міняти» стоїть ще «адаптувати процес навчання», так до чого відноситься «можливість»?

Це типовий приклад одночасного нехтування паралельними структурами і сполучниковим зв'язком. В один «пластиліновий ком» зліпилося два інфінітиви, віддієслівні іменники і цілий ряд іменників-об'єктів, не пов'язаних ніякої логічної зв'язком.

Наступною помилкою є нехтування чи втрата с сполучника «або» («чи»). У результаті звичний до читання текстів з пропущеним «за замовчуванням» сполучником «і» читач подумки ставить його там, де його бути не повинно, наприклад:

Щільність населення в мегаполісі призводить до швидкого поширення захворювань, і городянин постійно під загрозою захворіти туберкульозом, педикульозом, коростою».

Щільність населення в мегаполісі призводить до швидкого поширення захворювань, і городянин постійно під загрозою захворіти туберкульозом або педикульозом, або й коростою.

Отже, різниця суттєва: захворіти всім одночасно чи мати небезпеку захворіти однією хворобою. Функція цього сполучника давати вибір читачеві між двома протилежностями чи паралельними явищами.

Досить широкоживаним, але логічно неоднозначним є сполучник «а», який, має об'єднуючу, зіставну, протиставну функцію, залежно від контексту. Наприклад:

«Міністерство спонсорує проведення виставки, а (і) центр бере на себе її організацію».

«Спонсор проекту відомий, а (але) місце його реалізації поки не визначено».³⁹

Підрядні сполучники можуть виконувати різні функції. Однією з них є розмежування ядер складного речення.

³⁹ Матеріал за: Короткіна, И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика : учебное пособие для вузов. М. : Издательство Юрайт, 2016. 295с.

«У процесі дослідження з'ясувалось, що нині не існує не лише чітко зафіксованого образу глобалізації в масовій свідомості, а й оцінювання цього процесу коливається від позицій у край негативних до надмірно-захоплених»

Інша функція залежатиме від того, який смисловий характер виражають сполучники при приєднанні залежного елемента до головної: часу, місця, допусту, умови, причини, з'ясування, порівняння, способу дії. Інколи такі функції на себе перебирають повнозначні частини мови – займенники (хто, що, який, чий, котрий, скільки) або прислівники (як, наскільки, де, куди, звідки, коли, відколи, щойно, чому, навіщо). Нагромадження різних підрядних сполучників і сполучних слів одночасно призводить до втрати смислу речення.

«Владна еліта інколи, жертвуючи сьогоденням, конструює суспільний ідеал, який передбачає настання людської досконалості, «царства свободи» тоді і потім, коли, начебто, повністю реалізуються найвищі прояви людської духовності – позитивна свобода, доброта, порядність, самовідданість тощо».

Розуміння ускладнює також вставне слово і паралельні конструкції *людської досконалості, «царства свободи».*

Щодо **сигналів переходу**, то в курсі «Риторика» ми детально на них зупинялися: заперечувальні, підтверджувальні і нейтральні конструкції. Для структурного членування тексту можна використовувати не лише зазначенні вже перехідні конструкції, а й поєднувати їх із словами, що сигналізують про початок, завершення тощо. Такі сигнальні слова можуть використовуватися і в межах одного речення і в межах тексту. Наприклад:

«Задля цього планується розв'язати такі завдання: по-перше, віднайти певні паралелі та розбіжності між характером традиційного свята, ритуалу та дозвілля в нічних клубах; по-друге, визначити соціальні передумови та причини перетворення клубінгу на популярну сміхову практику; по-третє, виявити соціальні функції клубної сміхової поведінки, окреслити напрямки впливу клубінгу на соціокультурне буття і повсякденний досвід людей».

«По-перше, білінгвізм розглядається одночасно на двох рівнях: індивідуальному і колективному. Із метою розмежування цих двох понять Юмото вводить поняття «індивідуальний білінгвізм», який пропонує називати білінгвальністю, і «колективний білінгвізм», який пропонує називати білінгвізмом. По-друге, визначення білінгвізму варіюються від досконалого володіння двома мовами до мінімального володіння іншою мовою».

Зв'язні слова змінюються відповідно до їх положення в реченні, частоті їх вживання та пунктуації. Їх можна також визначити як групи словників, що необхідні для дотримання логічності в академічному тексті:

а) загальний словник – включає дуже прості слова, які ми знаходимо в усіх типах письмової та розмовної мови. Наприклад: писати, йти, читати, розглядати;

«Враховуючи ту обставину, що наукова методологія, представлена структуралізмом і постструктуралізмом, широко застосовується в гендерних студіях [12, с. 60], цікаво прослідкувати, як в них працюють ці принципи».

Розглянемо принцип структурності і його зв'язок з мовою у контексті гендерних досліджень».

б) загальний академічний словник – включає слова, часто вживані в широкому спектрі академічних предметних сфер. Наприклад: аналізувати/аналізуючи, функціонувати, ідентифікувати, значущий;

«Вивчаючи та аналізуючи наукові джерела, в яких розглядалась проблема виховання толерантності, слід зазначити недостатність досліджень, де було б здійснено соціально-філософський аналіз особливостей формування та виховання толерантності в полікультурному освітньому просторі».

в) предметно-специфічний словник – включає слова, які відносяться до вузьких академічних предметних сфер, таких як економіка, філологія, машинобудування тощо. Наприклад: поточний облік витрат, стійке управління, бізнес-цикли⁴⁰.

Інколи, замість словесного оформлення використовують графічне: маркери, нумерацію, розбивку на абзаци.

«Для досягнення мети ми визначили основні завдання статті:

– розкрити природу ідентичності (філософський аспект);

– здійснити аналітичний огляд основних теорій ідентичності в руслі філософії;

– уточнити походження ідентичності з урахуванням поглядів сучасних дослідників на цей феномен»

Така візуально організована, графічна форма використання паралельних структур і вважається **списком**. Варто пам'ятати, що розташування позицій за допомогою маркерів або цифр не робить список впорядкованим. Незважаючи на специфіку оформлення, будь-який список являє собою єдине речення з паралельними структурами або паралельними реченнями, що розвивають одну і ту ж загальну думку контексту. При складанні списку варто керуватися наведеними нижче порадами, які ми використаємо одночасно і як приклад не найкращого оформлення списку.

Варіант 1

«– обмежити число позицій (переважно до п'яти-семи);

– виділити ядро кожної позиції;

Варіант 2

«... список формується в максимально чітку мовну форму, тобто:

– обмежується число позицій (якщо у вас 12 позицій, намагайтеся скоротити їх до 5-7, інакше читач нічого не зрозуміє);

– виділяється ядро кожної позиції (ключове слово);

⁴⁰ Тимошенко. Т. В. Академічне письмо / Т. В. Тимошенко, Н. В. Гречихіна. / Наукові записки : зб. наук. пр. Кіровоград : КНТУ, 2009. Вип. 9. С. 214–219.

- вибрати єдину граматичну форму для всіх ядер;
- вибирається граматична форма ядер (всі вони або іменники, або прикметники, дієслова в єдиній видо-часовій формі, інфінітиви і т.д.; наприклад, тут це всі дієслова на -ся);
- максимально скоротити деталізацію ядра кожної позиції;
- максимально скорочуються слова до ядра позиції (ця частина по можливості залишається у вступній частині, але прикметник при іменнику або прислівник при дієслові можуть зберігатися, як в даній позиції);
- встановити чітку синтаксичну зв'язок між елементом, який вводить список, і ядром кожної позиції».
- встановлюється чіткий синтаксичний зв'язок між елементом, який вводить список, і його продовженням у вигляді позицій (наприклад, тут таким елементом є головний блок «список наводиться», а продовжують список паралельні речення).⁴¹

Недоліками такого списку є, по-перше, використання в паралельних структурах речень, замість інфінітивів. Дієслова на -ся з подальшим суб'єктом становлять пасивну конструкцію, не властиву для української мови, до того ж, вона не така вже й паралельна блоку зі стандартним порядком «список формується». По-друге, інформація в дужках ускладнює читання; крім того, така інформація сприймається як другорядна і, швидше за все, буде пропущена читачем. По-третє, слів в списку все одно багато. Нарешті, сама ядерна структура речення, що утворює список, досить незграбна: «Список формується ..., тобто обмежується число, виділяється ядро, вибирається форма ...». Така структура змусила ввести порожнє слово «тобто» і поставити кому перед ними, а на довершення всього поставити двокрапку. Приклад перший є значно кращим.

Двокрапка також може стати на заваді розуміння тексту читачем. Ставити двокрапка посеред речення перед об'єктами нікому не прийде в голову (хоча і таке буває), але як тільки ці об'єкти виділяються маркерами, автор починає бачити їх як окремі елементи, а поставивши двокрапку, втрачає синтаксичний зв'язок між ними і об'єднуючим їх у ціле елементом. Насправді, ідеально читається синтаксично просто влаштований список без двокрапки.

Насправді, двокрапка ставиться там, де вона стояла б і без маркерів, у звичайному тексті. Такі випадки включають знайомі всім «а саме» чи слово «наступне» в різних варіантах («такі функції», «про наступне», «в таких випадках» і т.д.). Якщо вам вдасться уникнути цих виразів, то не ставте ніяких двокрапок, і ви побачите синтаксичну зв'язність позицій вашого списку з об'єднуючим їх у ціле елементом. Побачить її читач.

⁴¹ Короткіна, И. Б. Академическое письмо: процесс, продукт и практика : учебное пособие для вузов. М. : Издательство Юрайт, 2016. 295с.

3.3 Синтаксичні конструкції.

У лінгвістиці поняття синтаксичні конструкції зазвичай використовують із прикметником *складні* – складні синтаксичні конструкції, під якими розуміють складні речення з різними видами сурядного і підрядного зв'язку. Ми ж для початку зупинимося на більш простих конструкціях академічного тексту і пригадаємо наш спрощений глосарій, де ми визначили, що будь-яке речення має головний блок – суб'єкт (активний чи пасивний) і дієслово. Вони пов'язані нерозривним зв'язком, але дієслово має найбільш важливе функціональне значення, і вивчення синтаксичних конструкцій ми почнемо з нього.

Дієслово становить основу речення, адже з ним так чи інакше пов'язані всі слова в реченні, від нього ставляться питання. Його відсутність в реченні часто призводить до цілковитої втрати змісту речення або створює цілковитий хаос у мовленні. В академічних текстах автори нерідко використовують прийом «убивства дієслова» різними способами, помилково вважаючи, що це додає академічності тексту.

Щоб уникати таких помилок, розглянемо їх детальніше. Найпростіший – це повністю проігнорувати дієслово, поставивши на його місці прочерк – тире, наприклад:

«Таким чином, в економічному сенсі корпорація – форма організації підприємницької діяльності (господарюючий суб'єкт), заснована на колективній власності фізичних і юридичних осіб та відокремлена від управління, здійснюваного централізовано спеціальним суб'єктом».

«Проти останнього шляху свідчать дані з виходу сухої клейковини – в результаті експерименту було одержано чистий білок».

За цими прочерками стоять дуже різні дієслова: «полягають», «складається» і «є» тощо. Подібні дієслова часто несуть в собі точку зору авторів і вживаються в такій важливій академічній функції, як визначення понять і термінів. Питається, як можна викреслити з ключового місця в академічному тексті власну думку?

Ми автоматично ставимо тире на місці дієслова «бути» в теперішньому часі. Однак, якщо в промові ми можемо за допомогою логічного наголосу, пауз і інтонації утримати розуміння того, про що йде мова, то при писемності варто добре подумати, як читач сприйме написане. Хорошим способом перевірки тексту на академічну грамотність є зчитування/редагування його з однієї певною метою: прибрати всі зайві тире і двокрапки. Не виключено, що у більшості випадків вам просто не вистачило слова «є» або «означає».

Наприклад, читаючи речення *«Розвиток навичок фахівця найбільш ефективно ...»*, ми очікуємо слів типу *«відбувається»* або *«використовується»*, а реально бачимо слова *«шляхом»* або *«в середовищі»*. Насправді ж замість *«розвиток навичок ефективно шляхом»* автору слід було написати *«розвиток навичок відбувається за допомогою»*. При цьому слово *«ефективно»* вилітає з речення, бо свідчить про те, що насправді помилка

автора була навіть не в упущення дієслова «бути», а у втраті дієслова «розвиватися». Якби він використовував його і написав *«навички ефективно розвиваються»*, проблема б відпала сама собою, а текст було б легко продовжити.

Іншою виправданою причиною втрати дієслова у реченні є модальність.

Модальністю (лат. *modalis*) називається така функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Вона може бути виражена інтонацією, морфологічними, лексико-граматичними та іншими засобами.

На жаль, модальність не зібрана в єдину граматичну категорію, а розсипається по прислівниках і коротких прикметниках або дієприкметниках («необхідно», «можна», «повинен», «зобов'язані») або проявляється в особових формах дієслів («виконавець може», «виконавцю слід»). Якими б словами не була виражена модальність, їх важко сплутати зі звичайними короткими прикметниками або прислівниками, які рідше виконують дієслівні функції.

Практично будь-яке «можна», «потрібно» або «не можна» можна замінити дієсловом, таким як «перешкоджає», «ускладнює», «вимагає», «сприяє», «допускає», «полегшує», «дозволяє» тощо. Першою перевагою буде ліквідація безособовості і агресивності, оскільки дієслово вимагатиме призначення конкретного суб'єкта, хай навіть пасивного або смислового, наприклад: *«дозволить керівництву компанії»* (тобто керівництво зможе) або *«вимагає від аналітика»* (аналітик повинен). Другою перевагою буде легкість побудови речення, оскільки дієслово керує всіма його членами і вміє це робити. І крім того, добре підібране дієслово висловить думку точніше, ніж «можна» або «не можна». Підсумком буде ясне і точне, синтаксично струнке речення.

Навчитися будувати чіткі й логічні речення досить просто, коли знаєш особливості мови, якою пишеш. Усім нам відомо, що українська писемна мова (завдяки І. Котляревському) ґрунтується на розмовній, а тому їй властиво використання активних синтаксичних конструкцій. У даному випадку краще послуговуватися звичною зі школи термінологією.

Михайло Гінзбург відзначив цілу низку характерних для української мови особливостей, які найдоречніше використовувати в академічних текстах.

Дієслівність української мови. Цю особливість ми вже розглянули вище, і з'ясували наскільки дієслова важливі у структурі речень. Щоб забезпечити легкість вимови й мелодійність, треба замість конструкцій з віддієслівними іменниками максимально використовувати дієслова, а саме: речення з неозначеною формою дієслова; речення з особовими формами дієслова; дієприслівникові звороти, дієслівні форми на *-но*, *-то*.

Пріоритетність активних конструкцій. В українській мові використовуються три різновиди синтаксичних конструкцій.

а) активна конструкція – це конструкція, у якій присудок описує дію, спрямовану на об'єкт, що в реченні є додатком;

б) зворотна конструкція – це конструкція, у якій підмет одночасно є як суб'єктом, так і об'єктом дії. До таких конструкцій відносимо також взаємодію;

в) пасивна конструкція – це конструкції, у якій присудок описує дію, спрямовану на об'єкт, що в реченні є підметом.

На відміну від інших мов, зокрема російської та англійської, українська мова завжди надає переваги активним конструкціям над пасивними, уживаючи лише так звані двокомпонентні конструкції з пасивними дієприкметниками в певних випадках.

Безособовість викладу. Це стосується поширених в академічних текстах речень без підмета. У таких реченнях мовець, не називаючи суб'єкта, висуває на перший план процес. Тобто зворотній процес – втрата суб'єкта дії.

«Дозволено відновити роботу на об'єкті» або «На об'єкті з 01.06.2008 дозволили відновити роботу».

Це безпідметові речення, в яких присутній тільки присудок *дозволено*, а суб'єкт дії – хто? – відсутній.

Уживання дієслів на -ся лише як зворотних. Зворотне дієслово – це дієслово, яке позначає взаємодію чи дію, що не поширюється на інші об'єкти, а спрямована на самого діяча або ні на кого. За нормами української мови дієслова на -ся правильно вживати лише як зворотні.

«Будь-яка клітина ділиться певну кількість разів, після чого вмирає»

«Соціальна структура сучасного суспільства постійно ускладнюється»

У цих реченнях суб'єкт (підмет) одночасно є об'єктом. Отже, залежно від характеру дії треба вживати або активні, або зворотні конструкції.

Недопустимість конструкцій, у яких діяча подано додатком в орудному відмінку. Українській мові не притаманні конструкції, у яких додаток позначає виконавця дії – особу, відповідаючи на питання *ким?*, але додаток може позначати знаряддя дії, відповідаючи на питання *чим?* Далі усі ці особливості розглянемо більш детально.

Рекомендації щодо синтаксичних конструкцій в академічних текстах.

1. Активні конструкції в українській мові в залежності від наявності/відсутності в реченні підмета можуть бути двоскладними та односкладними.

Двоскладне речення – це речення, у якому підмет – логічний суб'єкт (діяч) стоїть у називному відмінку. У таких реченнях дієслова можуть бути активного стану у формі третьої особи однини або множини теперішнього, минулого чи майбутнього часу.

«Феномен толерантності посідає особливе місце в суспільному житті, в системі людських відносин».

Односкладне безпідметове речення – це речення, для якого є характерним перенесення уваги з суб'єкта на процес.

В означено-особових реченнях присудок виражений дієсловом у формі першої або другої особи однини чи множини. Підмет такому реченню не потрібний, оскільки закінчення дієслова дозволяє безпомилково встановити суб'єкт.

«У філософському енциклопедичному словнику знаходимо «толерантність»...»

«Контроль процесу здійснювали за допомогою визначення кількості мальтози в реакційній суміші, яка характеризується так званим мальтозним числом».

«Наведемо декілька визначень на підтвердження цієї думки»

В останньому реченні дієслово «здійснювали» в першій особі множини позначає автора чи групу авторів, що представляють результати дослідження.

У неозначено-особових реченнях присудок виражений дієсловом третьої особи минулого, теперішнього та майбутнього часу множини і вказує на дію неозначених осіб чи особи. Такі конструкції слід уживати по-перше, коли з різних причин не хочуть називати особу чи в цьому немає потреби (наприклад, її зазначено в попередніх реченнях), а по-друге, коли сама особа невідома, але відома її дія.

«Терміном «постструктуралізм» позначають низку концепцій гуманітарних галузей знання....».

В узагальнено-особових реченнях дію, стан чи ознаку, окреслену присудком переважно у третій особі множини, сприймають як властиву завжди чи зазвичай.

«Обмеження на параметри не вводять»

«Моделі використовують для...»

Такі речення можна використати для узагальнення, висновків, а неназваною особою може бути будь-хто з широкого кола людей.

У безособовому реченні присудок виражений прислівником або прислівником плюс інфінітив. Такими реченнями можна підкреслити обов'язкові вимоги, уживаючи прислівники *потрібно, треба, не можна, можна тільки* тощо, а також інші положення.

«Її можна прискорювати, сповільнювати, розширювати, але не можна ігнорувати».

«Із наведеного можна зробити висновок...»

В інфінітивних реченнях присудок виражений неозначеною формою дієслова без будь-яких допоміжних слів. У таких реченнях ідеться лише про дію безвідносно до часу й особи, їх використовують для відтворення рішучості, категоричності, наказовості. Використання таких конструкцій в академічних текстах є вкрай обмеженим, адже краще уникати категоричності при висловленні своїх положень, адже читач можливо матиме іншу думку з цього питання.

2. У вступній частині і висновках студенти і науковці досить часто використовують дієслова з формою на *-но*, *-то*. У таких реченнях увагу сконцентровано на події, яка відбулася або відбудеться.

«У роботі вивчено вміст антоціанів у чорноплідній горобині, ожині, малині і полуниці».

Форми на *-но*, *-то* надають реченню певного відтінку результативності і вказують на нещодавно завершену дію.

«Шляхом аналізу стану сучасної раціональності було обґрунтовано, що...»

У зв'язку з цим, їх зазвичай уживають без допоміжного дієслова *було*.

«Виявлено більш високий ступінь інгібування амілаз в пшеничному борошні екстрактом плодів чорноплідної горобини або її соком порівняно з порошком з сухих плодів».

Поширеною стилістичною помилкою є введення в речення діяча у формі іменника чи займенника в орудному відмінку.

«У ході розгляду заявленої теми нами встановлено, що політика як соціальне явище є одним із видів людського буття і людської діяльності»

Орудний відмінок діяча тут неможливий ані з логічних, ані з граматичних причин. По-перше, ці конструкції передають поняття «хтось зробив». По-друге, дієслівні форми на *-но*, *-то* незмінні, вони не мають закінчення, яке б указувало на особу-виконавця. Тому речення з ними граматично безпідметові, бо в них узагалі не може бути діяча. Наведену вище помилкову конструкцію треба перебудувати в активну:

«У ході розгляду заявленої теми ми встановили» або зберігаючи безособовість, прибрати займенник: *«У ході розгляду заявленої теми встановлено»*

Усе викладене вище стосується особи-діяча, коли додаток відповідає на питання *ким?* В орудному відмінку може стояти іменник (займенник), що означає знаряддя (тобто відповідає на питання *чим?*). Порівняймо два речення:

Неправильно

*Наказ підписано сьогодні
(ким?) директором*

Правильно

Наказ підписано (чим?) ручкою

Відмінність між цими реченнями полягає в тому, що ручка – це знаряддя, а директор – діяч. У цьому можна додатково пересвідчитися, перебудувавши обидва речення в активні.

Речення *Директор підписав сьогодні наказ* – природне і заміняє помилкову конструкцію. А речення *Ручка підписала наказ* – неприродне, бо ручка не може сама підписувати, вона – знаряддя писання.

3. У пасивних конструкціях завжди присутній підмет. Для таких речень характерним є використання дієслів пасивного стану на *-ся*, коли логічний суб'єкт, який за змістом означає діяча і має бути підметом, чомусь став додатком в орудному відмінку, а натомість логічний об'єкт, на якого фактично спрямована дія і який має бути додатком, став підметом.

«Останнім часом спостерігається зростий інтерес до проблеми раціональності».

«Принцип деконструкції неоднаково тлумачиться і застосовується представниками гендерного напрямку».

Така побудова речення не є природною, адже частка *-ся* означає зворотню дію, тобто *принцип сам себе тлумачить*. Такі речення краще перебудувати на активні конструкції, які будуть більш природними.

«Представники гендерного напрямку неоднаково тлумачать і застосовують принцип деконструкції».

Інколи в реченнях з використанням дієслів на *-ся* акцент зміщується на процес чи подію, що відбулася чи відбудеться, при цьому суб'єкт-виконавець дії відсутній.

«У ході цього переходу відбувається швидкий промисловий розвиток, упроваджуються ринкові відносини, складається індустріальне суспільство».

Такі речення частіше всього теж потрібно перебудувати, замінюючи дієслово на *-ся*, дієсловом на *-но*, *-то*, які передають результативність виконаної дії. І, хоча у наведеному прикладі справа більше у неточному виборі дієслова, форма на *-но*, *-то* є більш природньою.

«У цій роботі послідовно проводиться принцип трансгресії в контексті жіночих студій».

У цій роботі послідовно проведено [впроваджено] принцип трансгресії в контексті жіночих студій.

Досить поширеною помилкою є використання таких форм дієслів у підрядних частинах речення, де займенники *що*, *який* стають підметами. Така помилка в побудові пов'язана із тим, що у школі нам постійно говорили про те, що треба уникати вживання пасивних дієприкметників.

«Тому потреба повторювати повсякчас гетеросексуальні норми, що нав'язуються суспільством...»

«Тому потреба повторювати повсякчас гетеросексуальні норми, нав'язані суспільством...»

Або

«Тому потреба повторювати повсякчас нав'язані суспільством гетеросексуальні норми...»

Зустрічаються випадки зловживання дієсловами на -ся, що призводить до цілковитої втрати діяча.

«Принцип деконструкції неоднаково тлумачиться і застосовується представниками гендерного напрямку. Д. Батлер зазначає, що «не існує гендерної ідентичності поза вираженням гендеру; ця ідентичність по суті визначається самими «вираженнями», що є...її результатом» [25, с. 25]. Тому потреба повторювати повсякчас гетеросексуальні норми, що нав'язуються суспільством, свідчить про нестабільність цих норм, про загрозу і можливість їхнього руйнування. У межах жіночих студій спостерігаються намагання розхитати прийняті сексуальні категорії. Це здійснюється в процесі деконструктивного аналізу текстів»

Тож, потрібно уникати вживання невластивих для української мови пасивних конструкцій в академічних текстах, але це робити варто вдумливо і зважено.

4. Як уже відзначалося, для української мови вживання орудного відмінка відносно суб'єкта-діяча не відповідає нормам. Такі конструкції надзвичайно часто використовуються в академічних текстах, особливо на початку або у висновках.⁴²

«Зроблені дослідниками спостереження мали велике наукове значення». «Спостереження дослідників мали велике наукове значення».

В академічному тексті значно частіше трапляються складнопідрядні, ніж складносурядні речення. Це пояснюється тим, що в підрядних частинах речень відображаються причинові, часові, наслідкові, умовні й інші зв'язки, а також тим, що окремі частини у складнопідрядному реченні тісно пов'язані між собою. Часто у таких конструкціях залежність вимагається сполучником і позицією частин.

«Якщо зло відповідає задоволенню, інтересу, самоствердженню, то для автора воно є благом, здійснюваним через безпосередню самореалізацію й абсолютну свободу».

Починати речення із сполучників, які потребують попереднього контексту не варто, адже таке речення не має логічного завершення, а навпаки вимагає попередньої інформації.

«Тому цінностями керувати важко, проте й нехтувати ними неприпустимо».

⁴² Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців. Вісник: Проблеми української термінології. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. № 620. С. 26–32

Частини ж складносурядного речення немовби «нанизуються», утворюючи своєрідний ланцюг, окремі ланки якого незалежні одна від одної й легко піддаються перегрупуванню.

Питання для самоконтролю:

1. Яким термінологічним інструментарієм ми послуговувалися під час вивчення теми?
2. З яких трьох елементів складається речення?
3. Які найбільш уживані проблеми пунктуації Вам відомі?
4. Які помилки пов'язані із нехтуванням сполучників?
5. Які функції виконують сполучники у тексті?
6. Які сигнали переходу Вам відомі?
7. Які вимоги/поради до складання списку варто знати?
8. Що передбачає поняття модальності в українській мові?
9. Що таке зворотна конструкція?
10. Які синтаксичні конструкції називаються активними?
11. Які синтаксичні конструкції називаються пасивними?
12. Які особливості використання дієслівної форми на *-ся* в синтаксичних конструкціях?
13. Які особливості використання дієслівної форми на *-но, -то* в синтаксичних конструкціях?
14. Які конструкції відповідають нормам української мови?
15. Які речення частіше використовуються в академічних текстах і чому?⁴³

Лекція 11. *Форми наукової роботи*

ПЛАН

1. Наукова публікація: поняття, функції, основні види
2. Особливості підготовки реферату. Наукова доповідь.
3. Тези наукової доповіді (повідомлення)
4. Наукова стаття
5. Наукова монографія, підручник, науковий посібник
6. Методика підготовки та оформлення публікації
7. Відгук. Рецензія. Анотація.

Література: 2, 3, 8, 9, 11, 12, 18, 20, 21

Поняття і терміни: *публікація, функції публікацій, видання, науковий журнал, брошура, книга, контрольний реферат, службовий реферат, творчі реферати, учбові реферати, інформативний реферат, доповідь, структура наукової доповіді, схема тез доповіді, наукової статті; реквізити відгука, рецензії, анотації.*

⁴³ Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 130с.

1. Наукова публікація: поняття, функції, основні види

Кожний науковець повинен прагнути до введення в науковий обіг результатів своїх досліджень. Результати наукової діяльності оформляють не лише у вигляді курсової або дипломної роботи, кандидатської або докторської дисертації чи автореферату дисертації. Вони узагальнюються також у рефератах, тезах доповідей, статтях, монографіях, методичних і практичних матеріалах, підручниках, навчальних посібниках та ін.

Для майбутнього вченого важливо оволодіти технікою написання рефератів, наукових статей, монографій, тез доповідей і підготовки доповідей на конференції так, щоб вони не лише відповідали вимогам жанру публікації (виступу), а й були відповідним чином сприйняті читачами і слухачами. Це висуває певні вимоги до логіки побудови доповіді чи статті, її форми, стилю і мови.

Публікація (лат. *publicato* – оголошую всенародно, оприлюднюю) має три розповсюджених визначення:

1) доведення до загального відома за допомогою преси, радіомовлення або телебачення;

2) розміщення в різних виданнях (газетах, журналах, книгах) роботи (робіт);

3) текст, надрукований у будь-якому виданні.

Головні функції публікацій:

- оприлюднення результатів наукової роботи;
- свідчення про особистий внесок дослідника в розробку наукової проблеми (особливе значення мають індивідуальні публікації, роботи у співавторстві потребують додаткових роз'яснень);

- підтвердження достовірності основних результатів і висновків наукової роботи, новизни і наукового рівня (оскільки після виходу у світ публікація стає об'єктом вивчення й оцінки широкою науковою громадськістю);

- відображення основного змісту наукової роботи;
- фіксація завершення певного стану дослідження або роботи в цілому;
- забезпечення первинною науковою інформацією суспільство, сповіщають наукове співтовариство про появу нового наукового знання та ін.

Особливе значення мають наукові публікації, що вийшли друком у формі видань. Видання – документ, який пройшов редакційно-видавниче опрацювання, виготовлений друкуванням, тисненням або іншим способом, містить інформацію, призначену для поширення, і відповідає вимогам державних стандартів, інших нормативних документів щодо видавничого оформлення і поліграфічного виконання.

За обсягом розрізняють два види наукових неперіодичних видань: книга (книжкове видання обсягом понад 48 сторінок); брошура (книжкове видання обсягом від 4 до 48 сторінок).

Особливу складність викликає визначення наукового статусу статей. Слід враховувати, що газетні статті не кваліфікують як наукові. Крім того,

проблематичним є віднесення до розряду наукових статей, опублікованих в громадсько-політичних і науково-популярних журналах.

Статті наукового характеру друкуються переважно в наукових збірниках або журналах. Науковий журнал – журнал, що містить статті та матеріали досліджень теоретичного або прикладного характеру, призначений переважно фахівцям певної галузі науки.

За цільовим призначенням наукові журнали поділяють на:

- науково-теоретичні,
- науково-практичні;
- науково-методичні.

Повне опублікування основних наукових результатів дисертаційних робіт, які подаються на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук, є однією з вирішальних передумов атестації наукових кадрів. Тому особливе значення публікації мають для здобувачів наукового ступеня.

Кожному науковцеві слід систематично вести облік власних публікацій у картотеці, списку або комп'ютерному банку даних за особливими правилами бібліографічного списку або за схемою: назва праці; характер роботи; вихідні дані; обсяг в обліково-видавничих аркушах; співавтори. Слід також мати оригінали або копії власних публікацій.⁴⁴

2. Особливості підготовки реферату. Наукова доповідь

Слово «реферат» у перекладі з латинського означає «нехай він доповідь».

Реферат – це короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми. При індивідуальній роботі з літературою реферат - це короткий збагачений запис ідей з декількох джерел. Часто реферат готують для того, щоб передати ці ідеї аудиторії.

Обсяг реферату залежить від обраної теми, змісту документів, їх наукової цінності або практичного значення, але найчастіше – це 15-20 сторінок.

Існують різні види рефератів, а отже і різні моделі їх підготовки. Узагальнюючи, можна виділити чотири типи рефератів:

- контрольний реферат – використовують для перевірки готовності до виконання тієї чи іншої роботи, тобто в такому рефераті людина представляє себе через власне уявлення теми;

- службовий реферат – готують в якості службових завдань, коли керівництву необхідно оперативно вивчити яку-небудь інформацію;

- творчі реферати – готують самостійно для себе і не мають певної мети. З такого реферату слід починати масштабну наукову роботу;

- учбові реферати – це, як правило, ті, що задають по різних дисциплінах в якості самостійної роботи в університеті, це можливість навчитися правильно вести наукове дослідження й оформляти науковий результат.

⁴⁴ Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с.

Найчастіше маємо справу з інформативними і розширеними (зведеними) рефератами.

Інформативний реферат повністю розкриває зміст теми, містить основні фактичні і теоретичні повідомлення. Він потребує глибокого вивчення першоджерел, доброї пам'яті, вміння пов'язувати теоретичні положення з сучасністю, робити глибокий аналіз та практичні висновки, нарешті вчить проводити дискусію.

В такому рефераті мають бути визначені: предмет дослідження і метод роботи; наведені основні результати; викладені дані про умови дослідження, сформульовані власні пропозиції автора щодо практичного значення змісту і вміння довести його до аудиторії слухачів.

Алгоритм структури реферату:

- Вступ
- Розділ I. Історія та теорія питання
- Розділ II. Вирішення проблеми в сучасних умовах.
- Висновки
- Література
- Додатки (при потребі).

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її особливість і значущість в конкретній галузі науки або практики.

У розділі I наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми. Подається перелік основних змістовних аспектів проблеми, які раніше розглядалися вченими, визначаються недостатньо досліджені питання, з'ясовуються причини їх слабкої розробленості.

У розділі II подається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей та гіпотез, експериментальним даним, новим методикам вивчення проблеми, практичного досвіду та висловлення власної думки щодо перспектив розвитку досліджуваної проблеми.

У висновках подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції науковця.

До списку літератури включаються публікації переважно останніх 5 років. Особливо цінуються праці останнього року видання.

У додатках наводяться формули, таблиці, схеми, якщо вони суттєво полегшують розуміння роботи.

Вибір теми реферату студенти здійснюють відповідно до тематики затвердженої на кафедрі та за погодженням з науковим керівником.

Виклад матеріалу в рефераті має бути коротким і стислим. У рефераті використовується стандартизована термінологія, значення якої зрозуміле з контексту.

Реферат рецензується, оцінюється і враховується при проведенні підсумкового заліку, іспиту з відповідної дисципліни.

Досить поширеною формою оприлюднення результатів наукового дослідження є доповіді та повідомлення.

Доповідь – це документ, у якому викладаються певні питання, даються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) прочитання та обговорення.

Розрізняють такі види доповідей:

1. Звітні (узагальнення стану справ, ходу роботи за певний час);
2. Поточні (інформація про хід роботи);
3. На теми наукових досліджень.

Наукова доповідь – це публічно виголошене повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання), одна із форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливості за короткий проміжок часу «увійти» в наукове товариство за умови яскравого виступу.

Алгоритм тексту доповіді:

Вступ - Основна частина - Підсумкова частина

У вступі зазначається проблемна ситуація, яка зумовила потребу публічного виступу, потім обґрунтовується основна ідея автора, наводяться аргументи, факти, теоретичні викладки і на кінець висновки і рекомендації.

Порівняно з науковою публікацією публічна доповідь має свої особливості. Є два методи написання доповіді.

1. Дослідник готує спочатку тези свого виступу і на основі їх пише доповідь на семінар чи конференцію, редагує і готує до опублікування у науковому збірнику, як доповідь чи статтю.

2. Дослідник пише доповідь, а потім у скороченому вигляді знайомить з нею аудиторію.

При формуванні змісту доповіді слід врахувати, що за 10 хвилин людина може прочитати текст, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали).

Повідомлення, виступ можуть бути обсягом на 2-4 сторінки.

3. Тези наукової доповіді (повідомлення)

Формами висвітлення підсумків наукової роботи є також тези, доповіді, матеріали конференцій, конгресів, симпозіумів, семінарів, шкіл тощо. Вони є свідченням апробації дипломної або дисертаційної роботи і належать до опублікованих праць, які додатково відображають наукові результати науково-дослідної роботи. Слід врахувати, що апробація матеріалів дисертації на наукових конференціях, конгресах, симпозіумах, семінарах, у школах тощо є обов'язковою.

Тези (гр. thesis – положення, твердження) – це коротко, точно, послідовно сформульовані основні ідеї, думки, положення наукової доповіді, повідомлення, статті або іншої наукової праці.

Тези доповіді – це опубліковані до початку наукової конференції (з'їзду, симпозіуму) матеріали попереднього характеру, що містять виклад основних аспектів наукової доповіді. Вони фіксують науковий пріоритет автора, містять матеріали, не викладені в інших публікаціях.

Рекомендований обсяг тез наукової доповіді – 2-3 сторінки машинописного тексту. Вимоги до оформлення тез доповіді, як правило, містяться в інформаційному листі конференції, що проводиться.

Схематично структура тез наукової доповіді має такий вигляд: теза - обґрунтування - доказ - аргумент - результат - перспективи.

При підготовці тез наукової доповіді слід дотримуватися таких правил:

- у правому верхньому куті розміщують прізвище автора та його ініціали; при необхідності вказують інші дані, які доповнюють відомості про автора (студент, аспірант, викладач, місце роботи або навчання);
- назва тез доповіді коротко відображає головну ідею, думку, положення (2 – 5 слів);
- виклад суті доповіді здійснюється за такою послідовністю тез: актуальність проблеми; стан розробки проблеми (перелічуються вчені, які зверталися до розробки цієї проблеми); наявність проблемної ситуації; необхідність у її вивченні, вдосконаленні з огляду на сучасний стан її розробки, втілення; основна ідея, положення, висновки дослідження, якими методами це досягається; основні результати дослідження, їх значення для розвитку теорії та (або) практики.

Посилання на джерела, цитати в тезах доповіді використовуються рідко. Допускається опускати цифровий, фактичний матеріал.

Формулювання кожної тези починається з нового рядка. Кожна теза містить самостійну думку, що висловлюється в одному або кількох реченнях. Виклад суті ідеї чи положення здійснюється без наведення конкретних прикладів.⁴⁵

4. Наукова стаття

Наукова стаття є одним із основних видів публікацій. Вона містить виклад проміжних або кінцевих результатів наукового дослідження, висвітлює конкретне окреме питання за темою дослідження, фіксує науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців.

Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді відповідно до вимог, які публікуються в окремих номерах журналів або збірниках у вигляді пам'ятки авторам.

Оптимальний обсяг наукової статті – 6-12 сторінок (0,5-0,7 друк. арк.).

Рукопис статті, як правило, має містити повну назву роботи, прізвище та ініціали автора(ів), анотацію (на окремій сторінці), список використаної літератури.

Стаття має просту структуру, її текст, як правило, не поділяється на розділи і підрозділи.

Умовно в тексті статті можна виділити такі структурні елементи.

Вступ – постановка наукової проблеми, її актуальність, зв'язок з найважливішими завданнями, що постають перед Україною, значення для

⁴⁵ Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донець. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с

розвитку певної галузі науки або практичної діяльності (1 абзац або 5-10 рядків);

Основні (останні за часом) дослідження і публікації, на які спирається автор; сучасні погляди на проблему; труднощі при розробці даного питання, виділення невирішених питань у межах загальної проблеми, котрим присвячена стаття (0,5-2 сторінки машинописного тексту через два інтервали);

Формулювання мети статті (постановка завдання) – висловлюється головна ідея даної публікації, яка суттєво відрізняється від сучасних уявлень про проблему, доповнює або поглиблює вже відомі підходи; звертається увага на введення до наукового обігу нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або уточнення відомих раніше, але недостатньо вивчених. Мета статті випливає з постановки наукової проблеми та огляду основних публікацій з теми (1 абзац, або 5-10 рядків).

Виклад змісту власного дослідження – основна частина статті. В ній висвітлюються основні положення і результати наукового дослідження, особисті ідеї, думки, отримані наукові факти, виявлені закономірності, зв'язки, тенденції, програма експерименту, методика отримання та аналіз фактичного матеріалу, особистий внесок автора в досягнення і реалізацію основних висновків тощо (5-6 сторінок).

Висновок, в якому формулюється основний умовивід автора, зміст висновків і рекомендацій, їх значення для теорії і практики, суспільна значущість; коротко накреслюються перспективи подальших розвідок з теми.

Жанр наукової статті вимагає дотримання певних правил:

- у правому верхньому куті розміщуються прізвище та ініціали автора; за необхідності вказуються відомості, що доповнюють дані про автора;
- назва статті стисло відбиває її головну ідею, думку (якомога менше слів, краще – до п'яти);
- ініціали ставлять перед прізвищем;
- слід уникати стилю наукового звіту чи науково-популярної статті;
- недоцільно ставити риторичні запитання; мають переважати розповідні речення;
- не слід перевантажувати текст цифрами 1, 2 та ін. при переліках тих чи інших думок, положень; перелік елементів, позицій слід починати з нового рядка, відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою;
- прийнятним у тексті є використання словосполучень переліку: «спочатку», «зрозуміло що», «на початку», «спершу», «потім», «дійсно», «далі», «нарешті», «по-перше», «по-друге», «можливо», «за думкою», «за даними», «між іншим», «в зв'язку з тим», «на відміну», «поряд з цим», «таким чином» тощо.
- не варто зловживати цитатами в статті; необхідно зазначити основну ідею, а після неї в квадратних дужках зробити посилання на джерело інформації;
- усі посилання на авторитети подаються на початку статті, основний обсяг статті присвячують викладу власних думок; для підтвердження

достовірності своїх висновків і рекомендацій не слід наводити висловлювання інших учених, оскільки це свідчить, що ідея дослідника не нова, була відома раніше і не підлягає сумніву;

- стаття має завершуватися конкретними висновками і рекомендаціями.

Рукопис статті підписується автором(ами) і подається до редакції у двох примірниках. У разі необхідності до неї додається дискета.

Особливо цінними є статті, опубліковані у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, та журналах наукометричних баз даних.

При підготовці наукової публікації, доповіді, виступу потрібно уникати:

- неточності і розпливчастості формулювання назви;
- невизначеності особистого внеску в дослідження;
- поверхового викладу змісту та результатів дослідження;
- дублювання змісту публікацій;
- досить короткого терміну оприлюднення результатів дисертації.⁴⁶

5. Наукова монографія, підручник, науковий посібник

Монографія – це наукова праця у вигляді книги, яка містить повне або поглиблене дослідження однієї проблеми чи теми, що належить одному або декільком авторам.

Розрізняють два види монографій – наукові і практичні.

Наукова монографія – це науково-дослідницька праця, предметом викладу якої є вичерпне узагальнення теоретичного матеріалу з наукової проблеми або теми з критичним його аналізом, визначенням вагомості, формулюванням нових наукових концепцій. Монографія фіксує науковий пріоритет, забезпечує первинною науковою інформацією суспільство, слугує висвітленню основного змісту і результатів дисертаційного дослідження.

Наукова монографія обов'язково має містити висунуті автором для прилюдного захисту науково обґрунтовані теоретичні або експериментальні результати, наукові положення автора, опубліковані раніше у фахових наукових виданнях України чи інших країн. Для такої монографії характерна єдність змісту; вона свідчить про особистий внесок здобувача в науку і розглядається як кваліфікаційна наукова праця. За цих умов здобувач не пише рукопис дисертації, його замінює монографія. Обсяг індивідуальної монографії здобувача наукового ступеня доктора наук, яка зараховується як дисертація, має становити не менше 10 авторських аркушів у галузі природничих та технічних наук і не менше 15 авторських аркушів у галузі гуманітарних і суспільних наук.

Другий тип наукової монографії – це наукова праця, яка є засобом висвітлення основного змісту дисертації і однією з основних публікацій за темою дослідження.

Наукова монографія призначена передусім для вчених, фахівців певної галузі науки. Вона має відповідати за змістом і формою цьому жанру публікації.

⁴⁶ Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донець. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с

Особливо важливими є чіткість формулювань і викладу матеріалу, логіка висвітлення основних ідей, концепцій, висновків. Її обсяг – не менше 6 друкованих аркушів.

Результати наукового дослідження можуть завершуватись написанням книг, зокрема підручників і навчальних посібників.

Розглянемо їх особливості та структуру.

Підручник – навчальне видання, що містить систематизований виклад змісту навчальної дисципліни, відповідає програмі та офіційно затверджений як такий вид видання.

Навчальний посібник – навчальне видання, що частково чи повністю замінює або доповнює підручник та офіційно затверджене як такий вид видання.

Вони затверджуються Міністерством освіти і науки України як нормативні видання з відповідним грифом. Присвоєння грифу означає, що підручник або навчальний посібник відповідає встановленим вимогам: щодо відповідності навчальній програмі за змістом, щодо обсягу і щодо технічного оформлення.

При створенні підручників та навчальних, методичних посібників необхідно врахувати такі вимоги:

- навчальні книги повинні мати високий науково-методичний рівень, містити відповідний довідковий апарат;
- підручники та навчальні посібники мають бути написані в доступній формі, навчальний матеріал повинен бути пов'язаний з практичними завданнями, у книзі повинні простежуватись тісні міжпредметні зв'язки;
- у підручниках і посібниках необхідно посилити увагу до питань їх професійної орієнтації з урахуванням використання ЕОМ.

Структура навчальної книги передбачає: зміст (перелік розділів); вступ (передмова); основний текст; питання, тести для самоконтролю, обов'язкові та додаткові задачі, приклади; довідково-інформаційні дані для розв'язання задач (таблиці, схеми тощо); бібліографічний список; апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики), додатки, які мають безпосереднє значення до теми книги.

Таким чином, кожний дослідник, науковець обирає найпридатніший спосіб для перетворення так званого чорнового варіанту рукопису в остаточний вид наукової праці.

6. Методика підготовки та оформлення публікації

Кожний дослідник прагне довести результати своєї праці до інших. Підготовка публікації – процес індивідуальний. Одні вважають за необхідне лише коротко описати хід дослідження і детально викласти кінцеві результати. Інші дослідники поступово вводять читача у свою творчу лабораторію, висвітлюють етап за етапом, докладно розкривають методи своєї роботи. Висвітлюючи весь дослідницький процес від творчого задуму до заключного його етапу, підбиваючи підсумки, формулюючи висновки і рекомендації, учений розкриває складність творчих пошуків. При першому варіанті викладу

автор зважає на порівняно вузьке коло фахівців. Він користується ним при написанні монографії, статті. Другий варіант використовується при написанні науково-дослідної роботи. Він дає змогу краще оцінити здібності науковця до самостійної науково-дослідницької роботи, глибину його знань та ерудицію.

Суттєвою підмогою в підготовці публікацій стане володіння дослідником певною сумою методичних прийомів викладу наукового матеріалу.

Використовують такі методичні прийоми викладу наукового матеріалу:

- 1) послідовний;
- 2) цілісний (з наступною обробкою кожної частини, розділу);
- 3) вибірковий (розділи пишуться окремо за будь-якою послідовністю).

Послідовний виклад матеріалу логічно зумовлює схему підготовки публікації: ідея (задум), план, відбір матеріалу; групування, його систематизація, редагування.

Тут дотримуються послідовності викладу матеріалу, виключено повтор; але, звичайно, є зайві витрати часу на послідовне опрацювання інформації;

Цілісний спосіб – це написання всієї праці в чорновому варіанті, а потім обробка її в частинах і деталях, внесення доповнень, виправлень. Тут економиться час, але є небезпека порушення послідовності викладу матеріалу.

Вибірковий виклад матеріалу часто використовується дослідниками так, як їм зручно. При цьому важливим є доведення кожного розділу до кінцевого результату, щоб при об'єднанні розділів в цілому матеріал був готовий до видання.

Залежно від способу викладу різним буде темп і кінцевий результат.

Кожний дослідник вибирає для себе найпридатніший спосіб для перетворення так званого чорнового варіанта рукопису в проміжний або біловий (остаточний).

7. Відгук. Рецензія. Анотація.

Відгук – довідково-інформаційний документ, у якому містяться висновки уповноваженої особи або установи щодо перечитаних наукових чи мистецьких робіт.

Реквізити:

1. Назва документа.
2. Заголовок (автор, назва роботи, її мета).
3. Текст: а) вступ, у якому звичайно здійснюється теоретичне обґрунтування актуальності теми; б) стислий виклад основних положень аналізованої роботи; в) висновок з пропозиціями, оцінкою, критичними зауваженнями.

4. Підпис.
5. Печатка.
6. Штамп підтвердження підпису.
7. Дата.

Можливі відображувані аспекти:

структура роботи (ємна; доцільна; визначається заявленою метою; симетрична поставленим завданням; частини витримані в єдиному логічному реєстрі тощо);

теоретичний рівень роботи (відзначається високим (належним) теоретичним рівнем; опрацьовуються теоретичні засади дослідження; ретельний та вдумливий аналіз здобутків дослідників минулого та сучасності; глибоке знання наукової літератури; опрацьовуються (поглиблюються, доповнюються) теоретичні положення...; вільно оперує найновішими досягненнями в...; важливі й переконливі теоретичні та практичні результати тощо);

основні положення роботи (докладно аналізуються; проведено дослідження; встановлено характер; проілюстровано; з'ясовано; визначено; проаналізовано; окреслено; заакцентовано; реалізовано тощо);

методологічний рівень (застосування методів постає аргументованим (зумовленим поставленою метою й завданнями); уможлиблює послідовну доказовість (аргументованість) викладених міркувань; досконале володіння різноманітними процедурами дослідження (поняттєвим, термінологічним апаратом) тощо);

наукова новизна (становить вагомий внесок в...; є першою спробою дослідження; вводить до наукового обігу тощо);

теоретичне та практичне значення (полягає у вирішенні сучасних проблем...; має важливе значення для розв'язання...; може бути використане; є вагомим внеском тощо);

зауваження, пропозиції, міркування (зупинимось на окремих дискусійних моментах; варто наголосити на окремих моментах, які видаються дискусійними; водночас варто зауважити...; слід зазначити; не знижують загальної високої оцінки...тощо).

Близькою за характером до відгуку є рецензія – інформаційно-довідковий документ, що являє собою критичний аналіз і оцінку друкованої наукової праці, статті, рукопису тощо. Вона містить такі реквізити:

1. Назва виду документа.
2. Заголовок, що містить назву рецензованої роботи, прізвище та ініціали автора, рік публікації, видавництво.
3. Текст, що складається з двох частин:
  - а) короткий виклад змісту роботи, її актуальність;
  - б) висновки, зауваження, оцінка автора рецензії.
4. Підпис та посада рецензента.
5. Дата.

Анотація – довідково-інформаційний документ, у якому дається коротка характеристика змісту книги, статті, рукописного тексту тощо. Анотація містить перелік основних питань роботи та її оцінку й рекомендації щодо використання. Анотація допомагає при виборі літератури з будь-якого питання, скорочує час на ознайомлення зі змістом самої роботи. Анотація може бути подана кількома мовами: мовою тексту та іноземними.

Реквізити:

1. Прізвище та ініціали автора анотованої роботи.
2. Бібліографічний опис: назва видання, назва збірника (для статті), місце видання, видавництво, рік, кількість сторінок (або номери сторінок у збірнику).
3. Текст.
4. Вказівка категорії читачів, яким рекомендується анотоване видання.

Реквізити:

Титульна сторінка, на якій зазначаються: а) назва міністерства підпорядкування установи; б) назва навчального закладу; в) назва кафедри; г) назва теми; д) П.І.Б. виконавця; г) місто і рік написання.

Текст, до складу якого входять: а) вступ; б) основна частина; в) висновки.
Список використаної літератури.

Питання для самоконтролю:

1. Наведіть найбільш поширені визначення поняття «публікація».
2. Назвіть основні функції публікації.
3. Що називається виданням? Які існують види видань за обсягом?
4. Які журнали відносять до наукових?
5. Як потрібно вести облік власних публікацій?
6. Назвіть жанрові різновиди публікацій.
7. Що таке реферат? Які існують види рефератів? Сформулюйте вимоги до написання і оформлення реферату.
8. Схарактеризуйте основні змістові аспекти рецензії.
9. Назвіть жанрові особливості доповіді (повідомлення) та вимоги до публікації тез наукової доповіді.
10. Які основні вимоги до змісту і структури наукової статті?
11. Назвіть методичні прийоми письмового викладу наукового матеріалу.

Лекція 12. Усне мовлення у науковій сфері

ПЛАН

1. Виступ із науковим повідомленням
2. Мовленнєва поведінка в усній науковій дискусії
3. Комп'ютерна презентація наукового виступу

Література: 2, 3, 8, 9, 11, 18, 20, 21

Поняття і терміни: комунікативні стратегії, науковий виступ, конференція, етапи підготовки наукової дискусії, дискусія, полеміка, спір, культура аудіювання доповіді, акція, етапі елокуції, етапі інтенції, меморія, диспозиція, наукова доповідь, науковий виступ, електронна презентація, оповідні тексти, тексти–роздуми, тексти–дефініції

1. Виступ із науковим повідомленням

Як б логічно не була вибудована стаття, це ще не остаточна підстава для її успішної презентації на конференції. Саме конференції дають великі можливості для апробації отриманих результатів, тут демонструються, ілюструються, роз'яснюються матеріали, які розкривають сутність пропонованих новинок. Однак, напевне, в кожного траплялися випадки, коли начебто добре «відшліфована» стаття не знайшла очікуваного відгуку у слухачів. Цьому можуть бути різні причини. Сьогодні заострює потребу витлумачення нової ідеології наукового текстотворення та текстосприймання або, на переконання багатьох дослідників, риторики наукового мовлення.

Розглянемо композиційно–логічну побудову наукового виступу з урахуванням методичних порад риторів Л.Мацько, Л.Кравець, Г.Онуфрієнко, Г.Сагач.

Наукова доповідь, науковий виступ – це жанр наукового стилю, який припускає розгорнуте повідомлення на спеціальну тему на конференції вчених, засіданні вченої ради, наукового товариства.

Етапами підготовки наукового виступу є:

- 1) інтенція (винайдення);
- 2) диспозиція (розташування);
- 3) елокуція (словесне оформлення думки);
- 4) меморія (запам'ятовування);
- 5) акція (публічне виголошення виступу);
- 6) релаксація (ослаблення напруження).

Розглянемо ці етапи детальніше.

На *етапі інтенції* формуємо задум і визначаємо мотивацію виступу (чого ми очікуємо від цього заходу), тему, мету, ідею, коло інформації (наукові і науково–популярні праці, художні твори, результати соціологічних досліджень тощо) та завдання її інтерпретації у виступі. Важливе значення має назва теми. Заголовок повинен бути зрозумілим, відображати зміст промови і зацікавлювати слухачів.

Особливо ретельно продумаємо перші хвилини виступу і загальну логіку викладу матеріалу.

Отже, на етапі диспозиції складаємо деталізований план виступу: вступ має пробудити інтерес слухачів, основна частина буде логічним продовженням питань вступу, презентує авторське бачення проблеми, у висновках узагальнимо основні характеру, добираємо фактичний матеріал, прогнозуємо можливі запитання слухачів і відповіді.

Звернемо особливу увагу до висновків виступу. Вони мають яскраво і коротко відображати найважливіші аспекти виступу.

На *етапі елокуції* здійснюємо стилістичне оформлення виступу: перевіряємо матеріали на відповідність логіці викладу, точності інформації, чинним мовним/мовленнєвим нормам. Не вживаймо розмовні слова, жаргонізми, суржикові елементи, складні синтаксичні конструкції.

Нарешті текст виступу написаний. Проте не варто розраховувати на те, що цей текст ми прочитаємо. Уявімо, що аудиторія не буде оснащена кафедрою і доведеться тримати записи перед собою. Така несподіванка призведе до зайвого хвилювання і зніяковіння. До того ж відсутність безпосереднього контакту зі слухачами теж негативно впливає на сприйняття промови.

Краще, як показує досвід, виступати з опорою на текст. Це справляє враження вільного володіння матеріалом і додає впевненості оратору. Отже, опануймо текст риторично, тобто виділимо місця, де необхідні психологічні або логічні паузи. Функції контакту виконують дієслова *з'ясуємо, простежимо, розглянемо, охарактеризувати, уточнимо, пояснимо, відзначимо, порівняємо, зіставимо; розмежуємо, продемонструємо*. Тренування допоможе перевірити написаний матеріал, провести хронометраж, унести необхідні уточнення і виправлення, відпрацювати інтонацію.

Акція, або публічне виголошення промови відзначається контактом з аудиторією. Досвід показує, не варто одразу починати виступ. Подивімося на присутніх, посміхнімося і промовимо перші фрази виступу, звертаючись до залу, а не до своїх записів. Виступаючи, думаємо насамперед про зміст, говоримо впевнено і зрозуміло.

Важливу роль при цьому відіграє різноманітність тональних рисунків, чистота і ясність тембру, гнучкість, рухомість, адаптивність, а також емоційна насиченість фрази і сугестивність (здатність голосу навіювати емоції і впливати на дисципліну, нечітка, «розпливчаста» вимова свідчить про невпевненість оратора; занадто голосне і квапливе мовлення створює враження, що намагаєтесь нав'язувати свою позицію, а занадто тихе й уповільнене мовлення іноді заважає сприйняттю смислу тексту.

Своєрідне поєднання певних інтонаційних елементів у мовленні доповідача (збільшення інтенсивності голосу, різноманітна структура фраз, емотивні інтонації, інтонації важливості тощо) засвідчує індивідуальний інтонаційний стиль. О. Філіпова переконливо доводить, що це своєрідна інтонаційна манера мовлення, що виявляється у перевазі тих чи тих варіантів інтонації, що використовуються у професійно значущих жанрах мовлення.

Психологічній підготовці й оратора, й аудиторії доспілкування сприяють паузи. Для більш чіткого осмислення тексту використовуємо також і логічні паузи.

Найкращою позою для виголошення промови є нескуте стояння за столом, кафедрою, трибуною з трохи піднятою головою й розправленими плечима. Вдивляймося у слухачів. Якщо відчули, що вас перестали слухати в залі відбувається рух, змініть темп мовлення, наведіть яскравий приклад.

Виступаючи, фрази промовляймо чітко, виразно й емоційно. А ще пам'ятаймо: не можна зловживати увагою, добре, коли виступ триває чітко визначений час або навіть на одну – дві хвилини менше за регламентований.

Після виступу проаналізуємо її змістову і композиційну сторони крізь призму спілкування з аудиторією, її сприйняття адресатом, характер концентрації уваги. З'ясуємо основні причини ослаблення уваги слухачів,

проаналізуємо ефективність прийомів контакту з аудиторією, уточнюючі, доповнюючі, коректуючі, проблемні відповіді на питання аудиторії.

У наукових джерелах добре описано і особливості *культури аудіювання доповіді*. Розглянемо деякі з порад.

1. Сприймаючи на слух наукову інформацію, намагаймося визначити в ній головне за зміною інтонації, темпу, голосу, за паузами, які завжди передують висновкам, за риторичними і проблемними запитаннями.

2. При аудіюванні доповіді, повідомлення спробуймо переробити зміст почутого, максимально лаконізуючи інформацію, але без втрати головного і цінного в ній.

3. Намагаймося відкидати неголовне, надлишкове; уникати фраз, що дублюються;

4. При потребі здійснимо можливе переконструювання речень.

5. Здійснимо самоконтроль, з'ясувавши, чи:

а) всю головну інформацію згідно з темою відбито в конспекті;

б) не порушено логічний зв'язок під час скороченого запису інформації;

в) всі використані символи та аббревіатури є абсолютно точними відповідниками слів і словосполучень;

г) залишилася точною інформація при здійсненні переконструювань речень;

д) не припустилися ви орфографічних, лексичних та граматичних помилок при записуванні.

6. Відредагуємо за результатами самоконтролю зміст, структуру та мовне оформлення одержаного конспекту.

Наукова стаття і науковий виступ мають спільні й відмінні риси. Серед спільних рис виділимо аргументованість, логічність, інформативність, структурованість, лаконічність. Однак наукова стаття як жанр писемної мовної комунікації має визначений розмір, цитування і посилання відповідно на список використаних джерел. Надрукована, стаття має широку аудиторію читачів, представлена на Інтернет-сайті, уможливорює контакт через електронне листування. Науковий виступ як жанр усної мовної комунікації орієнтований на 10 – 20 хвилин, має відповідно певний інтонаційний рисунок, відзначається емоційністю, безпосереднім контактом зі слухачами і аналізом їх реакції, але обмежений аудиторією.

Зближує ці різновиди наукового стилю особистість, котра відзначається високою методологічною культурою, фундаментальною підготовкою, володінням секретами ефективного «живого» слова, «науковою іскоркою», тонким відчуттям наукового стилю, толерантністю, науковою ерудицією, діалоговою взаємодією.⁴⁷

⁴⁷ Семенов О.М. С-30 Культура наукової української мови: Навч. посіб. /За ред. Л.І. Мацько. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 252 с.

2. Мовленнєва поведінка в усній науковій дискусії

Дискусії запровадили ще в Стародавній Греції. На сьогодні добре відомий метод «сократичної бесіди», тобто метод питань та відповідей. У дискусіях у середні віки використовувалися питання для обговорення, одне питання могло розглядатися з різних боків.

Організатором дискусії був лектор, який обирав тезу і заперечення, Кожному з учасників важливо було необхідними аргументами підтримати тезу і відповісти на питання. У курсі риторики, запропонованого Ф.Прокоповичем у Києво–Могилянській академії, до проведення дискусії подавалися, зокрема, і такі **поради**:

«1. Дуже важливо глибоко вивчити питання, з якого буде дискусія, а також точку зору супротивника.

2. Кожна сторона якнайбільше має піклуватися про ясність мови, уникати всього, що робить мову темною і двозначною.

3. Не треба зловживати прикрасами та показним блиском – це завжди викликає підозру в хитрощах, відшукати істину можуть лише простота й щирість.

4. Подумай також про те, що буде відповідати на твої запитання опонент, передбач його несподівані відповіді.

5. Але насамперед необхідне суворе і старанне дослідження власних тез – на істинність, на помилки.

6. Дотримуйся миру й спокою, стримуй безладний крик... Чи від крику аргументи стають переконливішими, а відповіді мудрішими?

7. Скромність і дружня прихильність між тими, хто сперечається, повинні зберігатися як непорушний закон... Міра у всьому – найкраща річ!».

Сучасне розуміння дискусії наступне – це публічне обговорення певної проблеми або групи питань на зборах, конференції, у пресі з метою досягнення істини. Характерною ознакою дискусії є відсутність тези і наявність єдиної теми. Як правило, завдання дискусії полягає в досягненні певної згоди учасників щодо дискутованої теми.

На основі наукових джерел (Л. Мацько, Л. Кравець, Г. Онуфрієнко) подамо етапи підготовки наукової дискусії:

1. Визначимо орієнтовні «межі теми» дискусії, переконаємося, що всі слова і поняття теми та проблеми дискусії ми чітко й повно розуміємо. У разі потреби скористаємося авторитетними науковими і словниково–довідковими виданнями.

2. З'ясуємо основні структурні компоненти дискусії та їх роль в обговоренні означеної теми:

2.1. Початок (встановлення контакту із співрозмовниками; визначення мети, проблем і актуальності дискусії; активізація уваги);

2.2. Інформування (виклад інформації в обраний спосіб: повідомлення, пояснення, опис, характеристика);

2.3. Власне дискусія: аргументація (коректне наведення доказів на захист сформульованих тез);

2.4. Контраргументація (коректне наведення доказів для нейтралізації антитез, заперечень, непогоджень із співрозмовником);

2.5. Прийняття рішення;

2.6. Підбиття підсумків.

3. Визначимо джерела інформації з дискутованої теми й ознайомимося з ними.

4. Порівняємо різні підходи, вибудуємо власний погляд на дискутовану проблему або приєднаємося до певної тези чи позиції автора.

5. Побудуємо свої дії як учасника дискусії:

5.1. Спрогнозуємо вірогідні заперечення і зауваження співрозмовника, визначимо можливі контраргументи й оптимальну форму реакції на них з метою переконання.

5.2. Оберемо коректні прийоми утримання уваги співрозмовників.

6. Визначимо можливі варіанти завершення дискусії, оберемо найдоцільніший.

7. Проаналізуємо свою мисленнєво–мовленнєву діяльність під час дискусії.

Дискусія і суперечка (спір) – близькі види складного вербального аргументаційного процесу. Вони поділяються за метою і манерою проведення. Суперечки існують задля істини і перемоги. Дискусія є, власне, науковим спором, у процесі її заздалегідь готується науковий матеріал, який подається пропонентом і піддається сумніву опонентом. Манера проведення дискусії відрізняється (в ідеалі) високою культурою поведінки, неупередженості і вимагає від сторін високого рівня компетентності щодо предмету спору. Ефективним засобом як переконання, так і формування нових поглядів вважається також полеміка. При спільних рисах дискусія і полеміка мають відмінні риси.

Основні відмінності дискусії і полеміки

дискусія	полеміка
мета – з'ясувати й зіставити різні точки зору, шукати та досягати певного ступеня згоди між учасниками або спільного рішення стосовно тези дискусії.	Мета – захистити й утвердити власну думку через спростування думки супротивника, перемогти супротивника.
Учасники , протилежні сторони називаються опонентами.	Учасники, протилежні сторони називаються суперниками, конкурентами.
Тема дискусії формулюється заздалегідь, засоби і прийоми дискусії повинні бути коректними і прийнятними для всіх учасників.	У полеміці допускається експресивність, ситуативність.

Дискусія і диспут. Диспут – це заздалегідь підготовлена публічна суперечка. У давні часи диспути були обов'язковою умовою отримання

наукового ступеня або прийняття на роботу до університету. Це був своєрідний іспит на право працювати у новій ученій корпорації. Ураховувалася насамперед техніка захисту або заперечення.

Проведення диспуту мало чітку організаційну структуру: виступали відповідно ректор, декан, магістри, а потім інші присутні. З логічно сформульованих положень робилися висновки і розвивалися аргументи. Один із учасників диспуту повинен був помітити помилку супротивника і заперечити. Такі турніри привчали не тільки до ретельного вивчення проблеми, а й розвивали вміння застосувати доцільні діалектичні методи і прийоми (розкладати факти в логічній послідовності, абстрактно мислити тощо).

Мовні засоби суперечки, дискусії, полеміки. Ці усні жанри наукової комунікації вимагають досконалого володіння словом, правильного і доречного використання його виражальних засобів.

Зазвичай, вступ у суперечку виражається такими висловами: *Дозвольте заперечити; положення ... видається сумнівним; це положення потребує більш ґрунтовної аргументації.*

Мовною формою вираження доведення (доказу) – форми мислення, що обґрунтовує правильність суджень, є складні мовні конструкції, що становлять логічний ланцюг умовиводів (доказом може бути; приклад може бути витлумачений інакше, якщо). Структура доведення включає такі складові, як теза – судження, істинність якого має бути доведена, аргументи (базові параметри доведення, судження, за допомогою яких доводиться теза, положення, з яких виводиться істинність або хибність тези). Важливою вимогою до аргументації є, безумовно, сумлінність, чесність і об'єктивність подання аргументів.

Спростування аргументів може містити такі конструкції: *факти не підтверджуються; ці аргументи недостатньо переконливі.*

Наукові конференції як засіб вияву культури наукової мови

У контексті інтелектуально–креативних вимог професійно–педагогічної діяльності такі підсумкові заходи виступають ефективним засобом активізації навчально–пізнавальної, науково–дослідної діяльності, реалізації набутих здібностей і стимулювання потреби у творчому оволодінні знаннями, засобом об'єктивного вияву обдарованої студентської молоді.

Слово **конференція** походить від латинського *conferential*, що означає «збори, нарада представників певних держав, партійних, громадських, наукових організацій з метою обговорення і вирішення певних питань».

Наукові конференції вважаються невід'ємною формою висвітлення підсумків наукової роботи (реферату, курсової, дипломної чи магістерської роботи) і разом з тим є ефективним засобом об'єктивного виявлення та відбору обдарованої студентської молоді, реалізації їх творчих здібностей, стимулювання потреби у творчому оволодінні знаннями, активізації навчально–пізнавальної діяльності.

Як правило, на звітну студентську наукову конференцію після обговорення на засіданнях гуртка, проблемної студентської групи за рекомендацією наукового керівника пропонуються кращі студентські роботи з української філології чи методики. Кращі – насамперед з позиції власне письмового розкриття теми дослідження.

Традиційні ознаки поняття «конференція» на сьогодні збагатилися рисами, властивими телеконференціям, які з допомогою електронної пошти, відео– і аудіокомунікацій дозволяють організувати інтерактивний діалог і полілог серед віддалених один від одного фізичних користувачів.

І все ж **конференція** – це лише верхівка «наукового айсбергу». Проведена на відповідному рівні, тобто, на яку студенти прибудуть з метою поспілкуватися з однодумцями, а не для отримання автоматичного заліку тощо, конференція повинна не лише підтвердити належний рівень виконаної наукової роботи, а й показати студента–дослідника як мовну толерантну особистість. Саме на таких заходах, під час наукових дискусій виробляється самостійність, оригінальність висловлювання, вміння обґрунтовувати чи спростовувати хибні думки, здійснюється опанування мистецтвом аргументованої полеміки. Цим самим набувається професійний досвід, відбувається суспільне визнання в середовищі фахівців.

Відсутність такої підготовки і практики призводить до того, що доповідачі часто не виявляють уміння дискутувати, виступають, не «відриваючись» від конспекту. Досвід проведення всеукраїнських конференцій засвідчує також і далеко не належний рівень культури наукового мовлення, наявність у виступаючих численних лексичних і граматичних помилок, канцеляризмів, «заплутаної» книжної лексики, надмірного вживання слів іншомовного походження.

Серед причин мовних недоречностей наукових виступів – спрямованість підготовки у навчальному закладі насамперед на здобуття професійних знань, а не на формування вмінь професійного спілкування і професійного мислення.

Мова доповідача повинна бути виразною, граматично правильною. Пам'ятаймо і поради відомого українського вченого

Д.Ревуцького: коли хочеш переконати слухача або читача в правдивості запропонованої теми, треба, щоб:

- а) слово твоє було зрозумілим;
- б) тема була переконливо обґрунтована;
- в) мовлення багатим, правильним і приємним;
- г) той, хто прагне бути бажаним співрозмовником, повинен багато знати, особливо історію, філософію, етику, естетику.

Не менш важливим прийомом збереження наукової інформації, отриманої студентами на конференціях, введення її в науковий обіг, як показує практика, є підготовка і випуск вузівських збірників. Вважаємо, що студентські наукові статті, доповіді з викладом проміжних або кінцевих результатів дипломного, магістерського дослідження повинні зайняти належне місце у цих збірниках. Підготовка і випуск таких видань

практикується сьогодні в окремих, але, на жаль, поки що не в більшості вищих навчальних закладів України.

Незважаючи на певне зрушення в науково–дослідній роботі студентів у цілому в Україні, існує низка причин, які стримує їх науковий пошук. Серед таких причин – затримка публікації студентської статті (до моменту друку студент, як правило, вже закінчує заклад), оплата (іноді досить висока для студента) за друкування матеріалів, не завжди належне відзначення кращих публікацій, кращих виступів студентів тощо. Та й перегляд програм конференцій (звітних, міжвузівських, всеукраїнських) показує, наскільки важливо з метою морального стимулу подальшого наукового пошуку студентів, здійснення тісного співробітництва «студент – викладач – науковець» разом із прізвищами учасників зково подавати і назву їх доповіді, і прізвище наукового керівника.

Як же ефективно активізувати наукові конференції? Що можна реально в умовах вищої школи зробити з метою подальшого залучення (за бажанням, а не за примусом) студентів до участі у вузівській, усеукраїнській, міжнародній конференціях? Проблем тут, звичайно, чимало. Але при бажанні керівництва і самих молодих дослідників їх можна намагатися вирішити.

При підготовці конференції і вузівського, і всеукраїнського характеру, організаторам, керівникам підрозділів університету, студентській науковій раді досить важливо продумати низку організаційних заходів: контингент доповідачів (курс, група), контингент слухачів, відповідна реклама в газеті, приміщення, висвітлення ходу конференції в засобах масової інформації, відзначення кращих доповідей, випускати збірники студентських статей або до початку або одразу після проведення такого заходу: це б давало можливість студентам ретельніше підготувати статтю у збірник, а доповідь за матеріалами наукової роботи – до виступу.

Керівництву навчального закладу, студентській науковій раді необхідно передбачити кошти на відрядження здібних студентів до інших університетів з метою участі у студентській конференції. Це б збагатило молодих науковців новими знаннями і вміннями, розширило їх кругозір. Вважаємо, що в роботі конференції, і не лише всеукраїнської, міжнародної, а й вузівської, варто передбачити участь як студентів даного університету, так і, за відповідним узгодженням, студентів з інших вищих навчальних закладів. Саме за таких умов можна мріяти про університет як сучасний навчально-науково-інноваційний комплекс, що відповідає міжнародним стандартам.

3. Комп'ютерна презентація наукового виступу

Динамізм глобальних змін у світі з його яскраво вираженою інформатизацією, тенденції розвитку українського суспільства з орієнтацією на широкоосвічену і гармонійну особистість детермінують потребу усе більш широкого використання інформаційних технологій (мульти–медіатехнологій, Інтернет–технологій) у сфері освіти і науки. Відповідно до інноваційної освітньої парадигми поняття «навчити» – означає «навчити учитися»,

самостійно здобувати, аналізувати, інтерпретувати інформацію, прагнути до постійного вдосконалення, саморозвитку, самореалізації.

Отже, важливою рисою дослідника є інформаційна культура, комп'ютерна грамотність, вміння працювати з постійно оновлюваною електронною інформацією світового рівня, що зосереджена у всесвітній мережі Інтернет. До традиційних джерел пошуку інформації додалися нові on-line-джерела інформації: публікації в Інтернеті, електронні бібліотеки, Web-форуми, телеконференції, Web-сайти університетів, інформаційні агентства, електронні науково-педагогічні журнали.

Ефективним засобом формування культури наукового мовлення виступає відеозйомка фрагментів наукових семінарів, студентських конференцій з наступним аналізом поведінки доповідача. Зарекомендувала себе і форма обміну науковою інформацією зі студентами інших закладів з допомогою електронної пошти.

Добре, коли науковий виступ супроводжується комп'ютерною презентацією. Так називають послідовність слайдів, на яких можуть бути текстові і візуальні матеріали (рисунок, фотографії, діаграми, музика, відеоролики). Текстові матеріали становлять електронний текст, писемне текстове утворення, розміщене на електронному носії та може бути подане в комп'ютерній мережі. Адресат може не лише прочитати електронний текст, а й прослухати звукові файли чи переглянути відеофайли, приєднані до такого тексту.

Ознаками комп'ютерної презентації є поліадресатність і варіативність, мета – ознайомити наукову громадськість з отриманими здобутками, знайти певний відгук у колег, які проводять наукові пошуки у тих чи у суміжних галузях.

Електронні тексти виконують комунікативні стратегії: стратегію привернення уваги (виділення назви електронного тексту за допомогою зміни кольору та шрифту) і стратегію інформування. Головним комунікативним завданням адресата при сприйнятті електронного тексту, є перехід від пасивного до активного засвоєння наданої в тексті інформації.

За типом викладу серед наукових електронних текстів виділяються оповідні тексти, тексти-роздуми, тексти-дефініції.

Наведемо приклад виступу, що супроводжується електронною презентацією⁴⁸.

Етапи підготовки презентації:

- «написання сценарію презентації;
- складання плану, конспекту, вибір форми і стилю виступу;
- підготовка відповідей на можливі запитання;
- підбір демонстраційних матеріалів (слайдів, відеороликів і т.п.)»⁴⁹

⁴⁸ Семенов О.М. С-30 Культура наукової української мови: Навч. посіб. /За ред. Л.І. Мацько. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 252 с.

⁴⁹ Ткачук О.В., Наконечна Л.Б. Сучасне українське наукове мовлення: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2018. 160 с.

Питання для самоконтролю:

1. Чим відрізняється науковий виступ від наукової доповіді?
  2. Яку роль відіграє науковому виступі особистість промовця?
  3. Розкрийте мету і практичне значення наукових заходів.
  4. Охарактеризуйте суть, мету і практичне значення електронних презентацій для наукового виступу.
  5. Що таке наукова доповідь?
  6. З яких етапів складається підготовка наукової доповіді?
  7. Які основні функції виконує електронна презентація доповіді?
  8. З яких етапів складається підготовка електронної презентації доповіді?
  9. Які основні вимоги до електронної презентації доповіді?
-

Список рекомендованих джерел

1. Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
2. Данкіна Л. С. Сучасна українська літературна мова (науковий стиль): Навч. посіб. Харків: ХДЕУ, 2002. 124 с.
3. Колоїз Ж. В. Науковий стиль української мови : практикум. Кривий Ріг : КДПУ. 2017. 114 с.
4. Корнева Н.А., Баркаръ У.Я. Науковий дискурс: рецензія як окремий тип ексту. URL:http://fif.at.ua/publ/avtori/korneva_n_a_barkar_u_ja/naukovij_diskurs_recenzija_jak_okremij_tip_tekstu/156-1-0-126
5. Кочубей О. С. Психологічні чинники становлення перекладацької компетентності майбутніх філологів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 241 с.
6. Легка-Пауль О. Психологічні чинники особистості перекладача: огляд проблеми. STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA, vol. VI: 2018, pp. 73-81
7. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.
8. МацькоЛ.І., КравецьЛ.В. Культура української фахової мови: Навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 360с. С.138
9. Мистецтво публічного виступу. Доповідь. URL: http://pidruchniki.com/1060022148828/dokumentoznavstvo/mistetstvo_publichno_go_vistupu_dopovid
10. Москалець В. П. Психологія особистості: підручник. Київ: Видавництво. Ліра-К, 2020. 364 с.
11. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: Навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.
12. Основи наукового мовлення: навчальний посібник: / С. А. Бронікова та ін.; за ред. І. М. Плотницької, Р. І. Ленди. Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2022. 252 с.
13. Основи психології / За заг. ред. Киричука О. В., Роменця В. А. К.: Либідь, 1995. 630 с.
14. Особистість у загально-психологічній теорії діяльності О. Леонтєва. Психолог № 8, 2003 р. С. 10–31.
15. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради : навч. посіб. Київ : Либідь, 2001. 240 с.
17. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая. К.: Рута, 2001. 320 с.
18. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 627 с.

19. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
20. Сурмін Ю. Науковий текст: специфіка, підготовка та презентація: Навч.-метод. посіб. Київ: НАДУ, 2008. 184с.
21. Чепіга І. П. Мовленнєві особливості наукового тексту: текст-міркування, текст-доказ. Лінгвістичні студії. 2002. Вип. 10. С. 157–161.

Список використаних джерел

1. Академічне письмо: навч. посібник / Уклад. Ревуцька С.К., Зінченко В.М. Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2019. 130 с.
2. Варій М. Й. Загальна психологія.: підр. К.: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
3. Максименко С.Д. Загальна психологія: Навчальний посібник. Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. 222 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості: підручник. Київ: Видавництво. Ліра-К, 2020. 364 с.
5. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови: Навчальний посібник з алгоритмічними приписами. 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2009. 392 с.
6. Природа людини. Її біологічні, соціальні та духовні виміри.URL: <https://studfile.net/preview/5375884/page:28/>
7. Прищак М. Д., Мацко Л. А. Психологія Ч. І: навчальний посібник для студентів заочної форми навчання / Вінниця: ВНТУ, 2013. 98 с.
8. Ревуцька С.К., Шапран Д.П., Зінченко В.М. Наукова українська мова: конспект лекцій, ступінь магістр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського, каф. іноземної філології, українознавства та соціальноправових дисциплін. Кривий Ріг. ДонНУЕТ, 2020. 119 с.
9. Романуха О.М. Технології ділових комунікацій у туризмі : конспект лекцій. Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. міжнар. економіки та туризму ; Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2017. 156с.
10. Семенов О.М. С-30 Культура наукової української мови: Навч. посіб. /За ред. Л.І. Мацько. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. 252 с.
11. Столяренко О. Б. Психологія особистості. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
12. Ткачук О.В., Наконечна Л.Б. Сучасне українське наукове мовлення: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2018. 160 с.

Навчальне видання

Ревуцька Світлана Казимирівна

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТОК
НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 9,4.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50042, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Курчатова, 13.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.